MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

REVUE DU LIVRE
PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1971
2-3
AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

87. évf. 1971/2—3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)
DEZSÉNYI BÉLA
(szerkesztő)
HAVASI ZOLTÁN
KÓKAY GYÖRGY
MEZEY LÁSZLÓ
TARNAI ANDOR
WINTERMANTEL ISTVÁN
(technikai szerkesztő)

SZERKESZTŐSÉG:

Bp. VIII., Pollack Mihály tér 10.
Telefon: 336—323

Megjelenik negyedévenként.
Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60.— Ft
Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010, (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, Bp. V., Váci u. 22 Tel.: 185—612.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

MEZEY LÁSZLÓ

A Pray-kódex keletkezése

A *Pray-kódex* legrégibb szövegemlékünket, a *Halotti Beszéd*et őrző kéziratos könyvünk, régóta és legáltalánosabban használatos nevét felfedezőjéről és első felhasználójáról, PRAY Györgyről kapta.[1] A kódex — mint az eléggé ismeretes — rendeltetése és törzsszövege szerint úgynevezett sacramentarium, régebbi elnevezéssel liber sacramentorum,[2] s tartalmazza a mise változó imádságait (oratio, secreta, complenda = postcommunio), a legutóbbi időkig állandó főimádságot (kánon), valamint a nagyobb áldásokat (benedictiones maiores) Gyertyaszentelőre (febr. 2.), Virágvasárnapra, a keresztkútszentelést (Nagyszombaton), a kolostori helyiségek vasárnapi megáldását, a temetést és sok más kiegészítő imádságot, misét és szertartást.[3] A temetési rítusban foglal helyet a „sermo supra sepulchrum", amit *Halotti Beszéd*nek szoktunk mondani,[4] míg az első foliókon — úgy látszik másodlagos elhelyezésben — az esztergomi törvénykező zsinat határozatait találjuk.[5] A XI. század második felének, a pápai centralizáció céljait is szolgáló műve, a Micrologus[6] olvasható még a kódexben, csaknem teljes szöveggel,[7] továbbá naptár, naptárszámítási táblák

[1] A kódex első említése egészen mellékesen történik, jegyzetben (G. PRAY: *Vita S. Elisabethae viduae necnon B. Margaritae virginis*, Tyrnaviae 1770, p. 249); PRAY a *Halotti Beszéd* első sorait idézi. Ugyanazon évben SAJNOVICS János, PRAY rendtársa híres munkájában (*Demonstratio idioma Hungarorum et Lapponum idem esse*, uo. 1770) már valamivel többet mond a kódex tartalmáról, melyet paleográfiai időrendben PRAY helyezett el, máig helytálló módon: „En locum Hungaricum seculi XII et ineuntis XIII. Latiatuc feleym . . ." (i. h.) PRAY a hetvenes években sűrűn használja és említi a kódexet, de részletesebben nem ismerteti. Viszonylag részletesen ír róla a *Dissertatio historico-critica de s. dextera divi Stephani primi Hungariae regis*, Vindobonae 1771, 43—48 lapjain, végül legrészletesebben: Diatribe in dissertationem historico-criticam de S. Ladislao Hungariae rege . . . ab Ant. Ganoczy conscriptam, Posonii et Cassoviae 1777, 211—231. l.

[2] *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de la liturgie 15*, 242—285 (V. Leroquais), *Lexikon für Theologie und Kirche 9* (2) 1964, 237—239 (B. Kleinheyer).

[3] A kódex kitűnő tartalmi ismertetése: P. RADÓ: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae* Budapest 1947, Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai Szerk. TOLNAI Gábor. XXVI. 31—58. l. ugyanitt a megjelenés évéig legteljesebb bibliográfia.

[4] Vö. SZABÓ Dénes: *Magyar Nyelvemlékek* (2) 1959, 27—29, a nyelvészeti érdekű irodalommal.

[5] RADÓ az „első kéz" bejegyzésének tartja: i. m. 31. l.; a szöveg tartalmi-kritikai kiadása: ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények . . . forrásai*, Budapest 1904; fenti megjegyzésem a „másodlagos elhelyezésről" csak azt a gyanút érzékelteti, hogy synodalék részben vagy egészben nem tartozhattak a kódexhez, máshonnét kerültek bele.

[6] MOHLBERG Cunibert: *Das älteste Sakramentar Ungarns und eine wiedergefundene Micrologus-Handschrift.* = *Ephemerides liturgicae* (Roma). 1927, 68. l.

[7] RADÓ a *Micrologus* szövegét — helyesen — a „második kézzel" íratja, ez kétségkívül korai 13. századi scriptor.

és szabályok (computus), annalisztikus feljegyzések, sok más járulékos szöveggel együtt található a kódexben.[8] De „a parte potiori fit denominatio" a sokféle szöveg, bejegyzés, töredék fölött áll a teljes sacramentarium, s a kódexnek nevet és jelleget csak ez adhat.

A *Pray-kódex* sacramentarium-volta annyira magától értetődő és általánosan ismert volt, hogy a gyakoribb, felfedezőjét idéző elnevezése mellett, uralkodó műfaji jellege szerint is emlegették. BATTHYANY Ignáctól RADÓ Polikárpig a hazai kutatás;[9] H. JUNGMANN[10] és B. LUYKX[11] műveiig a külföldi kutatás a kódexet a műfaj keretében vizsgálta és méltatta. E felfogástól legújabban P. RATKOŠ tér el, aki iskoláskönyvet lát kódexünkben.[12] BATTHYÁNY már egy jelzőt is ad e Sacramentariumnak, mely a származást lenne hivatott jelölni: Boldvense.[13] RADÓ kitűnő katalógusában, a Codex Prayanus mellett a Sacramentarium Bolduense elnevezést találjuk.[14] A kódex keletkezési helye e felfogás szerint, a Borsod megyei Boldva hajdani bencés kolostora lenne. E nézet azonban több ellentmondóval találkozott: R. PRIKKEL Marián Pannonhalmát,[15] KARÁCSONYI János Székesfehérvárt,[16] ERNYEI József[17] és újabban P. RATKOŠ[18] Veszprémet tekinti a *Pray-kódex* keletkezési helyének.

A kódexben a monasztikus és kanonoki liturgia sajátosságai egyaránt felfedezhetők, de úgy, hogy a jelenlegi szöveg határozottan inkább bencés jellegű. Ezért kutatóink többsége a bencés eredet mellett foglal állást, anélkül azonban, hogy — akik e problémával külön foglalkoztak — a kanonoki sajátosságok okát érdemben meg tudták volna adni (ZALÁN Menyhért[19] és KÜHÁR Flóris[20]). Viszont a káptalani (Székesfehérvár, Veszprém) eredet hívei (KARÁCSONYI, ERNYEI és RATKOŠ) a bencés jelleg egyidejű és tagadhatatlan meglétére sem adnak magyarázatot. Nyilvánvaló pedig, hogy a keletkezési hely, a szerzetesi

[8] Leírása: RADÓ i. m. és BARTONIEK Emma: *Codices latini medii aevi Bibl. Nat. Hung. Budapestini 1941*, 57–63. l.

[9] BATTHYANY Ignatius: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae II, Albae Iuliae 1785*, 130–196. l. és RADÓ bibliográfiai összeállítása i. m. 35. l., rövid értékelése 36. l.

[10] JUNGMANN H.: *Missarum sollemnia I–II*, többször idézi a sacramentariumot a Rheinischer Messordo-típus képviselői között.

[11] LUYKX Bonifas, JUNGMANN hivatkozik rá (i. m. I. 173).

[12] P. RATKOŠ: *A Pray-kódex keletkezése és funkciója.* = *Századok* 1968, 941–963 l., szerinte a kódex rendeltetése „... a tartalom után ítélve egyedül didaktikai lehetett, aminek következtében a kódexet a veszprémi káptalani iskola kézikönyvének tartjuk" (962. l.); uo. (79. j.) a kódex „nem csupán sacramentarium, hanem kis középkori encyclopedia", melyet „a veszprémi studium már a tatárjárás előtt használt". Ez azonban teljesen alaptalan; a vizsgált anyag valóságával nem törődő, erőszakolt állítás, ha meggondoljuk, hogy a 172 foliót, azaz 344 oldalt kitevő terjedelemből 127 folio, illetőleg 254 oldal a sacramentarium és rituale (és missale) szöveg, a megmaradó 45 folio (90 oldal) tartalmazza a synodalia decretat, a Micrologust, a Kalendariumot (benne az „orvosi" tanácsok), a krónikát és csupán néhány oldal Alexander a Villa Dei nyomán, az iskolás anyagnak tekinthető naptárszámítási tudnivalókat.

[13] BATTHYANY Ignatius, i. m. 120–121. l.

[14] i. m. 31. l.: „Sacramentarium O.S.B. Boldvense (Codex Prayanus; 1192–95)."

[15] *A Pray-kódex, A Pannonhalmi Sz. Benedek-Rend története I*, Budapest 1902, 439–441. l.

[16] *Hol írták a Halotti Beszédet?* = *Magyar Nyelv.* 1925, 221. l.

[17] *A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése*, = *Magy. Könyvszle.* 1927, 67–83. l.

[18] l. 12. j.

[19] ZALÁN Menyhért: *A Pray-kódex írásának helye és további sorsa*, = *Magy. Könyvszle.* 1927. 247–274. l.

[20] *Kanonokok és szerzetesek litániája a Pray-kódexben.* = *Magy. Könyvszle.* 1939. 67–69. l.

vagy kanonoki használat kérdései egymással összefüggnek, és nem lehet az egyik vonatkozásban még használhatónak látszó végkövetkeztetésre jutni, a másik vonatkozás figyelmen kívül hagyásával. És mert kutatóink a felmerülő kérdéseket nem így — együtt nézve őket — vizsgálták, ma is még problémát jelentenek: 1° a keletkezés helye, 2° a használó egyházi testület.

*

A keletkezés helye tekintetében még mindig Boldva áll az első helyen.[21] BATTHYÁNY Ignác hívta fel a figyelmet az e tekintetben döntő érvnek számító bejegyzésre: „monasterium iohannis b(aptiste) comburitur iuxta bulduam situm".[22] Boldvát a kódex keletkezési helyéül valló felfogás további támaszra talált különböző szövegrészekben: „intercedente beata Maria semper uirgine et beato Iohanne . . . hoc sanctum ovile circumda . . ." „cum omni congregatione et familia b. Iohannis baptiste . . ."[23] (később zárójelbe került). Így azután Radó már csak Sacramentarium OSB Bolduense néven ismertette eddig legjobb leírásában. Keresztelő Szent János volt tehát a boldvai monostor patrociniuma, s ennek használatára készült a *Pray-kódex* sacramentariuma.[24]

Azonnal láthatjuk, hogy topográfia és patrocinium együttesen adhatnak választ a kódex keletkezési helyének kérdésére, de külön is vizsgálandók. A boldvamenti Keresztelő Szent János leégésére vonatkozó megjegyzés ugyanis beleilleszkedik abba az annalisztikus megjegyzés sorba (ff. 15—16), melyben az 1144. évhez ezt olvassuk: Regnante gloriosissimo rege Geyza dedicatum est monasterium in ciploc in honore Sancte Marie a uenerabili episcopo martyrio.[25]

[21] Ez kitűnik az irodalmat és a kérdés történetét legjobban ismerő RADÓ Polikárp előbb (24. j.) idézett kódex meghatározásából.

[22] BATTHYANY i. m. 210. l. *Kódex:* f. 16'.

[23] f. 56. és f. 105', az utóbbi helyen (Missa communis pro uiuis atque defunctis = Oratio „Pietate tua"): „famulos et famulas tuas (atque loca nostra una cum omni congregacione et familia beati Iohannis baptiste) . . ." a () jelek közötti rész elhagyható lett „Ker. Szt. János gyülekezetén" kívül. Az egész szövegezés („loca nostra") valami bencés reformcsoportra utal, ami azonban akkor Magyarországon még alig képzelhető el.

[24] RATKOŠ megkísérli (i. m. 961—962. l.) a „boldva melletti" Ker. Szt. János monostort a jászóival azonosítani, és GYŐRFFY egy adatára (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* 760. l.) hivatkozva a Borsod megyei Boldvára vonatkozó eddigi nézeteket elutasítja. GYŐRFFY adata azonban a falu plébániaegyházának és nem a monostornak patrociniumára vonatkozik. Nem bizonyított ugyanis, hogy a bencés apátság megszűnése után, a keresztelő egyház szerepét a monostoregyház vette át. Még bonyolultabb kombinációkhoz vezet a Jászóra vonatkozó nézet. A premontrei kanonokok jászói Ker. Szt. Jánosról nevezett szentegyháza és kolostora valóban a Boldva két ága között fekszik. A prépostság elnevezése azonban 1234-ben még „de ualle Turna" (N. BACKMUND: *Monasticon Praemonstratense I*, Straubing, 1949—53), viszont GYŐRFFY (i. m. 176. l.) idéz egy oklevelet, mely úgy értelmezhető, hogy Jászón világi kanonokok társasegyháza lett volna („in quadam nostra ecclesia collegiata Yazou nominata" mondja az esztergomi káptalan). Így ez a kép alakulna ki: 1234-ben egy premontrei kanonokkolostor van a tornai völgyben, Jászón magán (a Boldva mellett) van egy társaskáptalan, mely azonos lenne a Boldva-parti Keresztelő János monostorral (a „monasterium" szó ennek nem mond ellent!), csakhogy ez már — a *Pray-kódex* szerint — 1203-ban leégett. Lehetséges végül is, hogy az eredetileg a tornai völgyben lakó premontrei konvent vette át és alapította újra (KÁLMÁN herceg segítségével) a leégett vagy elpusztult jászói káptalan-egyházat. Azonban mindezen kombinációk együttvéve sem vezetnek egyértelmű eredményhez, hiszen Boldván is volt és van egy monostoregyház, s ezenfelül a Jászóval való premontrei és világi kanonoki kombinációk nem illeszthetők bele jelen kódexünk bencés összképébe.

[25] f. 15.

MARTYRIUS, aki a Széplakon (Kassa mellett) levő monostoregyházat Szűz Mária tiszteletére az említett évben felszentelte, a területileg illetékes egri püspök volt.[26] A széplaki Máriakolostort az ABÁK egyik ága alapította és bencésekkel népesítette be.[27] Hatvan évvel később égett le a boldvai apátság, s erről szintén megemlékezik a kódex. Ha a két topográfiai vonatkozást (Széplakot és Boldvát) együtt mérlegeljük, azt kell mondanunk, hogy Széplak ugyanúgy lehetne keletkezési hely, mint Boldva. Azonban Boldva mellett szól a Keresztelő Szt. János-patrocinium, s a Keresztelő nevének ismételt előfordulása a sacramentariumban. Bizonyos, hogy a kódex egy, az említett patrocinium alatt álló bencés kolostorban keletkezett, de ebből még nem következik, hogy az csak Boldva lehetett, miután az ottani monostor leégésére vonatkozó bejegyzés önmagában ugyanolyan értékű, mint a széplaki monostor felszenteléséről tudósító. A Keresztelő tiszteletére szentelt bencés monostor az országban a 12. sz. végén három volt,[28] az emlegetett Boldva, a Bihar megyei Szentjános és a Gömör megyei Jánosi. RADÓ és KÜHÁR joggal zárja ki a Széplaktól távol eső bihari monostort, de nem vonja be egyikük sem kombinációiba Jánosit. Pedig ez utóbb említett nagyjából egyenlő távolságra lévén Széplaktól és Boldvától, mindkét monostor dolgairól értesülhetett. E meggondolások alapján *a Keresztelő Szent János-patrociniumú bencés monostor, melyben a sacramentariumot másolták, a Rimaszombat mellett létezett Jánosi bencés apátsága lesz.*

Boldva mellett — már ritkábban emlegetve — Székesfehérvár és Veszprém került szóba. Mindkettő azért, mert e helyek indokolhatták volna a kódex szövegében „pontifex"-re, püspökre, klérusra és nem szerzetesekre utaló szövegrészeket, szertartási előírásokat.[29] Hangsúlyoznom kell, hogy bár a bencés jelleg ellenfelei helyesen emelik ki a szöveg nem bencés vonatkozásait, de — meggyőződésem szerint — a kezünkben levő kódex ténylegesen bencés jellegét nem gyöngíthetik. KARÁCSONYI a fehérvári prépostban látta a pontifexet,[30] azaz a püspöki jelvények viselőjét, ERNYEI és RATKOŠ a veszprémi püspökben.[31] ZALÁN Menyhért elutasította KARÁCSONYI felfogását főként azért, mert a fehérvári prépost nem viselt infulát és más püspöki jelvényt.[32] Ez nem áll. A királyi prelátusok már II. ENDRE korában a pontificalék viselői voltak,[33] és köztük az első volt a koronázási és temetkezési bazilika főpapja, a pannonhalmi apáttal egyenlő jogállású (a pápának közvetlenül alávetett) fehérvári prépost.[34] A sacramentarium szövege mintha maga is támogatná KARÁCSONYI nézetét. A különböző könyörgések (orationes ad diversa) között ugyanis egymás után következnek: pro papa et episcopis, pro antistite et suis

[26] *Schematismus cleri archidioecesis Agriensis, anni 1939*, Agriae 1939, p. XXII.

[27] KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* I, Budapest 1900. 43. l.; SÖRÖS Pongrác: *Elenyészett bencés apátságok.* = *Pannonhalmi Rendtörténet XII/6.* Budapest 1916.

[28] SÖRÖS i. m.

[29] A vonatkozó helyeket l. RADÓnál; érvelésében ERNYEY nagy határozottsággal használta fel őket, l. 17. j.

[30] l. 16. j. i. m. 78. l.

[31] l. 17. j. és 12. j.

[32] A *Pray-kódex* írásának helye . . . (19. j.) 265. l.

[33] MEZEY L.: *Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West.* = *Vorträge und Forschungen XII* (Konstanz) 1968, 258, 8a.

[34] MEZEY László: *Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban.* = *Székesfehérvár évszázadai 2* (1971).

subditis, pro abbatibus. Az itt említett antistes, ha úgy értelmezem, hogy nem püspök, lehetne a fehérvári prépost, mint külön joghatósági területtel rendelkező prelátus. De lehet, hogy mégiscsak a megyéspüspökre gondolt a példány összeállítója. Az kétségtelen, hogy pontifex, klérus, archidiaconus stb. szereplése a bencés eredet összképébe nem illik bele, s a bencés kutatók e problémát megoldani nem tudták, legfeljebb megkerülték.

ERNYEY, majd RATKOŠ, igen helyesen, a kódex keletkezését káptalani környezetbe helyezik. Mindketten Veszprémet, a püspöki egyházat és a káptalant jelölik meg a kódex keletkezési helyének.[35] Amennyire helytálló RATKOŠ okfejtése a húsvéti körmenet jelentősége tekintetében,[36] de még olyan jelentéktelennek tűnő részlet, mint a „fratres" szónak a káptalanbeliekre értelmezése dolgában is,[37] annyira nem fogadható el a patrociniumokra vonatkozó okoskodása. A veszprémi Keresztelő Szt. János templom nem hozható kapcsolatba kódexünk körmeneti könyörgésével, mert ez utóbbiból határozottan kitűnik, hogy a processio visszatérése *után*, a kiindulási templomban, melynek Ker. János is patrociniuma volt, énekelték.[38] Veszprémi szövegben Mihály főangyal nevének kellene itt állnia. Kódexünk szövege csak olyan értelmezést enged meg, hogy a templom, melynek főoltára előtt a könyörgést elénekelték, a Keresztelő tiszteletére volt szentelve. A Szent Kereszt-oltár említéséből semmiféle különlegesen veszprémi Kereszt-kultuszra nem következtethetünk. Szent Kereszt oltár volt minden középkori székes- és vélhetőleg nagyobb monostoregyházban is. Ez az oltár a templom tengelyében állt, egy vonalban a kanonoki vagy szerzetesi kórus hajó felőli bejáratával. Ez volt a halottakért rendelt reggeli missa matutinalis végzésének és a plébániai funkcióknak helye.[39] Meglepő az lenne,

[35] RATKOŠ i. h. (12. j.) 944. l.

[36] uo. 948—951. l.

[37] uo. 951. l. „A fratres kifejezésen a káptalan tagjait kell értenünk . . .", helyes a „monasterium" értelmezése is (uo. 952. l. 43, j.)

[38] RATKOŠ igyekezetének („valóban nagy erőfeszítésbe került a Pray-kódexben határozottan említett Keresztelő Szent János templomának hozzávetőleges lokalizálása . . .") akkor lett volna inkább értelme, ha sikerül kimutatni, hogy a veszprémi Keresztelő János templom teljesen beleillik a húsvéti körmenet leírásába. Csakhogy kódexünk kifejezetten a „pontifex" egyházát, tehát a székesegyházat említi kiindulási és visszatérési helynek, s a stáció van a Margit-egyházban. Szt. IVÁN ugyanis a visszatérés (f. 56: „in redeundo cantentur versus . . .") után, a főoltár előtt énekelt orációban talál említésre: „Finito uersu intrantes chorum dicant . . . Et alii duo ante altare prosequantur istum uersum Recordamini —. Tunc dicatur haec oratio Suscipe domine preces nostras et per resurrectionem . . . intercedente beata Maria semper uirgine et beato Iohanne baptista muro custodie tuo hoc sanctum ouile circumda . . ." Hogy azonban a mintapéldányban itt eredetileg csak Szűz Mária oltár említése állhatott, a Gyertyaszentelői körmenet befejező könyörgéséből következik.

[39] Csak példaként említem a következőket. Esztergomban a Szt. Kereszt oltár igazgatója minden hétfőn és pénteken és a nagyböjt hétköznapjain nagymisét mondott a megholtak lelkiüdvéért; és ő a vár plébánosa (KOLLÁNYI F.: *Esztergomi kanonokok*, Esztergom 1900, 21. l.). Egerben: az altare S. Crucis mestere: minden héten egy misét mond a halottakért: „Habet etiam curam omnium defunctorum in ecclesia sepeliendorum et tempore celebrationis exequiarum missas dicere . . ." (*Az egri főegyház Szent János-könyve.* Liber S. Iohannis, közzéteszi KANDRA Kabos, Eger 1886, 468. l.); Nagyváradon: „altare sancte crucis, quod per nos [capitulum] et episcopum institutum, primo competenter, postmodum vero uberius per Stephanum iuniorem regem Hungariae [V. István] est dotatum ratione misse, que in dicto altari pro defunctis celebrari consueverunt . . ." (BUNYITAY V.: *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Nagyvárad 1886, 71. l.); a Kereszt oltárnak a dómliturgiában mindig előkelő helye van, mint ez középkori Ordinariusainkból kitűnik. Gyertyaszentelő: „. . . descendit processio ante aram s. crucis . . ." (Ordinarius . . .

ha Veszprémben vagy a Pray-sacramentariumot használó valamely más egyházban a Kereszt-oltár nem lett volna meg.

RATKOŠ nagy jelentőséget tulajdonít továbbá a sacramentariumban Szt. Mihály ünnepe oratio-feliratának: „Dedicacio basilice s. michaelis",[40] Szt. Mihály bazilikájának a veszprémi székesegyházat tekintvén. Ez azonban súlyos tévedés. A különböző sacramentarium-típusok (Gregorianum,[41] Gelasianum,[42] Leonianum[43]) a főangyal ünnepét így emlegetik, mert a nap tényleg a római Szt. Mihály templom felszentelésének évfordulója.[44] Az meg, hogy Mihály ünnepének nyolcada volt (okt. 6.), minden magyarországi (Strigoniense) és csaknem minden frank-római rítusú misekönyvből látható.[45] A patrociniumokat és egyáltalán a kalendáriumot érintő érvei RATKOŠnak nem bizonyítanak. Szándékosan emel ki olyan vonatkozásokat, melyek elmélete mellett bizonyítanának, ha azok kellő tájékozódáson alapulnának.[46] Igen helyesen hangsúlyozza a nem monasztikus sajátosságokat, de ez még nem jogosítja fel arra, hogy a bencés vonatkozásokat figyelmen kívül hagyja. Ezek szép számmal vannak, s a bencés kutatók terjedelmesen méltatták is valamennyiüket. Hogy csak egyet említsek, Szt. Benedeknek két ünnepe van (márc. 21. és júl. 11.),[47] a nyári ünnepnek nyolcada is van (júl. 18.).[48] Ez meg korántsem olyan általános, mint Mihály oktávája.

A kódex keletkezéstörténetét éppen a kanonikális és monasztikus jellegzetességeknek keveredése, s ez a tény teszi igen bonyolulttá. Kíséreljük meg a megoldást ennek szem előtt tartásával megtalálni.

*

Hogy a kódex 1200 körül bencés kolostorban vagy kolostorokban volt használatban, a sanctorale[49] bencés sajátosságain kívül a monasztikus rituale

---

alme ecclesie Agriensis . . . közzéteszi KANDRA Kabos, Eger 1905, 133. l.); a Kereszt ünnepein (május 3. és szept. 14.): „totum officium missae peragitur in altari sancte crucis . . ." (uo. 149. l.).

[40] RATKOŠ i. h. 950—951. l.

[41] *Liber sacramentorum Gregorii Magni:* „III Kalendas Octobris — Dedicatio basilicae sancti Michaelis", Migne, Patrologia Latina, 78, 143. l. De az, a jegyzet tanúsága szerint nemcsak a római, de még a gallikán tradició szerint is: „in cujus praefatione seu contestatione dedicationis fit mentio."

[42] „Dedicatio Basilicae Angeli Michaelis", The Gelasian Sacramentary. Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae. Edit. H. A. WILSON, Oxford 1894, 200. l.

[43] *Sacramentarium Leonianum — Codices selecti phototypice impressi.* Vol. I. Einl. Franz SAUER. Graz 1960, 82V.: „Pridie Kalendas Octobres Basilicae Angeli In Salaria".

[44] *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* 16, 192. l.

[45] Így volt ez Egerben is: „de sancto michaele fit suffragium per totam octavam . . ." *Ordinarius* 180. l. (39. j.).

[46] A példákat lehetne szaporítani. De álljon itt egy-kettő: „Mária-templom . . . melyhez később iskola tartozott . . ." i. h. 949: a jegyzetben: „capella b. Marie virginis de Scolis . .", azaz: a Mária *kápolna* volt az iskola kápolnája, ez tartozott ahhoz. Szűz Mária, Szt. Iván, Szt. Kereszt patrocinium-csoport együttes jelenlétéből már Veszprém és Százava közötti kapcsolatok lehetőségét sejteti (950. l. 87. j.). De ugyanez megtalálható Egerben (Liber S. Iohannis [39. j.],); Váradon (BUNYITAY, Stat. 69, 71), Esztergomban (Kollányi, LI—LII), mindenütt a székesegyházon belül! A naptárbeli megjegyzésből „Incipiunt dies canicularum . . . Finis dierum canicularum" már iskolai szünetre következtet. Pedig ez igen sok középkori naptárban olvasható, s a középkori iskolai szünet éppen nem a kánikulára esett.

[47] *Pray-kódex* ff. 72', 79—79'.

[48] uo. f. 80.

[49] KNIEWALD Károly: *A Pray-kódex Sanctoraleja.* = *Magy. Könyvszle.* 1939. 1—53. l. RATKOŠ kritikája általában helytálló.

(vasárnapi körmenet az áldásokkal),[50] a temetés szertartása (szerzetesi), ahol conventusról[51] és nem klérusról van szó, eléggé bizonyítja. A vonatkozó érveket Radó Polikárp gondosan összegyűjtötte, s ezzel a kódex jelenlegi alakjában bencés eredetét bizonyította is. Más kérdés, hogy a kódex-szöveg mit árul el eredetéről.

A kritikus pontot az egyházi év legkiemelkedőbb napjainak és szertartásainak[52] leírása szolgáltatja. E foliók, csakúgy, mint általában a benedictiones maiores (Gyertyaszentelő, Hamvazószerda), kiáltó ellentétet mutatnak e napok monasztikus szertartásrendjével. Már Ratkoš szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a hamvazószerdai körmenet a cinteremben tart stációt.[53] Ez — szerinte — szerzetestemplom mellett nem lehet. Temető lehetne éppen, és volt is szerzetesek monostoregyházai mellett. A feltűnő inkább az, hogy kódexünk nem a ,,claustrumba" vagy régi deákos nevén ambitusra, a kolostor árkádos keresztfolyosójára vezeti a körmenetet, mint általában a monasztikus és szerzeteskanonoki szokások.[55] Ebből az előírásból tényleg egy szabadon (nem hozzáépített épülettel) álló egyházra kell gondolni.[56] Ez a körmenet különben is a templom körüljárásából állt.[57] A nagyhét egész szertartásrendjének leírása egyébként is távol van minden monasztikus vonástól. Virágvasárnap a ,,gallyak és virágok" megáldása (benedictio florum et frondium) a körbenálló klérus (circumstante clero)[58] előtt történik. Nagycsütörtökön a miséspapok és diakonusok (,,félpapok") is áldoznak[59] és nem ,,fratres", ,,monachi et conversi" vagy egyszerűen ,,conventus". Nagypénteken: ,,conueniant omnes ecclesiastici" kifejezés[60] a leghatározottabban kizárja egy szerzetes közösség szereplését. Az ,,ecclesiastici" alatt ugyanis általában világi papokat értettek.[61] Az e napon szokásos kereszt-tisztelet, ún. ,,adoratio crucis" rítusának leírásánál is: ,,duo presbiteri stantes retro altare" olvasható[62] és nem ,,fratres" vagy ,,monachi". Az ,,archidiaconus cum duobus clericis" ugyanitt ZALÁN mesterkélt magyarázatával szemben[63] csak főesperes lehet, ez meg csupán püspöki egyházban szerepel.

[50] ff. 129'—131'.

[51] ff. 133—136': ,,omnis conventus uersa facie stat ad orientem . . ." ,,dominus abbas dicat hunc uersum . . .".

[52] Az összehasonlításhoz felhasználtam MARTÈNE Edmundus: *De antiquis ecclesiae ritibus III.* Antuerpiae 1764, 45—48. l. (gyertyaszentelő), 51—57. l. (hamvazó), 70—72. l. (virágvasárnap), 173—181. l. (húsvétvasárnap) és IV. l. (De ant. monachorum ritibus, uo. 1764) 119—120, 147, 183. l. megfelelő monasztikus rítusait; továbbá a Cluny-i (*Ordo Cluniacensis per Bernardum, Vetus Disciplina monastica*, Parisiis 1726, 296—197, 307, 319 l.).

[53] RATKOŠ, i. h. 951. l.

[55] Vö. MARTÈNE i. h. (52. j.)

[56] *Érdy-kódex:* (a hamvazás után) ,,zenth processiot es yarnak az zenth egyhaznak körüle) Nyelvemléktár IV, 207.

[57] Ordinarius Agrien. (39. j.) 54. l.

[58] f. 45 ,,ibi circumstante clero ubi palmarum [rami] consecrandi sunt."

[59] f. 49. ,,Fractis autem oblatis communicent presbiteri quam diaconi quam ceteri omnes."

[60] Nagyszombaton is: f. 52. ,,conveniat omnis clerus ad ecclesiam . . ."

[61] Du CANGE, Glossarium mediae et finae lat. II 227, s.v.

[62] RADÓ, *Libri* 46. l.

[63] A P-k. írásának helye (*Magy. Könyvszle.* 1927) 254. Érvei általában gyengék, pl. discalceati nudis pedibus, csak bencéseknél. (Vö. ezzel szemben MARTÈNE: *De ant. eccl. ritibus* kanonokokról szólva is passim.)

[64] ff. 55—54'

[65] Váci egyhm. almanach 1970, 18—21 és az idézett irod.

Igen súlyosan esik a latba a monasztikus származás ellen a keresztkút, a fons baptismalis említése Nagyszombat szertartásainak leírásában.[61] A keresztelés ugyanis a plébániai jogok legelőkelőbbje, s kizárólag székes- s a belőle leszármazó keresztelő- (plébánia-) egyházakban (ecclesiae baptismales) van meg.[65] Az Árpád-korban azonban a szerzetesek ki voltak zárva a plébániai tevékenységből, s még saját egyházaikat is világi papokkal látták el.[66] A monostoregyházak mellett pedig rendre külön keresztelő egyházak is emelkedtek.[67] A kódex rubrikái szerint viszont a templomban „fons" áll, melynek vizét a *pontifex* húsvét vigíliáján megszenteli.[68] S ennek végeztével ismét körmenet indul, mint a vecsernyén is, „de fonte ad chorum". A kódex szükségesnek is tartja megjegyezni, hogy pünkösd vigíliáján a keresztkútszentelés „hoc more canonicorum" történik így; „sed more monastico" a bevezető négy ószövetségi olvasmány után — a *fons* szentelésének elhagyásával — azonnal a litániát kezdték énekelni, majd kezdetét vette a mise.[69]

Mindezekből máris egy módszertani kérdés rajzolódik ki. A bencés használóinak kezén jelen formájában ránk maradt kódex nyilvánvaló szerkesztési ellentmondásait nem a mintapéldány gondatlan másolása, a más használói kör igényeihez nem eléggé gondos adaptálása okozza-e? A kódexkutatásban nem ritka eset megoldásának metodikája[70] talán jelen problémánk megoldását is előreviszi.

Annyit már megállapíthatunk, hogy a *Halotti Beszéd*et tartalmazó kódexet egy Keresztelő Szt. János tiszteletére szentelt bencés apátság használta, mintapéldánya azonban valamely székesegyház sacramentariuma volt. Így megmagyarázható a főpapi ruhák felöltésénél mondandó imádságok előfordulása,[71] a nagyheti szertartások éppen nem szerzetesi környezetre utaló előírásai. Hol készült és volt használatban ez a mintapéldány? Ha a Keresztelő Szt. János mellett — és előtt — más patrociniumot veszünk figyelembe, elsősorban Szűz Mária egyházra kell gondolnunk. Így: „intercedente beata Maria semper virgine et beato Johanne . . .", amennyiben feltételezhető, hogy a b. Johanne későbbi hozzáadás, a másolat igényei, tehát az új templom és annak patrociniumának megfelelően. A temetési szertartásban: „cadauer portetur ad altare sancte N. . . ."[72] ha arra gondolhatunk, hogy az N. helyett

[66] Schreiber G., Gregor VII Cluny, Citeaux, Prémontré zu Eigenkirche, Parochien und Seelsorge, Gemeinschaften des Mittelalters. Münster W. 1948, 273–370. l., itt lesz világos egyrészt a magyar bencésségnek a nyugatitól eltérő struktúrája (a prioratusok csaknem teljes hiánya), másrészt a szerzetesplébániák elleni beállítottság még a magyar premontreieknél is. A zalavári apát és területe plébánosainak jogviszonya: *A zalavári apátság története*, PRT VII, Budapest 1902, 60–61. l.

[67] A monostor és plébánia különbözőségére példák: *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, Budapest 1926.

[68] „Interim pontifex intret in consecracionem fontis et fiat benediccio fontis." (f. 54)

[69] f. 60. „Ibique expleto baptisterio (= keresztkútszentelés) redeant ad chorum cum eadem processione cantando letaniam Kyrie leison X(riste) K(yrie)" „Sed hoc secundum canonicos secundum uero ordinem monachorum simul lectione et oratione dicatur letanie", mert a szerzeteseknél nem volt keresztkút. Meg kell említeni viszont, hogy a 13. sz. első harmadába illő kéz (cursiva notularis) keresztelő egyházra utaló megjegyzésekkel kíséri a margón szövegünket. Ez a glosszázás talán már a deáki használat korából való.

[70] Az ilyen módszertani kérdésekről Mezey László: *Problémák és megoldások a kódexkutatásban.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960. 159–166. l.

[71] ff. 22–23'; l. Radó, *Libri liturg.* I. 41–42. l.

[72] A kódexben határozottan N. betű áll. Radó azonban M.-t látott, s azt M(arie)-nak oldja fel (*Libri*, 57.)

Marie állhatott, s a holttestet a templom főoltára elé vitték, s ez Mária oltár volt. De még mindig megmarad a lehetőség, hogy sancte Crucis-t értelmezzünk, s ez esetben az előbb említett Szt. Kereszt-oltárral kerül a hely kapcsolatba. Lehet végül, hogy az N. betű egy női szent neve helyett áll.

E kétségeskedéseknél határozottabb eligazítást ad a már többek, legutóbb RATKOŠ által is igen alaposan hasznosított húsvéti körmenet.[73] „Ora tercia", tehát kilenc óra tájban délelőtt,[74] az összes klerikusok (nem szerzetesek!) ünnepi öltözékben gyűljenek össze.[75] A szenteltvíz hintés után a kántor elkezdi a „Cum rex gloriae" antifonát.[76] Ezt énekelve (sic veniant canentes) menje-

[73] i. h. 948—953. l. (természetesen nem „Veszprém topográfiája tükrében" kell értékelni).

[74] RATKOŠ ugyan itt „nagyszombati" szertartást említ, de világosan húsvétvasárnapról van szó a kódexben, a Tertia hórája pedig csak délelőtt kilenc óra lehet és nem „délben" (uo. 948. l.).

[75] „clerici sollemnibus uestimentis sint parati" f. 55'

[76] A körmenet leírása a következő: „inprimis fiat exorcismus aque. Post hec presbiter accipiens de ipsa aqua et spargat super altare ita dicendo: Vidi aquam. (neumákkal) Ps. Confitemini domino Gloria patri (neumákkal) (RADÓ, 48. l.); összehasonlításul álljon itt az egri Ordinarius (39.—j. 72–73. l.) leírása: „Item ad processionem cantatur antiphona. Cum rex glorie et transit processio ad s. petrum, ubi dicitur una oratio cum versiculo ut in capitulari. Qua finita choratores incipiunt. Salve festa dies. Choro repetente aliquando a principio. Aliquando a Qua deus infernum. Et perveniendo ad ecclesiam stet processio ad duas partes ante altare s. crucis cum astantibus suis Episcopo ante altare beate virginis stante. Finito Salve festa dies. succentor incipit antiphonam. Sedit angelus. Cantando usque. Nolite metuere. Post hec pueri supra altare s. crucis canunt antiphonam. Crucifixum in carne. Qua finita succenter incipit. Nolite metuere. Cantando usque Alleluia. Deinde choratores ante altare s. crucis versis faciebus ad processionem canunt antiphonam. Recordamini. Qua finita intrat processio ad chorum cantando. Alleluia. cum sua nota. Postea dicitur versiculus cum sua oratione ante altare magnum. ut in capitulari. Deinde dicitur missa solenniter.

A MARTÈNE (*De ant. eccl. ritibus III*, 179—183. l.) által a francia katedrálisok liturgiájából közölt részletek közül csak a strasbourgi közelít a magyar usushoz (uo. 181), ezzel szemben a magyar székesegyházak középkori ordójának és a karoling liturgikus szokások törzsterületének rokonságát a münsteri ordinarius mutatja (a húsvéti körmenetről): Opuscula et textus, series liturgica — Excerpta ex ordinariis germanicis (Ex Ordinario II maioris ecclesiae Monasteriensis, edidit Richardus STAPPER), Münster, 1936. „Sic procedentes cum responsorio 'Angelus domini' intramus ad s. Paulum. Ibi stacione disposita statim duo canonici maioris ecclesie cantabunt 'Populus acquisitionis'. Chorus respondet 'Christus resurgens'. Finita antiphona, qui presunt choro, imponunt antiphonam 'Cum rex glorie', et sic eximus et facimus solemnem processionem per circuitum curie in cappis sericis. Ad s. Iacobum intramus, vexillis et sancta cruce foris stantibus. Ibi cantamus, Aduenisti desiderabilis'. Finita antiphona statim duo scholares imponunt 'Salue festa dies'. Cum istis versibus perficimus circuitum curie, et disposita statione in medio ecclesie nostre incipiunt cantores 'Sedit angelus'. Tunc duo canonici ex iussu decani in ambone super primum altare cantabunt 'Crucifixum'. Quibus respondens chorus redit ad chorum cantans 'Nolite metuere'. Deinde duo sacerdotes iuxta maius altare cantabunt alium versum 'Recordamini'. Tunc cum tropis incipitur missa secundum libros . . ."

A szövegek eredetéről és értelmezéséről, minthogy az egyedül a premontrei kanonokok tradíciójában maradt meg, a rend liturgiáját ismertető Placide LEFÈVRET idézem: „Avant la messe solennelle, le jour de la fête, procession dont les chants, désignés par l'ordo à la fin du XIIe siècle, étaient certainement reçus antérieurement. On notera, comme chant de départ, l'antienne célèbre de Notker, richement décorée de mélismes, Cum rex gloriae Christus: elle rappelle la descente du Seigneur ressuscité aux enfers, d'après le texte des évangiles apocryphes. Durant la station, devant l'entrée du choeur au retour, le superbe répons Sedit angelus dont les deux versets Crucifixum et Recordamini sont chantés ante et retro crucem, survivance, semble-t-il, du répertoire employé pour dramatiser le mystère de la résurrection à l'issue des matines pascales, comme le prescrivait maint ordinaire du moyen âge, ceux de Liège et de Louvain par exemple." (*La Liturgie de Prémontré*, Louvain 1957, 84. l.)

nek a Szent Margithoz, azaz a tiszteletére szentelt egyházhoz, melyben az antiochiai vértanú szűz egy antifonáját (O quam preciosa) éneklik, majd egy húsvéti orációt „intercedente beata Margareta" betoldással. Visszatérőben énekeljék a „Salve festa dies, toto v[enerabilis evo]" kezdetű húsvéti éneket, s ennek verseit elvégezve a „Sedit angelus" antifonát énekeljék. Így menjenek be az egyházba és álljanak fel a Szt. Kereszt oltára előtt és énekeltessék ez a vers: „Crucifixum". A vers végeztével menjenek be a kórusba, és mondják „Nolite metuere", ezután következik egy könyörgés, melyben a már említett formában Máriáról és Jánosról történik említés.[77] Mivel a könyörgést a főoltár előtt énekelték, a patrociniumokról van itt szó, mégpedig két különböző egyház védőszentjéről; az egyik Máriát, a másik a Keresztelőt tisztelte annak. Figyelnünk kell arra is, hogy a János-patrocinium említése csak becsúszott egy olyan szövegkörnyezetbe, mely teljes egészében a kanonikális, sőt dómliturgia körülményei szerint másolódott kódexről-kódexre. *A jánosi bencés másoló előtt tehát egy olyan kézirat volt, melyben egy Mária-székesegyházból a húsvétvasárnapi processzió, egy nem nagy távolságra eső Margit-templomba ment.* A távolságot nagyjából meg is tudjuk adni, ha a „Cum rex gloriae" antifona, illetőleg — visszafelé menet — a „Salve festa dies" éneklési idejét vesszük figyelembe s következésképpen azt, hogy milyen távolságra lehet azonközben lassú menetben elmenni.

Mielőtt e feltevés segítségével próbálnánk eredményhez jutni, nézzük meg, mely magyarországi székesegyházak voltak Máriának szentelve, és hol állt — a közelben — egy antiochiai Margit-templom. Az első vonatkozásban Esztergom (Adalbert társpatrociniummal, mely Máriát később háttérbe szorítja), Győr, Várad és Vác. A három első Nagyboldogasszony (aug. 15.), Vác azonban Kisasszony (szept. 8.) ünnepén[78] tartotta „az egyház nevének napját". A négy lehetőség közül csak Vác ajánlja magát a patrocinium napját illetően azzal, hogy Kisasszony (Nativitas Marie) ünnepére külön prefációt ad a mise-imádságok között, ezzel az év legnagyobb ünnepeinek szintjére emelve a nap szövegekkel díszítését. Másrészt a váci püspöki monostor az egyetlen a középkori Magyarország Mária-székesegyházai között, melynek közelében Margit-templom állt;[79] a váci alsóváros plébániája. Ez a „Sancta Margareta" Vácott a volt Budapesti Főút és a Burgundia utca összeszögellésében levő kis téren állhatott,[80] a mai Géza király téren volt középkori székesegyháztól mintegy 120—130 méterre. E távolság lassú menetben való bejárásához öt perc szükséges. Ez

[77] Ordin. Agrien.: „ante magnum altare."

[78] *Váci egyházmegyei almanach*, Vác 1970, 71. l.; a prefáció: „Et precipue pro meritis beate dei genitricis et perpetue uirginis Marie gracia plene, tuam omnipotenciam laudare, benedicere et predicare. Per christum . . ." f. 86'.

[79] RATKOŠ (i. h. 948) említi a veszprémi Szt. Margit egyházat, mely azonban, minthogy nem a várban volt, a székesegyház közelében — a kifejtett egyéb okok szerint is — nem jöhet szóba.

[80] CHOBOT Ferenc (*A váczi egyházmegye történeti névtára I*, Vác 1915, 116) a székesegyházi (vár-) plébániát és a magyarvárosit egynek veszi, és a 14. századi tizedjegyzékben szereplő „Dominicus sacerdos sancte Marguerite de Vaxsia" és társa: „Petrus sacerdos eiusdem ecclesie" a székesegyházi plébános káplánjai lettek volna, ami képtelenség; helyét TRAGOR Ignác (*Váczi Kalauz* 38—39) jelöli meg nagyjából egyezően azzal, amit az 1570. évi török összeíró, aki még düledező állapotban látta (FEKETE Lajos: *A törökkori Vác*, Budapest 1942, 85 = *Pestmegye műemlékei* II, 245) mond róla, hogy a vár keleti részéhez csatlakozó konyhakertek területén áll, tehát mindenképpen közel a székesegyházhoz.

nagyjából megfelelne a „Cum rex gloriae", illetőleg a „Salve festa dies" éneklési idejének.[81]

Búzaszentelő (ápr. 25.) és a keresztjáró napok (in letania) hosszú körmenetének végcélja még távolabb volt. Ez alkalmakra bejegyezve találunk egy könyörgést: „Mentem familie tue . . . intercedente b. Petro apostolo tuo . . .". A processzió tehát egy Szent Péter templomba ment. Ez megint megfelelne a középkori Vác helyrajzi sajátosságainak. A várostól bizonyos távolságra, délkelet felé állott Szt. Péter apostol kőegyháza, azon a helyen, ahol a mogyoródi csatába induló hercegek a püspöki monostor építésére fogadalmat tettek.[82]

A most elmondott szertartási és helyrajzi tényekből nyert érvek tehát feljogosítanak arra, hogy a *Pray-kódex mintapéldányának keletkezési helyét Vácban lássuk.*

*

Ez a váci mintapéldány azonban túlmutat önmagán. Egy olyan exemplar körvonalai is fölsejlenek a háttérben, melyet még semmiféle helyi vonatkozás bedolgozása nem emel ki a típusjellegből. Pünkösdkor a vasárnapi nagymise előtt volt egy ugyanolyan körmenet, mint Húsvétvasárnap. Az oratio szövege természetesen változott, s kitöltetlen benne a körmeneti templom (ecclesia; capella processionalis) védőszentje nevének helye: „intercedente beat. N."[83] A váci példány elődje tehát egy olyan kódex volt, melynek szövegében a helyi vonatkozások tág alternativaként vannak a tényleges helyzet számára nyitva hagyva. A díszesebb rítusú húsvéti körmenet leírásánál a körmenet betérő templomának szentje a többi kisebb vonatkozás mellett, említésre talált; itt a sommásabb, vagy csak a Pray-másolatban ilyen szűkszavú pünkösdi körmenet leírásban, a Szent Margit templom — patrociniumában — nem talált említésre.

A *Pray-kódex* e távolabbi szövegtörténeti ősének hazáját is meg tudjuk jelölni. Nagypénteken az ún. orationes maiores sorában volt könyörgés a királyért is: Oremus et pro christianissimo rege nostro (ut deus et dominus noster subditas illi faciat omnes barbaras naciones ad nostram perpetuam pacem), ez az admonitio a rákövetkező oratióval eredetileg a római császárért volt mondandó.[84] Így hangzik: Omnipotens sempiterne deus in cuius manu sunt omnium potestates et omnia iura regnorum; *respice ad romanum benignus* imperium, ut gentes que in sua feritate confidunt potencie tue dextera comprimantur. Leuate stb. Ez a könyörgés, mint G. TELLENBACH már régebben ki-

[81] A „Cum rex gloriae" dallamát magyarországi megmaradt forrás nem hagyta ránk (igaz, hogy processzionálénk sincs a középkorból), az azt egyedül őrző premontrei processzionáléból vettem (*Processionale ad usum sacri et canonici ordinis Praemonstratensis — Parisiis*, Tornaci, Romae 1932,) (Sedit Angelus responsoriummal); a Salve festa dies: *A Manuel of Gregorian Chant*, Rome–Tournai 1903, 345–347. l.

[82] MEZEY László: *A váci püspökség kialakulása*, = *Váci egyhm. almanach*, 19–20. l.

[83] f. 60', a rövidítési megoldás (a suspensio értékű vonás) nyitva hagyja a rag (o vagy a) behelyettesítését is.

[84] Liber sacram. Gregorii Magni, Migne PL 78, mely Neustria területén (Compiègne) volt használatban, ugyan szintén „pro christianissimo rege nostro" imádkoztat a monitióban, az oratióban viszont: „Respice ad Romanorum atque Francorum benignus imperium . . ." (col. 79–80); az ennél régebbi Gelasianum: „pro Christianissimo imperatore vel rege nostro Ill.", és: „respice propitius ad Romanum sive Francorum benignus imperium . . ." (*The Gelasian Sacramentary*, 76. l.).

mutatta,[85] a „translatio imperii" gondolatnak megfelelően átértelmeződött a frank-római birodalomra, majd a történelem folyamán teljes szuverenitás (imperium) birtokában kialakuló új regnumokra, a magyarokéra is. Mégis megmaradt benne a „romanum imperium" kifejezés, talán azért, mert a váci mintakódex nem az a példány volt, amit a nagypénteki szertartást végző püspök használt. Az amúgy is felületesen dolgozó, újra- vagy átszerkesztési szempontok felállításával és betartásával nem vesződő jánosi scriptor azután bennhagyta másolatában — kódexünkben — a Magyarországon értelmetlen „romanum imperium" kifejezést.

Ez a sorozatos scriptori gondatlanság mégis el fog igazítani egy fontos kérdésben. A sacramentarium egy frank-római típusú sacramentarium Gregorianum, melynek kódex-őse a „romanum imperium" területéről került Magyarországra.[85a] E távolabbi ős keletkezési korát nagyjából még úgy határozhatjuk meg, hogy a XI. sz. második fele, tehát a gregoriánus reformmozgalmak s velük a klérus vita communisa, a káptalani szervezet nagyobb elterjedése előttre tehető.[86] A rubrikákból ugyanis csak egy egyszerűbb dómklérus liturgikus tevékenysége bontakozik ki.

Kódexünk e távolabbi ősét, s vele a magyar leszármazót is B. Luykx és J. A. Jungmann a rajnai-frank sacramentariumok csoportjába sorolták.[87] E megállapítás, mely beleillik a magyarországi liturgia kezdeteire vonatkozóan kialakítható összképbe,[88] nem éppen újkeletű, Ratkoš figyelmét mégis elkerülte. Sacramentariumunkat mindenáron a Cirill-Metód-féle szláv térítéssel akarván kapcsolatba hozni,[89] megemlíti az ún. „kijevi leveleket", helyesebben „lapokat", illetve az így emlegetett kódextöredéket.[90] Erről R. Gamber már kimutatta, hogy latin rítusú ószláv sacramentariumból maradt meg.[91] De megállapította Gamber azt is, hogy az eredeti sacramentarium aquileiai típusú

[85] Tellenbach, Gerd: *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters.* = *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wiss. — Phil.-Hist. Klasse.* Jhg. 1934—35. I. Heidelberg 1938, 26—27, ahol kiemeli a gondot, amivel az új regnumok (Francorum, Anglorum) a maguk államiságát liturgiailag is hangsúlyozzák, másrészt: „Das imperium Romanum ist keineswegs ein bloss staatsrechtlicher Begriff gewesen, sondern auch ein mächtiger Kulturgedanke . . ." (30); a kéziratos források túlnyomóan nagy részének tanúsága szerint az eredeti szövegezés: „pro christianissimo imperatore nostro . . ." és: „respice ad Romanum benignus regnum" fordulatok alakultak (Missale Strigoniense, Feria sexta in parasceue), mivel „rex est imperator in suo regno . . .".

[85a] L. erről Mezey László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jh.* Budapest—Graz 1963.

[86] *A váci püspökség kialakulása.* = *Váci egyhm. almanach 23—24 l.*; kódexünkben a következő „officium ecclesiasticumok" említését találjuk: cantor, custos, archidiaconus. Az előbbi kettő lehetne még monasztikus tisztség, a harmadik nem.

[87] Jungmann A.: Missarum sollemnia I—II Innsbruck 1957, igen számos idézése: Register B III b. „Rheinischer Messordo" alatt, e sacramentarium-csoportba sorozást B. Luykx végezte el. Jungmann különben „Sacramentar von Boldau" néven idézi kódexünket.

[88] L. 85a j. A magyar liturgia rajnai-frank—délnémet alapjellegzetességeiről ott írtam, szemben Radó francia származáselméletével, mely a történeti-földrajzi akkori helyzettel össze nem egyeztethető.

[89] „hogy a korafeudális Magyarország kultúrájában a nagymorva kulturális örökségnek akárcsak parányi nyomát is felkutassuk" (i. h. 942), e törekvés érdekes és hasznos is, de csak bizonyos kodikológiai módszerességgel érintheti jogosan kódexünket.

[90] uo.

[91] *Die Kiewer Blätter in sakramentargeschichtlicher Sicht. Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slawen* 863—1963, Köln—Graz 1964. 362—371. l.

volt.[92] Ez a tény a CIRILL-METÓD kísérlet történetébe jól be is illik. A *Pray-kódex* azonban nem az északitáliai, hanem a karoling reformok által elindított liturgikus szöveghagyományozási vonalba tartozik, annak egyik legkésőbbi, de még figyelemreméltó képviselője.[93] Leszármazását a következő stemma érzékelteti:

*X (karoling-rajnai sacramentarium 1050 előtt)
↓
*V (váci mintapéldány 1083— 12. sz. közepe)
↓
P *(Pray kódex)*

A *Halotti Beszéd* kódexének leszármazási rendje most már előttünk áll, de kérdés marad, gyakorlatilag miként következett másolat másolatra.

*

A Rajna-vidékéről (Alsó- vagy Felső-Lotharingiából) Magyarországra került *X kódex 11. századi liturgikus könyveinknek csoportjába tartozott. Ezek alapvetően és nagyobb változtatást kizáró módon határozták meg a római liturgia magyar változatának, az „usus" vagy „consuetudo Strigoniensis"-nek történetét a 17. századig.[94] Ez a karoling vagy frank-római változat, mely a 11. század elején nálunk erős gyökeret vert, nem szenvedett módosulást a római centralizálás egyik exponense, Konstanz-i Bern, kódexünkbe is csaknem teljesen felvett műve, a Micrologus seu Libellus de romana auctoritate Róma-városi gyakorlatot népszerűsítő állásfoglalása által. RADÓ Polikárp megállapította, hogy a kódex miserendje nem egyezik a Microloguséval.[95] De ugyanezt mondhatjuk egyes részletekkel vagy általánosabb érvényű előírásokkal kapcsolatban.[96] Lehet, hogy az esztergomi zsinat által jóváhagyott libellus (quem supra collaudauimus) valójában a Micrologus volt, bizonyos viszont, hogy annak romanizáló törekvései nem mentek át a magyar székesegyházak liturgikus gyakorlatába. Miért tartotta szükségesnek a jánosi scriptor, hogy sacramentarium másolata elé helyezze a VII. GERGELY-féle liturgikus elképzelések összefoglalását?

Láttuk, hogy a bencés másoló lényeges helyeken érintetlenül hagyja a nem bencés rítusra vonatkozó előírásokat és terminológiát.[97] Ennek bizonyára az

[92] uo. 370—371; RATKOŠ (950. l.) idézi KELEMEN pápa ismeretlen terminussal „introit"-nak mondott orációját, mely azonban a *Kijevi töredék*ben ószlávra fordított könyörgéshez képest nem variáns — mint azonnal látnivaló —, hanem más szövegezés.

[93] JUNGMANN i. m. II. 177. l.

[94] l. MEZEY László a Codex Albensis bevezetésében.

[95] RADÓ, *Libri* 31. l.

[96] Az eltérések részletesebb számbavétele majd a szövegtörténeti vizsgálat feladata lesz. Csak példaként említem meg a következő esetet arra nézve, miként tér el a Micrologus „Romana auctoritasa"-tól kódexünk — Újév (Kiskarácsony) ünnepének könyörgéséről a Libellus így intézkedik: „In octaua domini iuxta romanam auctoritatem . . . cantamus orationem gregorianam, 'Deus qui salutis', et non illam ‚Deus qui nobis nati saluatoris' dicimus . . ." (f. XIX); viszont maga a sacramentarium (ff. 36—36') először adja „In octaua domini ‚Deus qui nobis nati saluatoris diem celebrare concedis octauum' . . . és csak ez után „Beate marie in octaua domini" felirattal a Micrologus könyörgését.

[97] A legfeltűnőbb ez a nagyheti szertartások esetében.

volt az oka, hogy kolostora nem rendelkezett olyan consuetudinariummal, mely segítette volna őt az átszövegezésben. Lehet, hogy kolostorának szűk létszámú viszonyai[98] (néhány szerzetes, egy-két iskolásfiú) — külön helyi hagyomány hiányában — csak a szertartások jól-rosszul végzését tették lehetővé, amihez akármilyen más rítusú kódex eligazítással szolgált. Ez magyarázza meg a nem monasztikus ritus és a monasztikus használat sajátos, együtthatását kódexünk végső szövegformájának kialakításához.

A magyar bencésség e korbeli teljes szervezetlensége, a sok nemzetségi kolostor magárahagyottsága még csak feltételezhetővé sem teszi liturgikus életük valamiféle rendezettségét. Olyan rendszerezett rendi liturgiára, mint aminő részletekbe menő leírásokkal az Ordo Cluniacensisben,[99] ciszterci Liber Usuum-ban,[100] a premontrei Consuetudines[101]-ben e korban már ismeretes, bencéseinknél gondolni sem lehet. Viszont talán éppen ezért látszott jónak a Micrologus általános jellegű előírásainak igénybevétele, ami jól-rosszul (hiszen a klérus és nem a szerzetesség részére készült) még használható volt.

Bizonyára közvetlen monasztikus szokásanyagból való a kolostori helyiségek („loca regularia") megáldása és a „sepultura monachorum", s ezeket megelőzően a jórészt német és francia (Majolus, Martialis) bencés ünnepeket tartalmazó „sacramentarium minus".[102] Hogy a sepultura laicorum s benne a *Halotti Beszéd* ugyane pótlásokat szolgáltató kolostori kódexből való-e, világosan nem látszik. Meggondolandó azonban, hogy a temetési rítus a régebbi sacramentariumtípusoknak is része.[103] *Így a világiak temetése és benne nyelvemlékünk meglehetett már a váci mintapéldányban is.*[104]

*

[98] A magyar nemzetségi monostorok kevés szerzeteséről *Deákság és Európa* VI. fejezetében írtam (megjelenés előtt angolul).

[99] Az *Ordo per Bernardum* régebbi kiadását l. 39. j. A monasztikus szokáskönyvek kiadása Albers: *Consuetudines monasticae.* Stuttgart 1903 — és újabban K. Halliger kritikai corpusa, mely 1953-tól Rómában jelenik meg (Corpus Consuetudiium Monasticorum).

[100] Séjalon H.: *Nomasticon cisterciense,* Solesmes 1892, 84—211. l.

[101] Lefèvre Pl. *L'Ordinaire de Prémontré d'après les mss. du XIIe et du XIIIe* s. Louvain 1947; ua. *La liturgie de Prémontré.* Histoire, Formulaire, Chant et Cérémonial. Louvain 1957; középkori magyarországi kivonata: Budapesti Egy. Könyvtár, Cod. lat. 35; az Ordinarius második része (kalendárium és rubrikák) magyarul: *Lányi Kódex* (a somlóvásárhelyi prem. apácák használatára 1511.) Nyelvemléktár VII.

[102] ff. 137—142'

[103] Orationes post obitum hominis. The Gelasian Sacramentary (39. j.) 295—297; Item orationes antequam ad sepulcrum deferatur 297—298, orationes ad sepulcrum uo. és orationes post sepulturam.

[104] A keresztelés, esküvő (benedictio super sponsum et sponsam, ff. 116'—117') és a temetés együtt a keresztelő egyházak sajátos rítusait teszik. Ezek közül csak a ius sepulturae mehetett át az „ősök temetőjére" („sepultura maiorum", Ahnengrab), tehát a monostorra (Vö. Feine H.: *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die kath. Kirche,* Köln - Graz [4]1964, 162—163. (régebbi rend), a koldulószerzetesek bevonása a lelkipásztorkodásba megint új rendezést tett szükségessé (i. m. 417, 439), ez azonban kódexünk keletkezéstörténetét nem érinti. Figyelembe kell venni a húsvéti vigília leírásánál a keresztelésre utaló „et hic catecizantur (!) infantes per presbyteros" megjegyzést. Ha ezt összefüggésbe hozzuk az esküvő és a temetés szertartásaival a sepultura laicorum-ot s benne a *Halotti Beszéd* korai (ha ugyan nem a legkorábbi) *Árpád-kor pasztorációs gyakorlatának emléke, tehát nem monasztikus, hanem „ad populum" rendelt személyek műve.*

Ha a kódex jellegét a tartalmának törzsét képező sacramentarium adja meg, ránk maradt formájának kialakulását is a liber sacramentarium vizsgálatától várhattuk. A számos egyéb kiegészítő szöveg, szövegírás, bejegyzés a már kialakult formára rakódott rá, a keletkezést nem magyarázza, csak a használat, a kódex további sorsa kialakulásának jobb ismeretéhez szolgáltat támpontokat. A *Pray-kódex* kialakulásának, keletkezésének most lefolyt vizsgálatából nyert eredményeket viszont így foglalhatjuk össze: 1° a kódexet egy, a váci székesegyházban használt példányról a jánosi bencés kolostor részére másolták és részben átszerkesztették, helyesebben pótlásokkal látták el: —2° a mintapéldány egy rajnai-frank mintapéldányra vezethető vissza, mely a 11. sz. második fele előtt keletkezett; —3° egészben véve István király egyházszervező munkájának idejét és kulturális kapcsolatait idézi mint távolabbi előzményt.

LÁSZLÓ MEZEY

Der Codex Prayanus

Der Codex Prayanus (Pray-kódex) der Ung. Nationalbibliothek ist als einer der letzten Vertreter der Sakramentaren der Abendländischen Kirche, von der liturgiegeschichtlichen Forschung (A. Jungman, B. Luykx) wiederholt untersucht und gewürdigt. Früher und öfter (zuletzt von P. Radó) als Sacramentarium Boldvense bezeichnet, wodurch das ehemalige Benediktinerkloster Boldva (Kom. Borsod) als Entstehungsort gemeint werden sollte. Eine Auffassung die vereinzelt auch ihre Widersacher fand. Die letzteren empfahlen entweder Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) oder Veszprém für Ort der Entstehung des Sakramentars (J. Karácsonyi, bzw. J. Ernyei und neulich P. Ratkos). Dagegen wurde der Codex ziemlich einstimmig auf die Wende des 12. und 13. Jahrhunderts datiert. Nicht geringe Schwierigkeiten entstammen aus der Tatsache, daß das Sakramentar in seinen Rubriken Eigenarten der kanonikalen und nicht der monastischen Liturgie aufweist und die sind für den Stammtext charakteristisch, wozu als eine Art Appendix Teile eines monastischen Rituale mit einem kleinen benediktinischen Sakramentar zugefügt sind.

Der Verfasser versuchte die Probleme zu lösen, indem er den Widerspruch der kanonikalen und der monastischen Elemente des Prayanus auf eine unsorgfältige Abschrift für monastischen Gebrauch von einem Musterexemplar zurückfürt, das seinerseits für eine Domkirche hergestellt war. Das Musterexemplar ließ weiterhin den Weg zu dem Archetypus weisen. Der letztere sollte wiederum dem sog. rheinisch-fränkischen Sakramentargruppe angehören. Diese Feststellung steht mit dem Ursprung der ungarischen Liturgie in vollem Einklang (S. vom Verf. Codex Albensis, 1963). P. Ratkos' Meinung wonach der Prayanus irgendwie Spuren der Cyrill—Methodischen Mission aufweist, scheint daher nicht annehmbar zu sein. Steht der Codex ja in keinerlei Beziehung zu der Liturgie von Aquileia, dessen Bücher von den Slawenaposteln bei Übersetzung der Liturgie benützt waren (R. Gamber). Das Musterexemplar des vorhandenen Sakramentars mußte in einer Domkirche mit Marienpatrozinium gebraucht werden und in einer nicht großen Entfernung davon stand ein der Hl. Margarete von Antiochien geweihte Prozessionskirchlein. Ein Zusammenhang, der sich unter den Bischofsstädten des mittelalterlichen Ungarn nur in Vác (Waitzen) feststellen läßt. Das für die Textgestaltung des Prayanus so wichtige Musterexemplar war ein Sakramentar der Kathedrale von Vác, von dem eine Abschrift für die Johannes Baptista-Kloster in Jánosi (jetzt in der Slowakei) und nicht für Boldva gefertigt wurde. Die altungarische Begräbnisrede, das älteste Textdenkmal der ung. Sprache stammt aus diesem zwischen 1083 und 1180 verfertigtem Urcodex.

D. SZEMZŐ PIROSKA

Bartók Béla gyermekkori személyiségformáló olvasmányélményei

A gyermeknevelésnek legfőbb feladata, hogy a rendelkezésre álló valamennyi lehetséges ráhatással a gyermekből az embereszménynek megfelelő felnőtt váljék.

BARTÓK életrajzi adataiból — beleértve az önéletrajziakat is — világosan kirajzolódnak előttünk szüleinek, zenetanárainak mindazon irányító tanításai, törekvései, amelyekkel egész zsenge korában megnyilatkozó zenei tehetségét bontakoztatták, hiszen már az alig cseperedőnek észrevették zenei érdeklődését. 1887-ben — hat esztendős korában — jelen van édesapja zeneegyesületi zenekarának előadásán, melyet már élvez. Ez időben kapja édesanyjától első zongoraleckéit.[1] Zenei nevelése, fejlődése feltárt az irodalomban, és amikor két neves zenetudományi kutatónk: DEMÉNY János, BÓNIS Ferenc hangsúlyozzák, hogy a teljes BARTÓK portréhoz már a gyermekkor életrajzi adatai is szükségesek, mert ezek is kulcsai a szellem és műve megértésének, csupán a zenei adatok gyűjtésére szorítkoznak.[2]

Egyik életrajzírója sem végezte el a művelődésszociológiai vizsgálatokat, holott a felnőttkor személyiségismérvei: magatartás, ízlés, választóképesség, érdeklődés — hogy csak néhányat soroljunk fel — jelentékenyen függnek azoktól a gyermekkori élményektől, melyekben a kis BARTÓKnak része volt. Természetesen élete folyamán a környezetváltozás, az egyre gyarapodó ismeret- és élményanyag jelentékenyen módosították, igényesebbé formálták egyéniségét, de látjuk majd, hogy a gyermekkori alapimpressziók, éppen erős emocionális memóriája segítségével, milyen mélyen gyökereztek meg benne.

Találkozása a művészettel és az irodalommal hat és tizenkét éves kora között — természetesen a gyermek-, az ifjúsági irodalommal — elhatározó erejű a felnőtt esztétikai érzékének kifejlődésében; hiszen irodalom és zene egymás közelében: a fogalmi gondolkodás, az absztrakciók síkján vannak. Nagy a szerepük az eszmei látókör kiszélesítésében is. A mese, mely kezdetben csupán szórakoztat, élvezetet okoz, szinte észrevétlenül hőse jellemének, az ebből fakadó cselekvések megértéséhez vezet. Mesék és hőseik nem egy gyermekkorban művészi hajlamúnál, majd alkotóvá érettnél, a pszichikai én utánélési vágyának és a művészi én törekvéseinek egybefonódása folytán motívumokká, témákká, saját hősökké transzponálódtak. Természetesen ilyenkor nem egy-

[1] *Önéletrajz. Bartók Béla összegyűjtött írásai.* Közreadja SZÖLLŐSY András. Bp. 1966. 8. l. *Bartók Béla (Levelek, fényképek, kéziratok, kották.)* Sajtó alá rend. DEMÉNY János. Bp. 1948. 95—100. l. UJFALUSSY József: *Bartók Béla. 1881—1919.* Bp. 1965. 9. l. Ujfalussy József Bartók-könyvének 2. kiadása a tanulmány nyomása idején jelent meg.

[2] DEMÉNY János: *Bartók Béla tanulóévei.* = *Zenetudományi Tanulmányok.* 1954. II. köt. F. BÓNIS: *Béla Bartóks Leben in Bildern.* Bp. 1964.

szerű „áthelyezésről", ismétlésről van szó, mint inkább a művészetekben irodalomban olyannyira uralkodó hatástörvényre dinamikusan reagáló pszichikumról. Ezen a téren, olvasmányai közepette fogjuk megvizsgálni a gyermek BARTÓK Bélát.

Édesanyja feljegyzéseiből, visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy sokat és szeretettel olvasott. Tudunk gyermekkori betegeskedéséről, amely erre késztethette is. Feladatunk tehát megvizsgálni azt az irodalmat, amely hozzá akkor eljutott. Sajnos, nem sikerült valamennyiről tudomást szereznünk, azonban az ismertek is rendkívül jellemző adatokkal szolgálnak. A vizsgálat alá vett könyvekről biztosan állíthatjuk, hogy olvasmányai voltak, mert a Bartók Archivum (a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetében) őriz egy fekete bőrbe kötött, vaskos kis noteszt, melynek első oldalán a következő bejegyzéseket olvashatjuk a kis BARTÓK Béla kezeírásával: „Bartók Béláé. Karácsonykor kaptam, de beteg voltam." Ugyanitt édesanyja rájegyzése: „Béla könyvecskéje."[3] Ez a „notesz", keletkezése tekintetében, nem keltezhető. Különböző dátumokkal heterogén feljegyzések vannak benne, 12. oldalán például 1894 és 1898 között létrehozott szerzeményei, a 120. oldalon szópéldák a székely tájbeszédre; de bennünket csupán a 14—17. oldalak érdekelnek, ahol a gyermek Bartók könyveiről szóló feljegyzéseit találjuk, valamint a 68—71. oldalak, saját betű- és képrejtvényeit tartalmazzák.

Az idézett 14. oldalon olvassuk: „Könyveimnek jegyzéke"; utána a felsorolás: *Kis Lap.* 1888: 1—2. köt. 1889: 1—2. köt. 1890: 1—2. köt., PÓSA Lajos: *Kis gyermekeknek.* Versek., SCHMIDT Kristóf: *A Karácsony est., A fiatal remete., Jozafát az indiai királyfiú., Fülemüle., Andersen összes meséi.*, RADÓ Antal: *Ezeregy éjszaka.*, HOFFMANN: *A testvérek*, SWIFT Jonathan: *Gulliwers Reisen*,. Ludwig Bechstein: *Märchenbuch.*,[4] VERNE Gyula: *A rejtelmes sziget.*

Kétségkívül ennél sokkal több könyve lehetett, sokkal többet olvashatott, bizonyítja ezt a 23. oldalon levő noteszbejegyzés: újból VERNE, majd ARANY neve, de ezúttal címek nélkül. A szerzőkre, műveikre egy pillantást vetve megállapíthatjuk, hogy a meseolvasásra már képes korszaktól egészen a VERNE élvezéséig, megértéséig való életkori olvasmányok hatását kell vizsgálnunk.

Elsőként a *Kis Lap*ét. Képes gyermekújság volt. 1871-től 1904-ig élt Pesten. A kis BARTÓK korában a legjobb és legelterjedtebb gyermeklap, ÁGAI Adolf, e lapbeli álnevén Forgó bácsi szerkesztette, a kitűnő élclapnak: a *Borsszem Jankó*nak is szerkesztője. Nyolcadrét formában, hetenként egyszer, sok elbeszéléssel, verssel, ismeretterjesztő leírással, rengeteg képpel, rejtvényekkel jelentette meg, 5—12 éves gyermekeknek szánta. Az iskolán kívüli képzésben mindenkor nagy szerepet játszott — akkor leginkább a tehetősebb családoknál — a könyv- és az ifjúsági folyóiratok olvastatása. A *Kis Lap*ot a pedagógusok és a szülők egyformán magasra értékelték, még a felnőttek sajtója körében is elismeréssel nyilatkoztak róla: „Annyi benne a kép, hogy nem értjük, a szöveg számára benne honnan kerül hely, s annyi benne a szöveg, hogy nem értjük, miként férhet bele annyi rajz. S rajzok és szöveg egyaránt kitűnő." Negyedszázados jubileumakor a *Fővárosi Lapok* két cikkben is ünnepli;[5] többek közt kiemeli, hogy a mesék, elbeszélések, színdarabok maradandóságát

[3] A BARTÓK-kutatás egyik legkiválóbb képviselője: D. DILLE hívta fel figyelmemet a noteszre, ezúton is hálásan köszönöm.

[4] BARTÓK SWIFT és BECHSTEIN példányai gótbetűsek voltak.

[5] *Főv. L.* 1894. aug. 9.214. sz. 1839. l., okt. 2. 272. sz. 2338. l.

az illusztrációkkal biztosítja „Forgó bácsi". Pedagógiai becse, hogy segédeszköze a családban a serdülő gyermekek nevelésének, oktatva mulattat. Időnként pályázatok kitűzésével, rejtvények, fogas kérdések föladásával munkára serkenti a gyermekek elméjét. A szerkesztő közvetlenül is érintkezik gyermekolvasóival, szóba áll velük a szerkesztői üzenetekben: meghallgatja örömüket, bánatukat, felvilágosításra váró kérdéseiket, buzdít, dícsér, vigasztal, és okkalmóddal megfeddi azt, akinél valami rováson van, magyaráz, útbaigazít . . . Vakációk idején különösképpen hasznos, ilyenkor is pályázatokkal, elbírálásokkal serkenti a vakációzó kisdiákokat és közli, közzé teszi más sajtótermékekben is, hogy miért volt a bírálóknak nehéz a helyzetük: ugyanis annyi jó dolgozat érkezett, hogy nem volt könnyű dönteni. Minden nevelő, legyen az szülő vagy a pedagógia munkása, tudja, hogy a sikerre vágyás szinte az értelem fejlődésével párosul, a sikernek milyen nagy az ösztönző ereje; a *Kis Lap* igyekszik a sikerélményt minél gyakrabban felkelteni. A saját alkotói próbálgatás az önállóságra nevelés egy formája, a véleménynyilvánításra serkentés az önálló gondolkodásé, az ízlésé. Az a korosztály, amely a *Kis Lap*ot olvasta, ábrándjait, vágyait elsősorban érzelmein keresztül élte át, s eljövendő hivatását játékosan próbálgatta. Ezeket a szárnypróbálgatásokat éberen figyelte a szerkesztő, és legtöbb esetben igen korán felismerte a művészi elhivatottságot, a kompozíciós készséget. Ennek bizonyítására csupán három nevet emelünk ki a *Kis Lap* később olyan kiváló emberré, művésszé fejlődött olvasógárdájából: Jankó Elemérét, Glatz Oszkárét és Geyer Stefiét.[6] Jankó Elemér és Glatz Oszkár rajzai, melyeket Ágai a *Kis Lap*ban közölt, itt szerzett nyilvánosságukkal szinte pályakezdőknek számíthatók.[7] A tehetségkutató szerkesztő hozzájuk fűzött kommentárjai szuggesztív erővel hathattak a művészet és az irodalom jövendő elhivatottjaira, annál is inkább, mert a rajzokhoz maga Ágai ír verset vagy mesét, hogy a „művészt" felnőtt írótól, rajzolótól származó közlemények szerzőinek rangjára emelje.[8]

Másképpen ösztönzi Geyer Stefit, híres hegedűművésznőnket s vele valamennyi kis olvasóját.

Annak ellenére, hogy a *Kis Lap* 1901. május 5-én[9] foglalkozik képpel, cikkben Geyer Stefivel, mikor Bartók Béla már régen nem olvasott gyermekújságot, éppen Bartóknak később a kiváló hegedűművésznőhöz fűződő szerelme is indokolja, hogy gyermekkoruk egybeeső érintkező pontjára: a szerkesztői ösztönzésre ezúttal is fény derüljön. Írói, művészi tehetség — írja Ágai gyermekolvasóinak — csak igen kevésnek jut osztályrészül. „Mi többiek azon örvendjünk, hogy finomult ízlésünkkel, a tanulás révén megélesedett ítéletünkkel csak annál jobban értsük meg s érezzük át a jelesek alkotását és művészetét, különösen akkor, ha az, akit szárnyaira kapott a hír, a mi édes hazánk szülötte; legkivált pedig, ha az a kitűnőség még gyermekkorát éli.

[6] A szerkesztőnek üzengető gyermekek között találjuk Ambrus Zoltán, Csathó Kálmán, Farkas Imre, Feszty Masa, Gulácsy Irén, Radó Antal, Réz Lola (később Kosáryné), Verebély Tibor nevét is.

[7] vö. D. Szemző Piroska: *Glatz Oszkár indulása.* = *Művészettört. Ért.* 1962. 1. sz.

[8] uo. Ágai Jankó Elemérről: „Országos hírű festőművészünk, Jankó János kisfia, aki e tréfás rajzvázlatával is megmutatja, hogy jeles apja nyomdokaiba lép . . ." — a *Nagy vitézek* c. rajzról van szó. — Glatz Oszkárról pedig: „ismét egy tehetséges fiút mutatok be nektek, neve Glatz Oszkár, az ev. gimnásiumban a IV. osztály tanulója. Ha folyton így halad, mint e kép mutatja, jelentékeny művész válhatik belőle. Forgó bácsi." A kép címe *Nagymosás* volt, Ágai hasonló címmel verset írt hozzá.

[9] *Nagyratermett kislány.* = *Kis Lap.* i. h. 279—281. l.

Íme: egy olvasótársatoknak, *Geyer Stefikének* jutott, hogy már most, alig 12 évvel emelkedett föl a művészet magasába, a legjelesebb hegedűsök sorába. Az ő művészete sokkal érettebb az ő koránál, bizonyára el fogja érni a tökéletesség csúcsát." Elmondja még, hogy csodagyerek több is adódott, de legtöbbje megrekedt a közepességben kettőt kivéve: MOZARTot és a mi LISZTünket,

A Kis Lap szerkesztője, Ágai Adolf

A tíz éves Bartók Béla kishúgával

akik felnőve is megmaradtak hírnevük tündöklő fokán, és hogy ezek egyike LISZT magyar, csak annál édesebb elégtételünkre szolgál minékünk. GEYER Stefike is ilyen művész, akit a bírálók komolyan vesznek. Nemrég Bécsben ragadtatta el (1900-ban) a közönséget, és az ottani sajtó is ragyogó pályát jósolt neki. „És a sok ünneplés és taps mellett is megmaradt kedves, hálás gyermeknek, aki még ma is hűségesen küldi be a rejtvények megfejtését, még ma is tán nagyobb gyönyörködéssel olvassa a ‚Kis Lap' meséit, mint a nagylapoknak róla szóló, harsogó dicséretét." Még egy évig folytatja művészi körútját, azután visszavonul, hogy tanulva tökéletesítse művészetét. — Két képet is közöl róla: az egyik hegedűjét pengetve ábrázolja, a másik, „midőn Oláhország királynéja, Erzsébet előtt játszik, és a zongorán egy vele egykorú oláh leányka kíséri." Művészetéhez kis olvasóival együtt kíván szerencsét, hogy azok majdan elmondhassák: „Geyer Stefike az én olvasótársam volt a Kis Lapban — s én is elmondhassam —, Geyer Stefike is az én olvasóm volt".

Valóban, GEYER Stefi nevével még ezután is sokszor találkozunk a szerkesztői üzenetekben.

Természetesen Ágai tevékenysége mellett nagy hatóereje volt a lap írógárdájának, rajzolóművészeinek. A lap 33 éve folyamán Arany János, Bajza József, Benedek Elek, Fáy András, Gaál József, Garay János, Gyulai Pál, Herczeg Ferenc, Herman Ottó, Hevesi Sándor, Jókai Mór, Kozma Andor, Krúdy Gyula, Lévay József, Mikszáth Kálmán, Petőfi Sándor, Pósa Lajos, Rákosi Viktor, Szana Tamás, Szász Károly, Tábori Róbert, Tóth Béla, Tutsek Anna, Vadnay Károly és Vörösmarty Mihály nevei vannak a közlemények alatt. A „néni", „bácsi" keresztnévvel kombinálva szintén valamelyikük, és közülük kerülnek ki a pályázatok bírálói is. Ami az illusztrációs anyagot illeti, kezdetben angol és német folyóiratokból kölcsönzöttek díszítik a lapot, miként van külföldi cikkátvétel is. Sok a festményreprodukció, Munkácsynak több képe így szerepel. Azok a rajzolók, akiket Ágai a *Borsszem Jankó* köré verbuvált: Carel Clič, Jankó János, Faragó József, Homicskó Athanáz, Bér Dezső, Polgár Márton, Vadász Miklós, Mühlbeck Károly, Garai Ákos rajzolói és egyben művészeti tanácsadói is a *Kis Lap*nak. A szerkesztő és írógárda a lap egész fennállása folyamán egyformán igyekezett a szellemi és esztétikai ráhatás egyensúlyát megőrizni. Különösen a nemzeti öntudat felébresztésére, erősítésére fordítottak gondot. Ágai egyik szerkesztői működését jellemző írásában erre így emlékszik vissza: „Amivel a „Kis Lap" körül leginkább szabad dicsekednem, az, hogy *kiválóképen szolgálta a nemzeti eszmét*, a nélkül, hogy minden számban a kábulásig húzta volna meg a hazafiság nagyharangját. A „Kis Lap" magyarítólag hatott."[10] Még a külföldön is éreztette ezen hatását, mert az odaszakadt magyar családok — az amerikás magyarok is — járatták a lapot gyermekeiknek.[11]

A *Kis Lap* megindulásakor a fővárosban még nem fejeződött be a magyarosodás, és kiadója, a Deutsch-Testvérek *Kleine Leute* címen németül is megjelentette, szerkesztését pedig Hevesi Lajosra bízta, minthogy Ágai a magyarosítási tendencia érdekében elutasította. A németül beszélő szülők sem óhajtották gyermekeiket ilyen szellemben nevelni, és a német lapnak — mely igen sokban alatta maradt a magyar kiadásnak — nem volt fenntartó közönsége. „Ez az úgynevezett ‚nagynémet irányt' követi, én pedig az én olvasóimnak oly lapot szeretek ajánlani, mely nemcsak hogy ne sértse magyar érzelmünket, de határozottan a magyar haza szerelmére lelkesítsen" — mondta róla Ágai gyermekolvasóinak, mikor azok hozzá intézett leveleikben a német kiadás létezéséről érdeklődtek.[12]

A magyar szellemű nevelés természetesen a szerkesztői üzenetekkel csak kiegészült, erőteljesen valójában a cikkekben, költeményekben nyilvánult meg. Zsigmond, Nagy Lajos, Mátyás király, de különösen a kuruckor és 48 hősei a főszereplők; ezért kapnak helyet Thaly Kálmán kuruc-költeményei, és Sárossy Gyula *Magyarok története* c. versének közlésekor a szerkesztő kiemeli, hogy a költő szabadságharcunk egyik nagy embere volt. Saját élményeit is felhasználja; elmondja, hogy a szabadságharc bukása után szülői házában bújt meg Vörösmarty. Petőfit és dicső Kossuth Lajosunkat személyesen ismerte. Ez utóbbival való találkozását hosszú folytatásokban írja meg. Kossuth személye egyébként állandóan visszatérő téma: még a betű-

[10] Forgó Bácsi (Ágai Adolf): *A kis olvasó*. Bp. év n. 23. l.
[11] *Kis Lap*. 1883. 25. sz. 389. l. Forgó Bácsi postája.
[12] uo. 1881. I. köt. 416. l., II. köt. 352. l. A Deutsch-Testvérek végül is az 1871—1874-ig kiadott német lapot a lipcsei Wilhelm Opetz cégnek adták el.

KIS LAP

Szerkeszti Forgó bácsi.

NAGYRA TERMETT KIS LEÁNY. *(Geyer Stefike.)* (Lásd a 279. lapon.)

IX. köt. 18. szám. Ára negyed-évre 2 kor. Egyes szám ára 24 fil. 1901. május 5-én.

Geyer Stefi, a Kis Lap olvasója

rejtvényekben is ki kell találni az olvasónak nevét, halálakor pedig gyászkeretben hozza képét. „A magyar történelemnek örökre nevezetes évszáma", jegyzi egy számtani rejtvényhez, és megfejtése: *1848*. E témakörben kap helyet TÁNCSICS Mihály is, hiszen a szerkesztő kisfiúként még látta Budán azt a „magasztos jelenetet, midőn az akkor még 40 évest a börtönéből kiszabadították, és lelkesedésében ő is tólta a kocsit, melyen hazahozták."[13]

BARTÓK magyarság- és KOSSUTH-eszményének csírái a *Kis Lap*ból erősentáplálkoztak. Tudunk arról is, hogy édesapja: id. BARTÓK Béla, a földművesiskolai igazgató, a nemzetiséglakta Nagyszentmiklóson, ahol fia született, az iskolában apostola volt a magyar nyelvnek, magyarságnak; sőt arról is, hogy milyen nagy tisztelője volt KOSSUTH Lajosnak: 1879. nov. 16-án tanácsért fordult hozzá gazdasági kérdésben. Ezt a levelet megbecsülés és szeretet jellemzik.[14] Mégis a nemzeti öntudatra való nevelésében a *Kis Lapé* az elsőbbség. Hiszen három éven keresztül, hét, nyolc és kilenc éves korában állandóan olvasta, állandóan hatása alatt állott. Lelkében már ekkor kezdett kirajzolódni annak a KOSSUTHnak a képe, amely a *Kossuth-Szimfónia* szövegvázlatában, 1903- vagy 1904-ben kiteljesedett, zenéjében szólt.[15] Bár tagadhatatlan, hogy KOSSUTH szinte fellépésétől haláláig, vagy azontúl is, élő, ható valóság a magyarság szabadságra vágyó életében. 1892-ben, születésének 90. fordulóján is megjelenik egy *Kossuth-képeskönyv*, amely lelkeshangú szöveg kíséretében a nemzet nagy idolumát családi körben, a közéletben és az emigrációban ábrázolja.[16] Megtalálható volt a legtöbb magyar család asztalán, és a fővárosi és vidéki sajtó egyformán ajánlotta, hirdette. BARTÓK valószínűleg ezzel is találkozott, és még számos írott és íratlan tanújellel, amely *Kossuth-szimfóniája* megszületéséig mindazt a keserű csalódást: az oly sok reményre jogosító kiegyezés ellenére negyvennyolc eszméinek elsikkadását tükrözte. Tény, hogy az egyre feszültebbé váló társadalmi, belpolitikai helyzettel párhuzamosan izmosodott benne a nemzet függetlenségi törekvéseinek szimbólumává fejlődő KOSSUTH-szemlélet, hogy azután harci muzsikává, programzenévé robbanjon ki.

Önéletrajzában 1902-re teszi ezt a körülményt, mely döntő befolyást gyakorolt fejlődésére: „akkoriban éledt Magyarországon az az ismert nemzeti áramlat, amely a művészet területére is átcsapott. Arról volt szó, hogy zenében is valami sajátosan magyart kell teremteni. S az áram engem is elért . . . E különböző hatások alatt komponáltam 1903-ban egy szimfónikus költeményt „Kossuth" címmel."[17] 1903 júniusában pedig így ír egyik levelében: „A mostani állapotok veszedelmesen hasonlítanak a 48 előttiekhez. A magyarok felébredtek hosszú zsibbadtságukból, követelik jogukat. A horvátok zavarognak, a világ legbölcsebb hadügyminisztériuma őrült, szamár rendeleteket ad ki, melyek csak még jobban felizgatják a kedélyeket. *És a jó magyar király!* az alkotmányos uralkodó! Azt meri állítani, hogy csak az ő joga megállapítani, milyen legyen a vezényleti nyelv a magyar hadseregben, ehhez az

[13] *Kis Lap*. 1884. 8. sz. 128. l.
[14] SZABAD György szíves közlése.
[15] *Zenei Szle*. 1948. dec. DEMÉNY János: *Bartók Kossuth-szimfóniájának előkerült programvázlata*.
[16] *Kossuth emlék. Kossuth Lajos 90-ik születésnapja alkalmából*. Szerk. és kiad. CLAIR Vilmos. Bp. 1892.
[17] *Bartók Béla. (Levelek, fényképek, kéziratok, kották.)* Sajtó alá rend. DEMÉNY János. Bp. 1948. 95. l.

országgyűlésnek semmi köze! Egy Habsburg — és alkotmányos király — fából vaskarika. — Egy Habsburgnak legcsekélyebb belátása sincs. Nem képes felfogni olyat sem, amit a gyöngeelméjűek is megértenek. Az újságok pedig mérlegelik, mennyivel előnyösebb vagy hátrányosabb Magyarország helyzete most, mint 56 év előtt."[18]

Tagadhatatlan, hogy a *Kossuth-szimfónia* és BARTÓKnak akkor külsőséges magyarkodása: attilát ölt, megkívánja, hogy Elzi húgát a magyar Böske néven szólítsák, sőt koncertjén ő is magyar ruhában jelenjék meg; anyjához írt leveleinek tintáit úgy válogatja meg, hogy piros-fehér-zöldek legyenek, a levelek magyar címert hordanak „Le a Habsburgokkal!" felírással — válasz kíván lenni Bécsnek a függetlenségére áhítozó nemzet ellen indított támadásaira. Hiszen nyíltan tör ellene: himnusza helyett Gotterhaltét kényszerít rá, nyelvhasználatát, a nemzet létének legerősebb támaszát azáltal, hogy a magyar hadseregre német vezényszót parancsol, korlátozni akarja. Ebben az időben anyjához írt levelei lángoló haraggal ostorozzák a magyar nyelven esett sérelmet.[19]

A BARTÓK-irodalom a Szimfónia keletkezését, valamint BARTÓK magatartását egybehangzóan az akkori belpolitikai és társadalmi eseményekre vezeti vissza. Meg kell mondanunk, hogy nem elégséges egy kiemelt időpont valóságtartalmát döntő, forrásértékű bizonyítékká avatni, hanem amennyire csak lehetséges, vissza kell menni a rekonstruálható kezdetekhez, és a történések sorrendjében haladva jutunk el a bizonyító erejű dokumentumokhoz. Az sem elegendő, ha negyvennyolc, Világos, az azt követő abszolutizmus évtizedeinek múltba merülő újraátéléséről, ressentimentjáról beszélünk.

Vissza kell mennünk a gyermekkorig, esetünkben a *Kis Lap*ig.

Láttuk, hogy 1888-ban kezdett járni a kis BARTÓK számára. Még ebben az évben — talán sajtóhibából eredően — az egyik szerkesztői üzenet a címzett említése nélkül így válaszol: „Hogy tudok-e németül, tudok. Ez esetben megígéred, hogy írsz nekem német levelet. Derék, ha tudsz; de semmi szükség rá, hogy magyar lap szerkesztőjének magyar fiú német levelet írjon."[20] Feltételezhetjük, hogy a kérdezősködő a gyermek Bartók lehetett, mert a felvetett téma továbbfejlesztve folytatódik, és ezúttal a szerkesztő kimondottan „*Bartók Bélának*" megszólítással válaszol: „Örülök, hogy tetszik neked a Kis Lap. Egy rejtvényedet felhasználom. Ügyesen vannak rajzolva. *Kérdésedre: tudok-e németül és szükséges-e tudni azt a nyelvet, csak azzal felelhetek, hogy igenis tudok, s fölötte szükségesnek tartom, hogy tudjon minden magyar ember. Ez nem árt, sőt inkább használ az igazi hazafiságnak.*"[21] — Íme a 8 esztendős gyermek, kortársainál jóval fejlettebb értelmi fokon, öntudattal vélekedik „igaz hazafiságról", s ennek kinyilvánítására nem akar a Habsburgok nyelvén beszélni. Bizonysága ez annak is, hogy már akkor ott Nagyszentmiklóson milyen lenyűgöző erővel hatott rá az anyanyelv. Sajátos dallamával, lejtéseivel, ritmusával édesebben csengett valamennyi másnál annak a fülnek, amely szókincsét kottákra bontotta.

Hazájának, nyelvének szeretetét a kis BARTÓK a szülői ház légköréből és első olvasmányaiból szívta magába. Nem a német nyelv megtanulásának nehézsége

[18] uo. Bp. 1951. 43. l.
[19] uo. Bp. 1948. BARTÓKnak anyjához írt levelei, vö. 29., 33., 36–37., 42–43., 47. l.
[20] 159. l.
[21] *Kis Lap*. 1889. 23. sz. 366. l.

riasztotta vissza, hiszen felnőttkorban számos európai nyelven jól beszélt. Tíz évvel később, 1899-ben már ezt írja anyjának: „Jetzt werde *ich deutsch* schreiben (zur Uebung)."[22] Még ekkor is fenntartja, hogy csupán gyakorlásból ír németül, félre ne értsék az otthoniak: nem családi érintkezési nyelvként használja. Három évvel később már harcban áll mindazokkal, akik az anyanyelvet némettel cserélik fel. Az ARÁNYI-családdal is azért érintkezik szívesen, „mert ebben a családban soha német szó nem hangzik fel . . . Német helyett franciául tudnak".[23] És egyre sűrűbben lázong a kormányzat ellen, hogy hadseregünkre rákényszerítik a német nyelvet, „szégyenére a magyar nemzetnek, örömére a nemzetiségeknek és ellenségeinknek".[24] Elkeseredését még fokozza, hogy romlásunkat növeli a nemzet egyes tagjainak a haza és nyelv iránti közömbössége, akiknek az is mindegy, hogy valaki beszéli-e, de az is, hogyan a mi egyetlen és páratlan nyelvünket. Még anyját és hugát is hanyagsággal vádolja a magyar nyelvet illetőleg; kérleli őket, beszéljenek egymással magyarul, terjesszék a nyelvet, mert, ha azok, akik az ő nézeteit ismerik és megtudják, hogy övéi németül beszélnek, őt szájhősnek fogják tartani. „No, és hogy hozzám német szót intézzetek — írja övéinek —, ebből még tréfából sem kérek . . . Szomorú volna, ha a legközelebb álló hozzámtartozók nem munkálkodnának velem egy közös cél érdekében."[25] Ugyanitt hitet tesz nemzete és hazája mellett: egész életében, minden téren, mindenkor és minden módon a javukat fogja szolgálni. Haza és anyanyelv szerelme attól kezdve, hogy befészkelte magát a nyolcéves gyermek lelkébe, következetes hűséggel él a 22 éves ifjúban is; 1918-ban pedig KODÁLY a *Kékszakállú herceg vára* bemutatóját követő kritikájában a beérkezett kiváló zeneszerzőt így ünnepelte: „A nyelv felszabadításának, a természetes hanglejtés zenévé fokozásának útjára lépett Bartók, s ezzel nagyban előrevitte a magyar recitativ stílus kialakulását. Ez az első mű a magyar operaszínpadon, amelyben az ének elejétől végig egyöntetű, ki nem zökkenő magyarsággal szól hozzánk."[26] Hozzátehetnők: így teljesedett ki az egykori szubjektív élmények magvából a nagyszerű, érett művészi alkotás.

A gyermek BARTÓKnak 1889-ben Forgó bácsihoz intézett leveléből kitűnik, hogy a *Kis Lap*ot nemcsak szórakoztató tartalma, hazafiassága és minden egyéb hangulatot keltő tényezőiért szerette: igen nagy vonzóerőt gyakorolt rá rejtvényrovata is, amelynek aktív résztvevője volt.

Erre a szerkesztő így emlékszik vissza: „Legnagyobb szenvedélyök (ti. kis olvasóinak) a rébuszgyártás. Jönnek is a képrejtvények csőstül."[27] A szorgalmas fejtők és rejtvényszerkesztők között van a kis BARTÓK is. ÁGAI szívesen veszi ügyes rajzú, elmés rejtvényeit, és megjelenteti azokat a *Kis Lap*ban.

A rejtvényt az elme sportjának, logikai játéknak tartják. Minthogy egzakt gondolkodásra nevel, több a játéknál: közelít a matematikai gondolkodáshoz, asszociációs készséget, kombinatív képességet követel, ötletgazdagságot, fantáziát és témájától függően műveltséget. Ennélfogva műveltségi tesztnek is alkalmazható.

[22] *Bartók Béla. (Levelek, jényképek, kéziratok, kották.)*, id. mű Bp. 1948. 10. l.
[23] uo. 21—22. l.
[24] uo.
[25] uo. 42—44. l.
[26] UJFALUSSY József: *Bartók Béla.* 1881—1919. I. köt. 174. l.
[27] Forgó Bácsi: *A kis olvasó.* i. m. 37. l.

A múlt században — de ma is, ha a keresztrejtvényekre gondolunk — emberek százezrei fejtettek rejtvényt vagy szerkesztettek. Folyóiratok, képes családi lapok elmaradhatatlan tartozékai voltak. Nem vetették meg költőink, íróink sem: ARANY János, JÓKAI, MADÁCH is játszották a ,,gondolkodósdit'', élvezték humorát, találékonyságát: a szerkesztését. MADÁCH egy alkalommal VERES Pálnénak egy közel 40 kép- és betűkombinációból álló rejtvénylevelet küldött.[28] A rajz egyébként költőt, írót, muzsikust egyformán vonz: hiszen nem egyébről van szó, mint az írói, költői, zenei fantáziának egy másik művészeti síkra való áthelyezéséről.

A rejtvényfejtés gyermekkorban ,,kitalálós'' játék, mely eredményesség esetén sikerélményt okoz, és nemcsak újabb fejtörésre, de rejtvényszerkesztésre is buzdít. Ez utóbbi már bonyolultabb gondolkodást kíván. A megfejtésnél a szemléltetett rejtvényelemek segítséget nyújtanak, az eredmény: ,,meglátás'', felismerés függvénye. Az egyszerűbb szerkezetűeknél leolvasás, összeolvasás, összeadás már sikert hozó műveletek; a bonyolultabbaknál kivonás, kihagyás, kiegészítés, sokszorozás, törtszámú képletek, jelképek és még számos fejtörő elem jelenléte lehetséges. A *Kis Lap*ban minden fajtája előfordult: kép-, betű- és számrejtvény egyenként és egymás kombinációjában. ÁGAI tudatosan gondolkodásra nevelő célzattal foglalkoztatta rejtvényekkel kis olvasóit, és ezzel előfutárja a modern pedagógiának, amely bonyolultabb formában képességvizsgálatoknál alkalmazza.

E szempontot kiemelve, igen fontosak lehetnek az elemista BARTÓKnak a *Kis Lap*ban megfejtett és a lap számára szerkesztett rejtvényei, mert azok is rávilágítanak egy formálódó lángész agymunkájára.

Mintegy nyolcesztendős, mikor az elsőt megfejti. Szórejtvény:

,,Á-val édes, vad is lehet,
Ó-val fémet mutat neked.
Ma-val szemet zúz az porrá,
B-vel végén most hull alá.
Ámde *magában* ha látod:
Fogd a seprőt vagy lapátot,
Söpörgessed, hordjad egybe,
Lakásod ne mételyezze!''[29]

,,A szórejtvényt Bartók Béla helyesen fejtette meg'' — üzeni a szerkesztő, a megfejtés Álom, Ólom, Malom, Lomb, Lom. Bármily naiv a verses megfogalmazás, mégis nyelvi játékosságra, rím- és szókincsgazdagságra hívta fel a gyermekek figyelmét.

Ugyanezen év decemberében kockás betűrejtvényt fejtett meg:[30]

[28] SCARRON: *A vanyarci kastély. Madách Imre egy kézirata.* = *Pesti Hírlap.* 1884. 248–249. l.
[29] *Kis Lap.* 1889. 21. sz. 336. l. 23. sz. 365. l.
[30] uo. 1889. 25. sz. 385. l., 401. l., 1890. 1. sz. 15. l.

f	á	k	a	r	k	cs	e	r
a	l	a	r	l	a	m	l	
á	i	a	d	k	m	e		
o	i	cs	gy	o	b			
sz	r	ny	e	gy				
u	e	ó	ü					
e	n	ny						
u	f							
i								

A megfejtési utasítás szerint „ezen betűk a kockában úgy helyezendők el, hogy az első vízszintes sor és a függőleges sorok kezdőbetűiből felülről lefelé az tűnjön ki, mit a gyermekek oly nagyon várnak. 2-ik: alföldi megye; 3-ik: fürtös piros gyümölcs; 4-ik: ezen hálunk; 5-ik: szárnyas háziállatot kis korában nevezünk így; 6-ik: metsző szerszám; 7-ik: félénk állat; 8-ik: mezőn van legtöbb; 9-ik: egy magánhangzó".

Megfejtés:

K	a	r	á	cs	o	ny	f	a
A	r	a	d	m	e	gy	e	
R		b	i	sz	k	e		
Á	gy	n	e	m	ű			
Cs	i	r	k	e				
O	l	l	ó					
Ny	u	l						
F	ű							
A								

Ágai ismét kinyomatja a megfejtők között a kis Bartók nevét, aki a néhány többi között jó asszociációs készségről, értelemről tanúskodott.

Nem sok fejtörést, de intelligenciát tételezett fel az a képrejtvény, melyet szintén „helyesen fejtett meg".[31]

A fogalmak felismerése után, egy kis találékonysággal, csupán össze kellett olvasni az ábrázoltakat. Ez annyira nem okozott nehézséget Bartóknak, hogy számtalan hasonlót szerkeszt maga is, és beküldi a lapnak.

Ez az agymunka nemcsak azt követelte tőle, hogy rábukkanjon a fogalmak változatos kifejezési lehetőségeire, finomságaira, hogy megkeressen pontosan minden alkotó elemet — különben nincs meg a megoldás —, hogy állandóan gondolkodjék; ebben az esetben az emlékezetében levő elemek improvizációja alapján neki magának kellett megalkotnia a maga konstruálta szerkezetrészekből elgondolásainak helyes kifejezését. Itt logikai alkatának még mélyebb próbatételéről volt szó. 10 általunk ismertetett rejtvénye közül az 1, 3, 4, 5, 8

[31] uo. 1890. 11. sz. 167. l., 13. sz. 207. l.

(Attila hatalmas király volt)

1	2	3
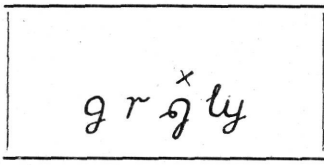	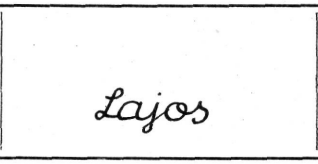	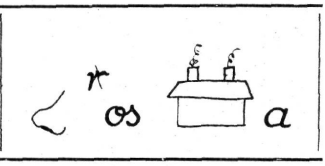
(Gereblye)	(Itt van Lajos)	(Orosháza)

4	5	6
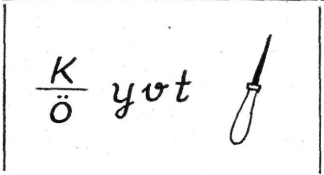	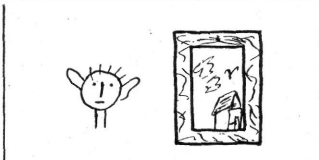	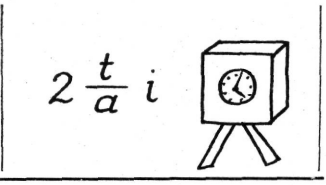
(Könyvtár)	(Arckép)	(Számtani óra)

7	8	9
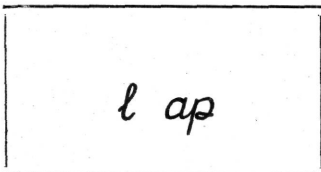	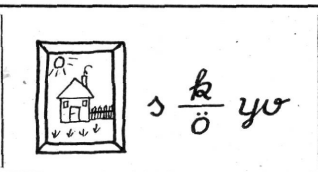	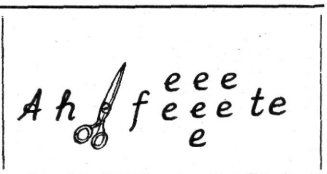
(El van apa nélkül)	(Képeskönyv)	(A holló fekete)

10
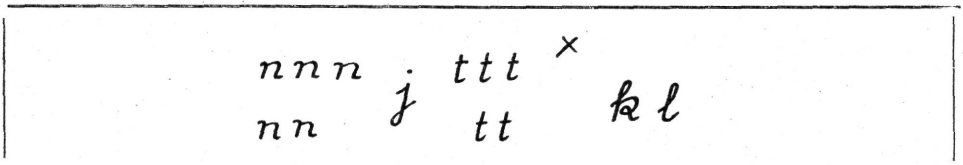
(Többen jöttek el)

számokkal jelzettek egyszerűbbek: le- illetőleg összeolvasáson alapszanak, inkább esztétikai mivoltukkal tűnnek ki.[32] Mást is tükröznek a 2, 6, 7, 9 és 10 számúak. A 2 = *Itt van Lajos*, már nem magától értetődő, nem könnyű rejtvény. A kiegészítés művelete az alkotó gyermek fantáziájának függvénye volt. Ilyen természetű a 7-es is: *El van apa nélkül*, ennek erős pszichikai háttere van. BARTÓK nem régen vesztette el édesapját, és a mélyen érző gyermek gondolatai itt sem szabadulhattak fájdalmától. A nyolcéves gondolkodásának megkapó megnyilatkozása a 6-os számú is: *Számtani óra*, amely már számkombinációjával a matematikai gondolkodásra utal, és ehhez állnak közel 9 = *A holló fekete* és 10 = *Többen jöttek el*, az egy, több és sok fogalmaknak értékelésével.

ÁGAI BARTÓK rejtvényeit legtöbb esetben felhasználta; egyes esetekben a gondolat, máskor a forma tetszett neki. „... Az egyiknek formáját felhasználom, a képrejtvényt megrajzoltatom. Kár, hogy tartalmas leveled külsejét elhanyagolod."[33]

E soroknak nemcsak a rejtvényszerkesztésre való buzdítás miatt van jelentőségük. A levél tartalma mellett, a szerkesztő a szép külsőre is nagy súlyt helyezett; levelezési „tízparancsot" adott olvasóinak üzeneteiben: 1. Leveled papirosa sima szélű és tiszta legyen. 2. Irkából tépett papirosra ne írj. 3. Leveleden mindig rajt legyen a kelet napja és helye. 4. Ismeretlen és csakis a családi körben járatos becenevet ne használj — figyelmeztetett többek közt. Az a levélíró, aki nem vette figyelembe, nem kapott választ. BARTÓKnak a szerkesztőhöz intézett levelei nem maradtak megválaszolatlanul. Elképzelhető, hogy ez a már akkor komponálgató, kottaíró gyermeket mennyire ösztönözhette. A formaszépség, rend, tisztaság „parancsait" élete végéig követte a szerkesztésnek és a formának ez a magasrendű művésze. Megítélésekor pedig lehetetlen a gyermekkori ráhatásokat figyelmen kívül hagyni. Indokolt az is, ha az első zeneművek, rejtvények szerkesztési készségét rokonítjuk a későbbi műveiben fellelhető matematikai törvényszerűségekkel, hiszen egyazon logikai alkatnak produktumai.

Rejtvényfejtőit, rejtvényszerkesztőit a *Kis Lap* könyvjutalomban részesítette. BARTÓK kis könyvtárában szerepelt PÓSA Lajos: *Gyermekversek. Kis gyermekeknek.* című kötet.[34] Valószínűleg ez is ilyen jutalomkönyv volt, mert PÓSA munkatársa a *Kis Lap*nak, és könyveit a lap erősen hirdeti. Abban az időben PÓSA gyermekversei, gyermekdalai minden gyermekhez eljutottak valami módon, annyira terjesztették azokat. Annak ellenére, hogy ma érthetetlennek találják egykorú szórakoztató, sőt nevelő hatását, tagadhatatlan. Adataink igazolják, hogy a kisiskolás BARTÓK hallgathatott megzenésített gyermekek és felnőttek számára írt PÓSA-dalokat. Ezek nyomainak követése azért sem érdektelen, mert megmagyarázza a BARTÓK—PÓSA dalok keletkezését.

A *Kis Lap* 1890-es évfolyama, amelyet még járattak a gyermek BARTÓKnak, felhívja az olvasók, helyesebben a szülők figyelmét a Déván működő HOÓS János zenetanár szerkesztésében meginduló *Kis Művész* c. ifjúsági zenei folyóiratra: kissé haladottabb zongorajátékosoknak ajánlja a legjobb költők verseire komponált dalokat, és reméli, hogy sok kis művész támogatja az új lapot.[35]

[32] BARTÓK rejtvényeit utána rajzolta BUDAY Ágnes rajzolónk.
[33] *Kis Lap.* 1890. 14. sz. 224. l.
[34] Bp. 1886. 114 l.

A *Kis Művész* Hoósnak Vörösmarty, Gyulay Pál és Pósa szövegeire komponált dalait tartalmazza. Pósa *Megy Ilon az iskolába* című verse egyébként számos más megzenésített Pósa-verssel együtt előfordul Hoós elemi- és felső népiskolák számára kiadott *Dalkönyvecskéjében* is.[36] Számos Pósa verset használ fel dalszövegként az ugyancsak Hoós által kiadott *Eredeti Magyar Daltár* c. sorozat is, valamint a hozzá csatolt, gyermekeknek szánt melléklet.[37]

Feltételezhetően mindhárommal találkozott Bartók gyermekkorában. A *Kis Művészt* megrendelhették, a *Dalkönyvecske* tankönyvként juthatott el a földművesiskolai igazgatóékhoz. Az *Eredeti Magyar Daltár* 1888. II. évfolyama 10-ik füzetéhez mellékelt gyermekszám nyomtatott ajánlása: „Belcsók és Bartók gyermekeknek ajánlva az 1888. Karácsonyfa ünnepekre" azt látszik igazolni, hogy Hoós János kapcsolatban állott a Bartók családdal. A *Melléklet*ben Pósának *Szentjánosbogár* c. verse szerepelt. A zenében annyira előrehaladott gyermek Bartók valószínűleg nemcsak a mellékletet forgatta.

Hoós e kiadványának előszavából érdekes megállapítás kerül felszínre a hazai dalkultúrára vonatkozólag: „A magyar műzene fejlesztése korunk legfőbb feladata" — írja Hoós, majd így folytatja: „Míg népdalirodalmunk oly magas polcra jutott, hogy bármely külnemzet népdalaival kiállja a versenyt, addig műdalirodalmunk elhanyagolt s méltán hihető, hogy a magyar zene nem alkalmas arra, hogy műzenévé fejlesztessék." Megállapítja továbbá, hogy a hangjegykiadók nem találják jövedelmezőnek a műdal kiadását, holott egész tárházát bírjuk nagy költőink zenére alkalmas költeményeinek. Nincs nemzet, melynek költészete annyi dallamossággal bírna mint a magyar.[38] Ismert különösen a zenekutatók körében, hogy Hoós igen sok Tompa-költeményt zenésített meg, de ezek számát jóval meghaladják a megzenésített Pósa-versek. Érthetővé teszi ezt az a kínálkozó alkalom is, hogy Pósa megzenésítésre alkalmas verseit éppen 1887-ben adta ki Szegeden *Dalaim* címen. Ha ebbe a kötetbe beletekintünk, megtaláljuk benne a Bartók által megzenésített költeményeket: „Őszi szellő játszik a falevéllel, 'Csalfa leány szegény legény szívével . . .", „Még azt vetik a szememre a szegedi leányok, 'Hogy én a szép menyecskékhez minden este eljárok . . .", „Nincs olyan bú, mint az én búbánatom, 'Keszkenőmet könnyeimmel áztatom . . .", „Ejnye! Ejnye! ez a kislány haragos, 'Pedig olyan szép takaros, aranyos . . .".[39] Bartók Béla: *Négy dal Pósa Lajos szövegeire* címen jelentek meg Pesten, Bárd Ferenc kiadásában, 1902-ben.[40]

Nem érdektelen e dalokkal kapcsolatban egyik kitűnő Bartók-kutatónknak, Deményi Jánosnak ide illő sorait idéznünk: „Pósa Lajos szövegeit az 1890—1900-as évek legnépszerűbb dalszerzője, Dankó Pista, a híres cigányprimás is

[35] *Kis Lap.* 1890. júl. 13. 32. l. Hoós János akkor dévai tanítóképezdei zenetanár — később temesvári — 1890 márciusában indítja el a *Kis Művészt: Ifjúsági zenelap énekhangra zongora kísérettel.* Ny. Eberle & Comp. Bécsben. Mindössze 2 száma jelent meg. A *Zenei lexikon* „Hoós" címszava nem említi.

[36] *Dalkönyvecske. Egy és több szólamú, eredeti gyermek-dalok.* Szerk. és kiad. Hoós János. Déva 1889. 1—2. Jav. és bőv. kiad. Bp. 1891.

[37] *Eredeti Magyar Daltár. Énekhangra zongorakísérettel.* Szerk. és kiad. Hoós János. Déva 1887. I. évf., 1888. II. évf., 1893. III. évf. A *Zenei lexikon* a III. évfolyamot nem említi. *Melléklet* a *Daltár*hoz csupán 1888-ban volt.

[38] uo. 1887. I. évf. Előszó.

[39] vö. 58., 99., 61. l.

[40] 9 l. Metsz. és ny. Pesti Kőnyomda.

nagy sikerrel zenésítette meg. Bartókot is magával ragadta a népszerű dalprodukció divatja, de Pósa-feldolgozásai nélkülözik a városi cigány művészietlen arabeszkjeit, a 19. század végi műdaltermés másodvirágzásának ezeket a sallangjait. A „népdal" iránti érdeklődése — amit akkor annak ismertek — ezekben a kompozíciókban voltaképpen magyarsága tüntető példaadásává vált. A Pósa-dalok kompozíciója 1902-ben készült, de csak 1904-ben jelent meg."[41]

A BARTÓK-kutatók különösen a „Nincs olyan bú . . ." kezdetű dalban ismernek fel olyan zenei tartalmat, amely az akkori népies műdalban nem lelhető fel.[42]

BARTÓKnak ezek szerint már gyermekkorában ráterelődött PÓSÁra, megzenésített költeményeire a figyelme. PÓSA-dalai szervesen beletartoznak Hoós dalprogramjába, amelynek célja bemutatni, hogy a magyar zenei kultúra, zenére alkalmas költészetünk felhasználásával, versenyre kelhet a külhonival, mert nincs még egy nemzeti költészet annyi nyelvi dallamossággal, mint a magyar. Hoós *Daltár*ában különválasztotta a műdaltól azt a népdalt, amelyet a cigány játszott. BARTÓK is, ahogy tréfásan írta: „a leendő magyar Beethoven", PÓSA-dalaival műdalokat komponált arabeszkek, sallangok, pátosz túlzsúfoltsága nélkül.

A *Pósa-dalok*ról szólva azt sem szabad elfelejtenünk, hogy abban az időben PÓSA népdalgyűjtő tevékenysége is köztudomású volt. Ez sem lehetett BARTÓK számára közömbös. Bár ő a népdalhoz, a parasztdalhoz később fordul, hogy mint zenekutató értékelje, gyűjtse, mint alkotó kompozícióiban értékesítse, maga mögött hagyva a Pósák dilettantizmusát.

A *Pósa-dalok*, bár nem tartozékai a BARTÓK-remekek katalógusának, az életmű szerves, el nem idegeníthető részei, gyermekkori és társadalmi reminiszcenciák szülöttei.

A PÓSA-versek mellett BARTÓK első olvasmányai közé tartoznak mesekönyvei: *Ezeregy éjszaka regéi*, ANDERSEN, BECHSTEIN meséi.[43]

A mese világa a gyermek számára a legközelállóbb, létező világ. Amikor olvassa, aligha van tudatában, hogy ez a világ nem érvényes. A mese a jelen művészete, amely a való világ korrekcióját adja: bemutatja, hogy a világrendnek milyennek kellene lennie. Ebben rejlik etikai tartalma. Mikor a mese gépezete mozgásba lendül, átveszi uralmát világrendje, s megkezdődik az olvasó által megcsodált hősének felfelé ívelő karrierje. Ez a hős mindent tud, tudja, mit kell tennie, ha nem, segít a csoda. A gyermeknek koruknál fogva egyre táguló fantáziáját a kalandos eseményekbe bonyolódott hős cselekedetei izgalomba hozzák, és az igazságszolgáltatás etikuma feloldja a lelki feszültséget. És még valami: a mese forma- és szerkezetbeli tökélyének esztétikuma. Az igazi mese egyszerű, könnyen érthető; cselekményének expozíciója, szereplő személyeinek bemutatása, mozgató eszméinek felvetése rögtön átláthatók. Már az indítással teremtett szituáció nyomán éles fénybe kerül az az életben is elő-

[41] DEMÉNY János: *Bartók Béla tanulóévei*, i. m. 369—370. l.

[42] BARTÓK Béla: Négy dal Pósa Lajos szövegeire c. BÁRD-kiadvány megj. éve 1902, DEMÉNY tévesen 1904-re teszi.

[43] *Ezeregy éjszaka regéi*. A magyar ifjúság számára átdolg. RADÓ Antal. Bp. év n. Lampel-Wodianer. 200 l., 4 t. ANDERSEN *meséi*. Ford. SZENDREY Júlia. Pest 1874, Lampel-Wodianer. 2. kiad. 147 l. Ludwig BECHSTEIN's *Märchenbuch*. Illustr. L. RICHTER. Leipzig 1877, Wigand. VIII, 296 l. 4. kiad. A felsorolt műveknek ezen kiadásai voltak a kis BARTÓK birtokában.

forduló igazságtalanság, amelyet a mese erkölcsi rendjének jóvá kell tennie. A cselekménnyel párhuzamosan az olvasóban is megindul a felvetett igazságtalansággal szemben az egyre növekvő méltatlankodás egészen a kifejlésig. A mese építkezése, szerkezete egy pillanatig sem lazul meg, ezzel is a rend világához tartozik. Minden szükségszerű itt: események, érzések, jellemek és cselekvéseik. A mese szerkezetének ezt a kitapinthatóságát éppen a gyermek pszichikuma követeli meg.[44]

A műfaj e rövid jellemzése megmagyarázza, hogy művészalkatú gyermekek éppen felfokozott etikai, esztétikai, értelmi képességüknél, a kompozíció iránti érzékenységüknél fogva miért vonzódnak annyira hozzá. Az alkotás meseindítékát egyformán felfedezhetjük költőnél, festőnél és muzsikusnál. A meseprimerség külső és belső világ valóságábrázolására egyformán alkalmas. Játékossága esztétikai élmények fokozására.

Vajon BARTÓKnak a műfaj fent ismertetett sajátosságaiból következő hatásán kívül volt-e közelebbi kapcsolata meséskönyveivel? Feltételezzük, hogy BECHSTEIN *Das Märchen vom Ritter Blaubart.* c. meséjének esetében lehetett. A *Kékszakállú herceg vára* komponálásakor feltétlenül fellángolt a gyermekkori olvasmányra való visszaemlékezés, annak egykori hangulatélményeivel együtt.

A *Kékszakállú* izgalmas témája valószínűleg már első olvasáskor zenei síkon is mélységesen megmozgatta képzeletvilágát. 1911 körül: operája megkomponálásakor a generatív emlékezetnél fogva a gyermekkori olvasmány nyomán keletkezett elemek zenei patternekként kapcsolódhattak az újabb élményekből támadottakhoz és így épült fel, valamennyi elem kombinációjából az opera. Pszichikai sajátosság, hogy a generatív emlékezet a rögződött formák — jelen esetben a mese és a nyomában létrejött zenei élmények — felhasználásával végtelen számú dallam komponálására képes. BARTÓK művészi invenciója BALÁZS Bélának 1910-ben megjelent *A kékszakállú herceg vára* c. misztériumából, az elraktározott — vizuális és esztétikai, pszichikai ráhatásokra felerősödött — mintákból olyan operát teremtett, amely hűen tükrözte, szerzőjének hőse sorsába, érzésvilágába beleélése folytán, a szimbolikus transzfigurációt is. Az egykor a meséből megismert hős immár az ő hősévé vált s mozgató motívumainak forrása alkotó lelkülete.[45]

BECHSTEIN *Kékszakállú*jának meséje variánsa a BALÁZS által feldolgozottnak. A meiningeni udvari tanácsos-könyvtárnok költő és tudós volt egyszemélyben, aki maradandó értékű népköltészeti gyűjtést végzett, és e tárgykörből dolgozatokat írt. Népköltészeti gyűjtésének termékei gyermekek számára alkotott két mesegyűjteménye is. Itt jelentette meg *A Kékszakállú* meséjét.[46]

Nála a Kékszakáll hatalmas vagyont, kincseket bíró, nagyhatalmú lovag, aki csodálatos várában pazar, örömteli életet folytat. Szakálla színéről nevezték el már olyan régen, hogy igazi neve feledésbe ment. Hírlett róla, hogy többször nősült, és valamennyi felesége gyors egymásutánban meghalt, anélkül, hogy az emberek megtudhatták volna a halált okozó betegséget. Nos a lovag újból leánynézőbe indul: a szomszédságában lévő nemesi család két leánya közül választja jövendőbelijét. A leányok egyike sem lenne a Kék-

[44] vö. HONTI János: *A mese világa.* Bp. 1937. 162. l.

[45] vö. VITÁNYI Iván: *A zenei emlékezés pszichológiai jelentősége.* = *Magy. Pszichol. Szle.* 1970. 2. sz. 206–210. l.

[46] Ludwig BECHSTEIN (1801–1860.) két mesegyűjteménye 1844-ben *(Deutsches Märchenbuch)* és 1856-ban *(Neues deutsches Märchenbuch)* jelent meg. Magyar fordítói GYŐRY Ilona és HEVESI Lajos voltak kezdetben. A mindmáig népszerű meséit a Móra Kiadó is megjelentette. *Das Märchen vom Ritter Blaubart* id. *Bechstein's Märchenbuch,* 260–262. l.

szakáll felesége, mert azonkívül, hogy elriasztja őket szakálla kék színe, a szerető leánytestvérek nem szívesen válnának meg egymástól sem. Ekkor Kékszakáll meghívja vendégségbe őket családostul: bátyjaikat is. A fényűző pompa, az örömteli vigasságok, nagy étkezések, vadászatok, bálok és játékok, nemkülönben a monumentális vár lenyűgözik a vendégeket, és a fiatalabbik leány elhatározza, hogy nőül megy a Kékszakállhoz.

Nem sokkal ezután megtartják a hetedhétországra szóló lakodalmat. Kis idő múlva így szólt Kékszakáll ifjú feleségéhez: nekem sürgős ügyben el kell utaznom és ezért átadom neked várunknak és minden kincsünknek felügyeletét, valamennyi szobánk kulcsát és még külön egy aranykulcsocskát. Valamennyi szobába beléphetsz, kivéve abba, amelyet az aranykulcsocska tart elzárva. Ha ezen parancsomat nem tartanád meg, engednél kíváncsiságodnak, nem volna számodra édes szerelmem, kedves saját életed, iszonyúan megbűnhődnél: le kellene téged fejeznem. Asszonya nem akarta az aranykulcsot átvenni, de meg kellett hajolnia ura kívánsága előtt.

Férje elutazása után, hogy ne unatkozzék, vendégségbe hívta testvérét és bátyjait. A fiúk vadászatra mentek; a leánytestvérek magukra maradva — miután az asszony elmondta eltávozott férje különös rendelkezését — egy ideig azon vitatkoztak, kinyissák-e a tiltott szobát. A vendégségbe érkezett nővér azzal beszélte rá húgát, hogy bizonyára ott őrzi a férje leggyönyörűbb, legdrágább kincseit, s ha megnézik, azzal még nem történik semmi, érintetlenül hagyják, rögtön újra bezárják az ajtót, a Kékszakáll nem tud meg semmit. Az asszony végül is enged a kísértésnek, meg saját kíváncsiságának. Ámde az ajtó feltárásakor iszonyú látványban lesz részük: vértócsában előttük fekszenek a Kékszakáll eddigi, lefejezett asszonyai. A feleség ijedtében leejti az aranykulcsocskát, amelyet a vértócsából véresen emel fel s borzalmára sem a vért eltávolítani, sem az ajtót becsukni nem sikerül. Lódobogást hallanak: talán bátyjaik, megmentőik jöttek meg! Rémületükre Kékszakáll érkezett vissza. Készül felesége bűnét megtorolni, mivel még kis kérését sem teljesítette, mert szerelménél nagyobb volt kíváncsisága. Az asszony még annyi haladékot kap a büntetés végrehajtásáig, hogy felmehet nővéréhez elbúcsúzni, aki a toronyban szorongva lesi bátyjaikat. A helyzet már-már végzetessé válik késedelmük miatt, mikor az asszony az őt fenyegetően követő férje előtt magára zárja szobája ajtaját. Az utolsó pillanatban megjelennek a fiúk és rövid közdelemben megölik Kékszakállt. Az asszony megmenekült, de még igen sokáig nem felejtette el kíváncsiságának majdnem végzetessé vált következményeit.

Körvonalaiban ezzel a Kékszakáll-szöveggel ismerkedett meg legelőször gyermekkorában BARTÓK, variánsa légió társával együtt azon ősének, amely PERRAULT *Histoires ou contes du temps passé, avec des moralités* c. kötetében megjelent, hogy azután világkörüli útjára induljon. Ugyanez az ős volt BALÁZS Béla operaszövegének is átköltési alapja. BALÁZS misztériumot készített belőle, és 1910-ben a Nyugat kiadásában megjelent művét BARTÓKnak, KODÁLYnak ajánlotta. Egy nemzeti játékszín megteremtésén fáradozva nyúlt vissza a régmúltnak olyan témájáért, amely a népballadáinkban is él, közelebbről *Molnár Anna balladájá*ban. BÓKA László *A Kékszakállú herceg vára* 1960-ban megjelent kiadása utószavában többek között így ír: „Bartók egyetlen operája nem született volna meg Balázs Béla drámájának ihletése nélkül."[47] Ugyanitt arról is ír, hogy magától BALÁZStól hallotta: a PERRAULT-mesét még egyetemista-Eötvös-kollégista korában ismerte meg, és ekkor kezdte nyomát követni. Semmi dokumentum nem igazolhatja, hogy BARTÓK, aki már gyermekkorában találkozott a Kékszakáll-mondával és erősen meseindítékú — gondolunk például *A fából faragott királyfi*ra is —, a mese átköltésére ösztönözte volna az írót; arra azonban következtethetünk, hogy őt a gyermekkori meseélmény feltámadt emléke ösztönözte az új, a művészi befogadására.

BALÁZS és BARTÓK az ősi monda motívumainak szimbolikus átértékelését végezték el, akárcsak MAETERLINCK és DUCAS Kékszakáll-operájukban; az utóbbiról KROÓ György, BARTÓKnak szakavatott ismerője állítja, hogy

[47] BALÁZS Béla: *A Kékszakállú herceg vára*. Bp. 1960. Az utószót írta BÓKA László.

magyar szerzőink már alkotásuk létrejötte előtt megismerkedtek vele.[48] Ehhez társult a magyar népmese, ballada, népdal hangvétele: miként BALÁZS az új magyar nemzeti játékszín, BARTÓK az új magyar opera megteremtésén közösen fáradozott. KROÓ György erről így ír: „A mű stílusának legfontosabb jellegzetessége magyarsága. Ez a nemzeti-népi jelleg határozza meg a stílus különböző összetevőit, mindenekelőtt a melodikát (ez azután befolyásolja a harmonizálást) és a prozódiát."[49] BARTÓK *Kékszakállú*ja magyarságtudatának újabb győzelmes állomása volt.

A BALÁZS—BARTÓK mű a mese szerelemproblémájából aknázta ki nagy alapproblémáját: a férfi és a nő sorstragédiáját; a férfi eszményített szerelmét a nő érzelmei követni nem tudják, a nő lelki világa sohasem fogja fedni a férfiét, és így a nagy szerelmi egyesülés csak vágy és nem lehet beteljesülés. Még inkább sújtja e síkon a csalódás a férfit, ha művész is. A mese ajtómotívumai itt szimbólumok: a férfilélek tárulkozásai, megértést kereső utak, melyeket — bár megnyitni kíván a nő — meg nem értésével maga zár be maga előtt. Innen a férfi áthidalhatatlan magányossága.

A kékszakállú herceg vára problematikáját a zenekutatók az új magyar jövendő felé forduló művészforradalmár problémájává szélesítik ki, bár érintik a művész személyes, belső lelki, szerelmi válságát is, kulcsát — helyesen, GEYER Stefi hegedűművésznő kezébe adva. A szerelmes férfi és nő lelki ellentétét, a művész magáramaradottságát zengő operának életdrámai magva BARTÓKnak GEYER Stefi iránt 1907-ben kiteljesedő lángralobbanása. Annak ellenére, hogy 1906-ban megismerkedve 1908. febr. 13-án a fiatal leány szakító levelet írt BARTÓKnak, ez az érzelem maradandó, fájó emlék marad a művész számára.[50]

A szakításnak egyéni, családi és társadalmi okai voltak. BARTÓKnak 1908-ben végsőkig fokozódott lelki depresszióját — amely majdhogy öngyilkosságba nem kergette — e szerelem és forrongó világnézeti válsága okozta. A leány részéről az érzelmi megtorpanás világnézeti ellentétekből fakadt. Élete abban az időben atyja, a jómódú budai orvos zeneértő, zenélő családjába volt ágyazva, ahol erős katolikus szellem uralkodott. József bátyja római katolikus lelkész, jónevű orgonológus lett. Maga is buzgó katolikus volt.

BARTÓK 1907 augusztusában és szeptemberében két hosszú levélben fejtegeti a fiatal lánynak — mintegy felvilágosító, tanítgató módon — természettudományos-materialista felfogását, majd hozzáfűzi: „A túlvilági jutalom, a gonoszok bűnhődése, stb.! csupa emberi kaptafára szabott formulák, persze hogy nagy vigaszára vannak a sanyargóknak. Talán ez az oka annak, hogy sok kiváló eszű papi férfi hamis meggyőződést szimulál — a gyöngébbek kedvéért, akik kétségbe esnének, ha utolsó támasztékukat, a hitet elrabolnák tőlük. Mások persze üzleti érdekből cselekednek — Istenem, istenem, én édes istenem, rövid idővel ezelőtt még mindenkit meg akartam volna nyerni az ateizmusnak, mert, hogy csak a gondolatbeli szabadság boldogít! És most csináljon mindenki, amit akar, mi közöm hozzá. De nagy baj lesz, ha az istenesek belém kötnek, törvényileg kötelezni akarnak mindenfélére. . . . Még valamit a létcélról . . .

[48] KROÓ György: *Bartók Béla színpadi művei*. Bp. 1962. 26. l.
[49] uo. 98. l.
[50] *Documenta Bartókiana*. 2. sz. (ezentúl Doc. B./II.) 91—97., 101—103. l. GEYER Stefiről. BARTÓK és GEYER Stefi később újból kapcsolatba kerülnek: több közös hangversenyük van külföldön, közelebbről Svájcban, ahol a hegedűművésznő letelepedett és a zürichi konzervatórium hegedűtanára lett.

Én nem a relatív, hanem az abszolút létcélról beszéltem. Vagyis kisebb arányokban jóformán mindenkinek és mindennek van létcélja, még a szúnyognak és a bolhának is. Nekem például legszűkebb arányokban az, hogy egynéhány embernek apróbb örömöket szerezzek, nagyobb arányokban pedig az, hogy ennek a félurakból álló züllött társaságnak, melyet magyar intelligenciának neveznek, javát szolgáljam, népdalgyűjtéssel stb. stb. Hálából ezért kapok kenyeret, s nevemet a lexikonba legközelebb beleteszik (hogy annál könnyebben találjanak rám az ország összes tehetségtelen és akadémiába vágyakozó protekcióra éhes billentyűveregetői). A létcél és jutalom egyaránt fényes."[51] Majd arról ír, hogy a jelenlegi társadalmi rend felfogása, érzülete, ízlése valamikor ugyan elég alaposan meg fog változni. Amit most nagyrabecsülnek, azt később semmibe sem veszik és fordítva. Ennek lesújtó tudatában életkedv, erős érdeklődés nélkül nem lehetne munkánkat folytatni: erős érdeklődés nélkül a Mindenség iránt.

Geyer Stefi a szentháromságról és az ígért túlvilágról írt neki, erről így vélekedik: ha keresztet vetne, a Természetnek, a Művészetnek, a Tudománynak nevében tenné. Nem érti, hogy mindez a lánynak nem elég, „még ígért túlvilág is kell". Ekkor már az élcelődés hangját üti meg és biztosítja őt, hogy nem is olyan zöld, mint amilyennek tartja magát és az sem baj, ha nem „filozófus". Majd küld neki könyveket, eleinte „átmeneti félerőset, de középútról semmit". Attól pedig ne féljen, hogy a komoly olvasmányok megrövidítenék ifjúságát, ha rövidítenék is, cserébe mennyi örömöt nyújtanak!

Gondoljuk csak meg, milyen távol állhatott a Geyer-család ettől a felfogástól a maga polgári műveltségével, hiszen Ady, Balázs Béla, Kodály Zoltán és azon többiek szellemében szólt, amellyel a modern légkörű Gruber szalonban találkozhatott Bartók.[52]

Bartók racionalizmusa, társadalomkritikája, radikális társadalomátalakító eszméi! Geyer Stefinek van egy 1939-ben kb. októberben Bartókéknak írt levele, amelyben egy Toscaninivel való első találkozás kapcsán így ír: „Úgy jártam vele, mint Bélával: kerültem, féltem tőle, nem tudtam vele mit beszélni, illetve nem tudtam a mindennapos hangon beszélni." Nem dönthető el, hogy ez a vallomás a kapcsolatok újrafelvételére, vagy találkozásuk kezdeteire vonatkoztatható-e; annyi azonban bizonyos, hogy Bartóknak rendkívül komplex, művelt egyénisége, rendkívüli művészi képességei — mindez már a 25 évesben megnyilvánult — a 18 esztendős lányban az évek számánál sokkal nagyobb korkülönbség érzését, szorongást, gátlást, idegenkedést ébresztettek. Helyesen állapítja meg Kroó György, hogy *A Kékszakállú*ban neki szól a leány Leitmotivja: „az odaadás egy pillanatra elsöpörte a kétkedést; de máris vége az illúziónak. Az az akkord, amely az ostinato-téma hangjaiból alakult, most ismét dallammá bomlik szét; és ezzel a témaalakkal mi is a férfival

[51] Demény János: *Bartók Béla (Levelek, fényképek, kéziratok, kották.)* Bp. 1951. 70—77. l.

[52] Kodály Zoltán 1907. jan.-ban közösen kiadott *Magyar népdalok* c. művükkel kapcsolatban ezt írta Bartóknak: „azt hiszem azóta [ti. a megj. óta] maga is arra az álláspontra helyezkedett, hogy legcélszerűbb a magyar közönségre egy nagy általános és állandó „ménkü vágja meg" et ereszteni és nyugodtan tovább nem törődni vele. Végre is nem lehet a szamárba fácán pecsenyét tömni, ha megeszi is, megárt neki. Mindazáltal azt hiszem, csak idő kérdése, hogy jobban elterjedjen, ha majd kissé több szittya tesz le arról a nagyúri tempóról, hogy csak a cigánnyal muzsikáltat, és maga is kezébe vesz egy egy kótát, és nem fölfordítva próbálja olvasni. — Majd ha kevesebbet esznek és isznak Hunniában. Az otthoni állapot még innen tűnik csak siralmasnak." (Kodály abban az időben Berlinben volt.) Doc. B./IV. 130. l.

először kettesben maradt asszony idegenkedésére, elfogódottságára emlékezünk.[53]" Ez a Leitmotiv — amelyről BARTÓK GEYER Stefinek azt írta: „Ez a maga Leitmotivja" — számos 1907—1908 körül alkotott kompozíciójában előfordul. A számára ekkor komponált kéttételes, neki ajánlott *Hegedűverseny*ben felvázolta Stefi egykorú portréját. A leány úgy érezte, egyfelől a szeretett alakját, másfelől művészi lényét formálta meg a zene. BARTÓK későbbi női portréiban mindig felvillantja ezt a fiatal leányalakot.[54]

Akik abban az időben tudtak erről a szerelemről, nem hitték tartósnak e két — még művészi felfogásban is — annyira más lény érzéseit. BARTÓKnak egy leányismerőse, FISCHER Aranka 1907. aug. 3-án tréfásan céloz BARTÓK „anarchista" mivoltára, és még ezt írja neki: „Ki most a legújabb Ő? vagy még mindig a ‚csárdás kis lány'? Egy év nagy idő!!!"[55] A „csárdás kislány", aki első és következő koncertjein tanárának, HUBAY Jenőnek *Csárdajelenet*ét játssza, meg Henri VIEUXTEMPS, Henri WIENIAWSKY műveit.[56]

BARTÓK azonban hisz a szerelem erejében; reméli, hogy a művészlelkű lány, akivel foglalkozni fog, akinek átadja saját szellemi kincseit — annyiszor tette a hozzá közelállókkal[57] —, végül feloldódik érzésvilágában. Hiszen gyermekéveiknek, kora ifjúságuknak sok közös vonása volt.

Erről az alapról indul el, mikor így vall neki: „14 esztendős koromig, mint tisztelője a tekintélynek buzgó katolikus voltam." Azután egy túlbuzgó hittanár megingatta, sőt közönyössé tette a hit iránt. Később pedig filozófiai, természettudományi olvasmányai a materializmus felé terelték.[58]

BARTÓKot gyermekkorában vallásosan nevelték, ilyen irányban hatottak rá kezébe adott olvasmányai is. Így az idézett *Kis Lap*, amely önjellemzése szerint, bár sohasem nézte, nem volt arra gondja, hogy olvasói milyen felekezetűek, cikkeket közölt és képeket az ó- és új testamentumból. Azáltal, hogy „erkölcsi közlöny" kívánt lenni, föltétlen istentiszteletre, felebaráti szeretetre, irgalmasságra oktatott. Állandóan gyűjtött olvasói körében a szegény, nélkülöző iskolásgyermekek, sőt művészek részére is. Az akció hatása megérintette a gyermek BARTÓKot. Egyszer *Jótékonyság* címen olvassuk a szerkesztő közlését, hogy BARTÓK Béla az éhező és fázó iskolajáró gyermekek részére 50 krt adott, ezért az ég áldását kéri rá. Másszor a kisfiú felajánlotta e célra

[53] KROÓ György: id. mű 35., 43—44. l. *A Kékszakállú* várbaérkezési jelenetének első párbeszédeiben hangzik fel.

[54] Doc. B./II. 91. l. BARTÓK a *Hegedűverseny* kéziratához egy költeményt is csatolt, amelyről GEYER Stefi azt hitte, az ő alkotása. Témája a viszonzatlan szerelem okozta boldogtalanság. A véletlen érdekes találkozása volt, hogy BALÁZS Béla kb. akkor szerelmes lett egy jó hegedűs szegedi leányba, aki szintén nem viszonozta érzelmeit, és így született meg a vers. Átadta KODÁLYnak, hogy zenésítse meg, de annak nem volt kedve hozzá. BARTÓK felfedezte nála és elkérte, mondva, „Nekem éppen jó!" uo. 93—94. l.

[55] Doc. B./IV. 33. l.

[56] 1899. ápr.-ban Nagyváradon első nagyobb koncertjén VIEUXTEMPS: *Ballade et polonaise*. Op. 38., HUBAY: *Poème hongrois*, Budapesten 1900. dec. 14-én és Bécsben 1900. dec. 17-én WIENIAWSKY: *D-moll hegedűverseny*. Op. 22., HUBAY: *Csárdajelenete* van a műsorán.

[57] Elza húgának Pozsonyból 1904. dec. 26-án írt levelében például valósággal irodalmi órát tart az irányirodalmat magyarázva. Óva inti azonfajta könyvszerzéstől is, hogy olvasatlanul hagyja és gyermekesen örvendezve csupán polcdísznek használja. Doc. B./IV. 36—38. ZIEGLER Márta, BARTÓK első felesége *Über Béla Bartók* c. visszaemlékezéseiben BARTÓK egyik legjellemzőbb vonásának tartotta szerzett ismereteinek hozzátartozóiba való átplántálását. vö. uo. 173—174. l.

[58] DEMÉNY János: *Bartók Béla*. id. mű. Bp. 1951. 70—77. l.

lepke- és rovargyűjteményének legszebb darabjait. A szerkesztői üzenet: „*Bartók Béla*. Küldheted. Gyűjtők szívesen veszik. Árát jótékony célra fordítom."[59]

Körülbelül 10—12 éves lehetett, mikor CSONTOS István fordításában Christoph von SCHMID — magyarosan Schmid, vagy Schmidt Kristóf — teológus, lelkész és ifjúsági író műveit: *Karácsonest*, *A fiatal remete*, *Jozafát az indiai királyfiú*, *A fülemile* stb. olvasta.[60] A német ifjúsági irodalom szerzőjük helyét azok között az elbeszélők között jelöli ki, akik mesélő képességüket a keresztény vallás és pedagógia javára értékesítették. Nálunk rendkívül népszerű volt, különösen katolikus családoknál; a GEYER-gyermekek minden valószínűség szerint olvasói közé tartoztak, akár a *Kis Lap*nak, amely propagálta is.

BARTÓKnak, GEYER Stefinek, a két csodagyermeknek művészi pályájuk kezdete ezenkívül is sok hasonlóságot mutat. Az eszmélkedés első pillanatától érdeklődnek a zene iránt. A szülők mindkét részről zeneértők, sőt aktív zenélők. Ők gyermekeik első irányítói, tanárai e téren is. Stefi első hegedűleckéit atyjától, BARTÓK első zongoraleckéit anyjától kapja. Azonos életkorban: 12-ik évükben lépnek először nagyobb közönség elé művészetükkel. Mindketten vidéken.

Bár GEYER Stefi 1895-ben mint zenedei növendék szerepelt már nyilvánosság előtt, első igazi hangversenye 1899-ben volt Nagyváradon, 1900-ban Pesten és Bécsben, valamennyi nagy sajtóvisszhanggal. Ezeken jelen vannak szülei és tanára: HUBAY. A közönséget a sajtó mindenütt előzetesen tájékoztatta a csodagyermek fellépéséről: tódul és fizet. A siker egyhangúan kirobbanó. Az elismerő kritika nemcsak a kislány művészetét, feketehajú, kékszemű szépségét is ünnepli. A *Kis Lap* hírverését már ismerjük. Azonban Várad, Pest, Bécs legtekintélyesebb lapjai ontják a zenei kritikákat, melyek végül gyűjteményben is megjelennek német nyelven 1900-ban: *Stefi Geyer Violinvirtuosin. Biographie — Recensionen* címen. E sikerélménynek mekkora hatása lehetett a kislányra, művészi fejlődésére!

Mennyire más keretek között történik mindez a gyermek BARTÓKkal. Az 1892-ben Nagyszőllősön adott első hangversenye idején atyja már nem él. Az özvegyen maradt anyára hárul két gyermekének minden gondja. Abban az időben nagyszőllősi népiskolai tanítónő, Béla fia nagyváradi gimnazista. Nincsen „sajtó-előzetes" sem, csak utólag tudósít az év május 8-án a hangversenyről a helybeli *Ugocsa* c. lap: „A helybeli polgári iskola ifjúsága a szegény tanulók segélyalapja javára f. hó 1-én egy sikerült hangversenyt adott. A közönség szép számmal jelent meg s mintegy 50 frt. tiszta jövedelem folyt be a szegény tanulók kasszájába. Azonban határozottan nagyobb volt az elért siker erkölcsi tekintetben. A dalok jól adattak elő . . . De mindezeknél még nagyobb mértékben vonta magára a közönség figyelmét *Bartók Béla*. II-od osztályos gimnásiumi tanuló, ki zongoraművészetét bemutatandó, vendégszerepelni jött N. Szőllősre. Az előadott klasszikus darabok[61] a legnagyobb kézi ügyességre vallanak s hogy a zongoraművészetre a 10(!) éves fiúnak nagy hivatottsága van, kétségen kívül elárulta az eljátszott darabokkal. A fiatal

[59] *Kis Lap*. 1876. 25. sz. 1890. 1., 2. sz. 10., 32. l.

[60] SCHMIDT Kristófnak magyarra fordított elbeszéléseit BARTÓK a Pozsonyban megjelent Stampfel-féle kiadásban olvasta: SCHMIDT Kristóf *Elbeszélései* volt a sorozati cím, év megjelölése nélkül.

[61] Az újsághír több darabot említ, de BARTÓK biográfusai csupán BEETHOVEN *Waldstein szonátája* (Op. 53.) első tételéről tudnak.

genie kompositiójából is bemutatott egy darabot, „A Duna folyását", mely szintén sok tapsot nyert. A kis Bartók Béla első nyilvános fellépése alkalmából több díszes csokrot kapott."

E soroknak, melyeket vagy PAPP Zsigmond szerkesztő, vagy társszerkesztője, SPOLARICH János *Hangverseny* címmel a hírrovatban közölt, nem volt visszhangjuk, legfeljebb a megye, az ismeretség-rokonság határáig terjedtek.

Geyer Stefi életrajza és a róla szóló zenei kritikák. 1900.

Messze volt innen a GEYER-i hírverés. Anyagiak sem voltak, csak virág, meg „erkölcsiek" a kis művész számára. Jelentősége mégis felmérhetetlen volt: egyenesbe hozta zenei képzését.

BARTÓK később *Önéletrajzában* így ír erről: „Kilencéves koromban kezdtem apró zongoradarabokat komponálni és 1891 (!)-ben Nagyszőllősön mint ‚zeneszerző' és ‚zongoraművész' a nyilvánosság előtt is felléptem, nagyon fontos volt számunkra, hogy végre nagyobb városba költözködjünk."[62] Azaz, hogy felsőbbfokú zenei oktatásban részesülhessen. Ennek a lehetőségét teremtette meg a szőllősi fellépés, melyen ALTDÖRFER Keresztély soproni egyházi karnagy is jelen volt. Felismerte a kisfiú kivételes tehetségét, és az anya, hogy megbizonyosodjék erről, bemutatta fiát AGGHÁZY Károlynak a zeneakadémián, aki azt újból megerősítette. Az 1892/93-ik tanévben már Pozsonyban van a BARTÓK-család: Béla a gimnázium II. osztályát végzi és megkezdi rendszeres zenei tanulmányait ERKEL Ferenc fiánál, ERKEL Lászlónál.

A biográfusok, valahányszor az „Op. 18/1891-et": *A Duna folyását* említik, megegyeznek abban, hogy e 20 perces lejátszási időt igénylő programatikus

[62] *Önéletrajz*, id. mű 8. l.

zenét a gyermek földrajztanulás közben „hallotta meg", és követte a folyam muzsikáját a Fekete erdőben való csörgedezésétől kezdve mindaddig, míg hatalmas hömpölygő áradattá duzzadva a Fekete Tengerbe ömlött. A zenei elemzésével sem fukarkodnak: hangsúlyozzák, hogy komolyan kell venni a kis zeneszerző szárnypróbálgatását. Nemrégen is BARTÓKNÉ PÁSZTORY Ditta zongoraművésznő olyan áhitattal játszotta, miként szerzője egykor elgondolta. Egyről azonban valamennyien megfeledkeznek: az *Ugocsa* c. lap bármennyire is provinciális szócső volt, a közzétett „sajtóbemutató" a kisfiú számára az első nyomtatásban megjelent méltatást jelentette. A belőle áradó ösztönzést feltétlenül hozzá kell adnunk azokhoz az erőkhöz, amelyek csodálatos pályáján a kisfiút előbbre vitték.

Felvetődhetne a kérdés, ha az *Ugocsa* c. lap hírközlését életrajzi szempontból oly fontosnak tartjuk, miért nem említjük a *Kis Lap* ilyen cikkét. Mert — bár kapcsolatban volt a gyermek BARTÓKkal — 1891-ben már nem volt olvasója, és nem is szerepel többé a neve a gyermekújságban. A 12 éves fiú gondolkodása, érzésvilága akkor már túlnőtt a folyóirat nívóján.

E korszakában iskolai és zenei tanulmányai foglalják le elsősorban. Olvasmányai pedig feltehetőleg a korosztálynak megfelelő HOFFMANN Ferenc, VERNE Gyula és ARANY János lehettek. A német nyelv gyakorlása kedvéért ekkor olvashatta német fordításban Jonathan SWIFT: *Gulliwer's Reisen in unbekannte Länder* c., 450 kőnyomatos illusztrációval díszített könyvét.[63]

Természetesen itt Gulliver utazásai a törpék és óriások birodalmában finom humorával semmit sem sejtet abból a gyilkos szatírából, amellyel az embert szerzője meg akarta csúfolni. Az értelmesebb gyermekolvasó legfeljebb szelíd iróniát vesz észre, enyhe torzítást. Jól szórakozik, esztétikai élményben van része.

Vele szemben a filozófus és természettudományokban jártas HOFFMANN Ferenc ifjúsági műveibe is belevitte felvilágosult szellemét. Ez a nagyon termékeny tollú író nemcsak hazájában, Németországban volt rendkívül népszerű: nálunk is. Húsznál többen fordították sokszoros kiadását. BARTÓK tulajdonában volt A testvérek c. műve, ezt említi noteszében.[64] Valószínűleg sokkal többet olvashatott tőle, mert az iskolai könyvtárak beszerezték, és sokkal több könyvet olvashatott egyáltalán ebben az időben is, hiszen édesanyja, minden közeli hozzátartozója említi ezt a szenvedélyét, valamint a lepke- és rovargyűjtést, amelyek megmaradtak felnőtt korában is.

A testvérek cselekménye az inkvizíció korában játszódik. Az író bemutatja, milyen vakká, igazságtalanná teszi az embert a vallási téboly és a hozzá társuló gonoszság. Vele szembe állítja az emberszeretetet, egymás megbecsülését, az erkölcsös magatartás ez alapvető kategóriáit. Az inkvizíció cselszövényébe bonyolódott egyik testvér például így kiált fel: „Mit törődöm én azzal, vajon pogány vagy zsidó, török vagy igazhitű-e? (ti. valaki) Azt eldönteni az inquisitió bíráinak tiszte, csak derék ember legyen!" A kis BARTÓK megtanulhatta HOFFMANNtól is, hogy bármely felekezethez tartozás, rangra születés nem lehetnek az ember megítélésénél döntő tényezők, szellemi, erkölcsi kiválóság

[63] SWIFT Jonathan: *Gulliwer's Reisen in unbekannte Länder*, Ford. Fr. KOTTENKAMP. Nebst einer Notiz über J. SWIFT, nach Walter SCOTT von Aug. LEWALD. Ill. von GRANDVILLE. Stuttgart 1839. 1—2. köt.

[64] HOFFMANN Ferenc: *A testvérek. Elb. ifjú barátaim számára.* Ford. KUN Béla. Illusztr. Bp. Nem tudjuk, hogy BARTÓK hányadik kiadását őrizte, mert az OSzK-ban egyáltalán nincsen meg, az Orsz. Ped. Könyvtár példánya 1897-ből való, 5. kiad.

annál inkább. Abban az életkorban volt, mikor az effajta életszemlélet, életstílus kialakítására legérzékenyebb a lélek. Ismerjük a felnőtt BARTÓKnak álláspontját demokratizmussal, humanizmussal kapcsolatban. A gyermekkorban ért hatások szélesedtek ki benne, midőn azt vallotta, hogy az egyes népeknek közösek a problémáik, tehát kölcsönös megértésre kell az emberiségnek törekednie, és a „népek testvériesülését" írta zászlajára.

A HOFFMANN-féle felvilágosult ifjúsági íróktól megtanulta, hogy embert emberhez mérjen, mert ez a „mérték" reális közelségben van; a később következő filozófiai stúdiumok élesebb valláskritikai megfontolások, természettudományos boncolgatások következményeképpen elvezették a materialista tanokhoz.

VERNE Gyulának az ifjúsági irodalomban való megjelenése óta természettudományos műveltséget a műveit olvasó ifjúság világszerte tőle szerzett. BARTÓK saját könyvei között *A rejtelmes sziget* c. munkáját említi, melynek fordítója Szász Károly volt. Nem érdektelen éppen ezért azt a néhány sorát idézni, melyekkel VERNE Gyulát méltatta.[65]

„Költőnek mondhatjuk őt bátran, mert e nevet megérdemli, aki egy új műfajt teremtett az irodalomban, s azt annyi képzelettel s oly hatalmas előadási tehetséggel míveli. A műfaj, melyet Verne teremtett: a természettudományi regény. Műveinek, melyeket a „rendkívüli utazások" közös címe alá foglalhatunk, tárgyait a természettudományból, a természetrajzból veszi; s annyi tudományos alapot vet alájuk, hogy azok a legtanulságosabb olvasmányok közé tartoznak. De hogy ne pusztán tudományos művek legyenek, ezt képzeletének ama merész, — bár mindig bizonyos határok között maradó és biztos fogása által éri el, amely szerint a természeti törvények szoros alkalmazásán túl az abszolút lehetőséget a lehetetlentől elválasztó határokig megyen, s oly mesét alkot, melyben a tudós nem botránkozhatik meg. Képzeletét a legszabadabban ereszti szárnyra nemcsak a természeti — az erkölcsi világ rejtelmeinek kutatásában is."

Vagyis VERNE a minden iránt érdeklődő, rácsodálkozó gyermekifjú BARTÓK előtt szélesre tárta a mindenség kapuját. Megmutatta neki, hogy a nagy természetben végbemenő folytonos változások: e sebesen mozgó képek állandóan ható természeti törvények függvényei; hogy a tudományos kutatásnak, tudománynak, technikának egyaránt roppant lehetőségei vannak, s ennek a természetben rejlő fejlődés-törvény az okforrása. Általa lett részesévé ama harc gyönyörűségének, amelyet az ember a természet megismeréséért szüntelenül folytat. BARTÓK hozzátartozói és ugyanúgy művei egyformán tanúsítják a természet iránt érzett forró szeretetét.

Gyermekkora könyveinek szemléjét ARANY János *Toldi*jával zárjuk.

Saját vallomása szerint egyformán csodálta a színmagyar lelkű írót és a csordultig színmagyar nyelvi gazdagságát. Gyönyörködött a hű szolga, a szerető édesanya, a rosszakaratú gyáva testvér csodálatosan megformált típusaiban, a mű szerkezeti értékében. Egyszóval ARANY *Toldi*ja — író és mű — könyvei között a legközelebb állhatott szívéhez, a leggazdagabb érzelmi és esztétikai élményt jelentő könyvei közé tartozott. Ez visszacseng Elza húgának egy körülbelül 10—12 év múlva írt leveléből is.[66]

*

[65] Szász Károly: *Verne Gyula*. = *Vasárnapi Újság*. 1875. máj. 2. 273—274. l.
[66] Levele Pozsonyból, 1904. dec. 26. idéztük már.

E tanulmány megkísérelte BARTÓK személyiségének: lírai, drámai, logikai alkatának fejlődését csíráiban megragadni. Azoknak a jegyeknek nyomában járni, amelyek felnőtt korában sziklaszilárdan képezték jellemének pilléreit; annyira szilárdan, hogy miközben két világháború romba döntött egy megszokott világot — láttuk: ezt megjósolta egyik GEYER Stefinek írt levelében — a szörnyűségek ellenére is győztes lélekkel keltette volna életre újabb és újabb csodálatos művészi látomásait, ha nem ragadja el a halálos kór.

Folyóirat és könyvek — ideértve a latenseket is — summásan járultak hozzá a gondolatébresztéshez, ösztönöztek érdeklődést, ismeretszerzést, ébresztették az igényt folytonos olvasásra. Egyszóval tágították BARTÓK világképét. Fejlődött az ízlés, az etikai és esztétikai érzékenység, gazdagodott az érzelemvilág, nőtt a formaérzék és vele a kompozíciós készség. Miközben küldözgette a gyermekfolyóirat szerkesztőjének gondosan kalligrafált levélkéit, az önálló véleménynyilvánításhoz a belső világ kitárásának igénye is társult, amely későbbi éveiben is oly gazdagon megnyilatkozik levelezésében. A rejtvényfejtés és szerkesztés eredményeinek, hangversenye első sajtóvisszhangjának publicitása, a sikerélmény hatására, az alkotói készség ösztönzőjévé lett. Összezsugorodik a túlbuzgó vallásosság is, hogy helyet adjon a valóság talajában megkapaszkodó, természettudományos szemléletnek, melyből demokratikus humanizmusa is táplálkozik és a Mindenséget átfogó művészete.

Szándékosan kell külön szólni helyes irányban növő nemzeti öntudatáról, a magyarságélményről, a magyar nyelv szeretetéről, amelyet olyan híven tükröz kezdetben a magyar műdalkomponálás, majd a *Kossuth-szimfónia*, hogy azután beérve, az ethnomuzikológus parasztdal gyűjtésének termését hatalmas kompozícióiban kamatoztassa. Ide kívánkozik a korai Kékszakállú-impresszió is: egyetlen operájának ősmagva.

Van BARTÓKnak a többi közt egy nagyon szép, vallomásos levele, melyből egyformán szól ember és művész, itt mondja: „Erősen hiszem és vallom, hogy minden igaz művészet — a külvilágból magunkba szedett impressziók — az „élmények" hatása alatt nyilvánul meg."[67] Az élménynek művészi matériává való átalakulását szinte szent ceremóniaként élte át, és még legbensőbb szerelmi érzéseit is így akarta „látni". 1907-ben (Vésztő. aug. 16.) írta erről GEYER Stefinek: „egy-egy levele sőt egy-egy sora, szava a legnagyobb ujjongásba hoz, egy másik meg majdnem könnyekre indít, úgy fáj — — Mi lesz ennek a vége és mikor — — Valóságos állandó lelki mámor. Dologhoz (komponáláshoz) épen ez kell!"[68] Emberi és művészi léte teljesen egybeforr: minden örömért és élvezetért fizetni kell, legtöbbször csalódással, de a létet éppen az teszi elviselhetővé számára, „az a homályos, biztossá nem tehető sejtelem, hátha minden sorscsapás egy-egy hatalmas irányítója, fejlesztője művészetének, melynek közvetett, vagy közvetlen befolyása nélkül ez nem lehetne olyanná, amilyennek a legmagasabb igények támasztása szerint lennie kellene". Huszonnyolc éves e sorok születésekor: a gyermekkor alapozó élményeire már ráépültek a felnőttkor irodalmi, művészeti és az ezerszínű élet nyújtotta új meg új impressziók. Alkotásainak eddigi indítékaihoz: a lelkesedéshez, szeretethez, bánathoz, legfeljebb elkeseredéshez — mint mondja, e magasztos érzel-

[67] BARTÓK levele első feleségéhez, ZIEGLER Mártához, Darázs, 1909. febr. 3. *Doc.* B./IV 75–76. l.

[68] DEMÉNY János: *Bartók Béla. (Levelek, fényképek, kéziratok, kották.)* Bp. 1951. 70–77. l.

mekhez — a bosszú, torzrajz, szarkazmus is társul. S mikor válogatás nélkül, őszintén, minden feltámadt érzését kifejezi, zenéje reálissá válik; mégpedig tudatosan, akarva, hogy megteremthesse kora és a mindent körülvevő népművészet realitásából — félig öntudatlanul, félig keresve — az új modern muzsikát. Ebben régebbi elődökként BERLIOZT, LISZTET, WAGNERT, kortársakként R. STRAUSST és DEBUSSYT említi.

Művészi hitvallásából még néhány örökké aktuális gondolat: az igazi művész nem kis körnek, az egész emberiségnek alkot. Eszméinek általános érdekűeknek kell lenniük, az egész társadalom legyen forrásuk, az egész társadalmat érintsék, ha kell, birálják. Szólaljon meg az író elbeszélő műben vagy színpadon, tolmácsolói ne bábok, élettel teli, valósághoz hű alakok legyenek, csak ilyenekre bízhatja mondanivalóját. Aki azért fest egy tájképet, hogy tájképet fessen, azért ír szimfóniát, hogy szimfóniát írjon, nem egyéb mesterembernél. A művész és művészete nem zárkózhat magába. Elefántcsonttorony, l'art pour l'art nem igazi művész magatartása.

Mikorra ezek a gondolatok beérnek, már nagyon messze van első olvasmányainak korszakától, már FLAUBERT, MAUPASSANT, DAUDET kedvenc könyvei és különösen közel áll hozzá az atheista-pozitivista P. J. JACOBSEN.[69]

Művei pedig — érzése szerint — életrajznál pontosabban jelölik meg életének nevezetes eseményeit, irányító szenvedélyeit.

P. D. SZEMZŐ

Kinderlektüre und geistige Entwicklung des Tondichters Béla Bartók

Diese bildung- und sozialpsychologische Studie versucht auf Grund der Kinderlektüre die geistige Entwicklung des weltberühmten ungarischen Tondichters Béla Bartók zu erörtern. Seine bisherigen Lebensbeschreibungen stellten das Werden und Wesen des Musikdichters in den Mittelpunkt und richteten nur selten den Blick auf die Mittel seiner kulturellen, sozialen Erziehung.

Bartók's Notizbuch nach bestanden seine Bücher aus Märchenbändern, Erzählungen und aus mehreren Jahrgängen einer damals sehr populären Kinderzeitung. Einige Seiten seines Notizbuches widmete der kleine Knabe verschiedenartigen Rätseln, die er selbst ausgeheckt hatte.

Die Arbeit legt zuerst die Kinderzeitung: Kis Lap (Jhge 1888, 1889, 1890.) unter die Lupe. Sie wurde von Adolf Ágai — in der Kinderzeitung Onkel Forgó — geleitet; Á. war wohlbekannter Journalist und Augenzeuge der ungarischen Revolution v. J. 1848. Als solcher blieb er zeit seines Lebens Verehrer der Helden und großen Staatsmänner dieser Zeit. Kis Lap (1871—1904.) erschien im Anfang auch deutsch: Kleine Leute betitelt, da aber die ungarische Sprache im ganzen Lande vorherrschend wurde, ging die deutsche Ausgabe ein. Der Verleger verkaufte das Verlagsrecht an die Leipziger Firma Wilhelm Opez, der sie noch jahrelang am Leben hielt.

A. Ágai umgaben in der Redaktion die besten ungarischen Dichter und Schriftsteller. Um das Niveau der Zeitung gelten zu lassen, müssen wir einige Namen der Mitarbeiter wie János Arany, József Bajza, Elek Benedek, András Fáy, József Gaál, János Garay, Pál Gyulai, Ferenc Herczeg, Ottó Herman, Sándor Hevesi, Mór Jókai, Gyula Krúdy, Kálmán Mikszáth, Sándor Petőfi, Lajos Pósa, Viktor Rákosi, Károly Szász, Károly Vadnay und Mihály Vörösmarty hervorheben. Kis Lap — Zeitung für 6 bis 12, in manchen ihrer Mitteilungen auch für 14 jährige Kinder — erstrebte weit und breit die Erweckung ei-

[69] Első felesége, ZIEGLER Márta szerint könyvei közül a *Niels Lyhne* c. regény ragadta meg legjobban, amelyből áradt a természetszeretet és a világnézeti vallomást finom irónia burkolta be. Vö. Márta ZIEGLER: *Über Béla Bartók.* id. mű, 173—174. l. A könyv ELEK Artur és RITÓOK Emma fordításában jelent meg 1900-ban két kötetben az Athenaeum kiadásában. vö. SZABOLCSI Bence: *Bartók és a világirodalom.* — *Magyar Zene.* 1971. 1. sz. 5. l.

ner ständigen Vaterlandsliebe, innige Zuneigung für Magyarentum und Muttersprache. Diesen zu dienen brachte sie fleißig Erzählungen und Gedichte, in denen die schönsten Blätter der ungarischen Geschichte sich wiederholten. So wurde Lajos Kossuth, hervorragender Staatsmann, Seele der ungarischen Revolution v. J. 1848 und auch während seiner Emigrationsjahren tief einwirkend auf das ungarische politische Leben, zum bewundernswerten Helden in vielen ihrer Artikeln.

Selbst Kossuth und seine Ideen waren derzeitig frisch und lebendig im Volksbewußtsein. Auch der Vater Bartók's, der eine innige Neigung zu ihm fühlte, stand mit Kossuth in respektvoller Korrespondenz.

Die von den Einflüssen reichen Kinderjahre fanden einen Widerklang auch in der ersten größeren Komposition: die Kossuth-Symphonie Bartóks.

Bartók bewahrte lebenslang die Vorliebe fürs Land und Volk, ebensogut für seine Muttersprache. Allbekannt ist es noch heute, wie schön er ungarisch sprach, mit welcher Sorge er auf Reinheit und Reichtum der Sprache achtete. Das läßt sich zurückführen bis auf einen Briefwechsel des Knaben und des Schriftleiters der Kinderzeitung. Bartók fragte, ob es nicht frevlerisch gegen die Muttersprache wäre, wenn er, ein Ungar ! deutsch lernen möchte. Die Antwort: «deutsch zu wissen ist sogar Pflicht aller ungarischer Kinder» beruhigte ihn in dem Maße, daß er seine in deutsch verfaßten Märchenbücher: Bechstein's Märchen und Gulliwer's Reisen zu lesen fähig wurde.

Übrigens legte Kis Lap großes Gewicht auf die Korrespondenz mit seinen kleinen Lesern. In den Briefen wurden sogar Weltanschauungsfragen erörtert, die sich natürlich den entwickelnden jungen Geistern anpaßten, die zum erprobten Glauben an Wahrheit, Schönheit und Güte führen sollten. Das ästhetische Gefühl wurde auch damit gefördert, daß der Schriftleiter nur einen schönrein gehaltenen, geschickt abgefaßten Brief zu beantworten gewillt war.

Die verschiedenen Gattungen von Rätseln in der Kinderzeitung erzogen zur logischen Denkensart und Assoziationsfähigkeit. Viele derer waren selbst von den Kindern ausgedacht, sehr oft von Bartók. Szemző behauptet, daß in dieser unterhaltenden Tätigkeit bei Bartók das Aufkeimen seiner Kombinations- und Kompositionsfähigkeit zu sehen ist, eine Art Vorschule zur späteren Entwicklung seines intellektuellen Wesens.

Kinder, die in der Lösung oder Gestaltung der Rätsel mitwirkten, wurden vom Schriftleiter mit Lob und Büchern beschert und auf diese Weise angestachelt, wurde ihre Schaar immer größer und größer. Bartók interessierte sich lebenslang für Rätsel.

Übrigens verstand sich Ágai wohl darauf, den Wunsch nach Weiterkommen in der Kinderseele rege zu halten. Immerfort sucht er unter seinen Lesern nach dem talentvollen Kind. So brachte er ans Tageslicht die Begabtheit für Zeichnen und Malen des kleinen Elemér Jankó, Oszkár Glatz und Masa Feszty, spätere vielgelobte Künstler. Ágai nahm ihre Erstlinge als Illustrationen in sein Blatt auf und verfaßte dazu selbst den Text: eine Erzählung oder Gedicht.

Eine schöne Besprechung widmete er nach ihrem ersten größeren Konzert seiner Leserin, der Geigenkünstlerin Stefi Geyer, dem Wunderkind. Auch ihre Abbildungen fehlen nicht. Dieses damals zwölfjährige Mädchen wurde nach Jahren Bartóks erste große Liebe, ein tiefgebettetes Gefühl, das trotz ihrer Trennung nie verblich und in vielen seiner Kompositionen als Leitmotiv wiederkehrte.

Außer dem Schriftleiter Ágai trat das Kind Bartók zu einem Mitarbeiter des Kis Lap: zu Lajos Pósa näher. Er war in seiner Zeit der typische Kinder- und Jugendschriftsteller. Seine Gedichte und Erzählungen erschienen eben so häufig in Kinderzeitungen, wie in selbständigen Bänden. Bekannt waren auch die Texte, die er für Komponisten ungarischer Kunstlieder verfaßte. Er sammelte diese Texte zu einem Band und ließ sie unter dem Titel Dalaim (Meine Lieder, 1887.) erscheinen. Er interessierte sich eingehend um ungarische Lieder und sammelte sie — leider nur als Dilettant — mit großem Eifer. (Die ethnomusikologische Methode wurde Bartók durch erst nach Jahren eingeführt und mit seinem Freund: dem ihm ebenbürtigen großen Künstler Zoltán Kodály.)

Unter seinen Kinderlektüren erwähnt Bartók auch die Gedichte für Kinder von Lajos Pósa (Gyermekversek). Diese Gedichte wurden ihrerzeit von verschiedenen, heute meistens vergessenen ungarischen Komponisten zu Kinderliedern vertönt. Noch als Kind beeinflußt von Pósa, später von den Komponisten ungarischer Kunstlieder, greift auch Bartók um 1901 zu Pósa's Dalaim und komponiert seine Kunstlieder unter dem Titel Pósa-dalok (Pósa-Lieder, erschien im J. 1902.) Wir suchen sie vergebens in einem Bartók-Katalog, welcher nur Meisterstücke verzeichnet. Trotzdem tragen schon auch diese charakteristische Züge der eigenartigen Bartók'schen Technik und weil sie eine Stufe der Entwicklung bedeuten, können sie von einer die Vollständigkeit beachtenden Biografie des Komponisten nicht ausbleiben.

Wie jedes Kind, las auch Bartók mit hohem Genuß Märchen. Andersen, Tausend und eine Nacht, Bechstein waren seine Lieblingsbücher. Das Märchen wirkt moralisch und ästhetisch; ästhetisch schon mit seinem kristallklaren Aufbau. Dichter und Tondichter griffen immer gerne zu Märchentexte um Ideen und Gefühle den Menschen näher bringen zu können.

Der einzigen Oper Bartók's Die Burg des Herzogs Blaubart liegt auch ein Märchen zu Grunde. Er begegnete dieses Blaubart-Thema noch in seiner Kindheit bei Bechstein und las es in seiner deutschen Übersetzung.

Das Libretto, welches er um 1911 vertönte, lieferte ihm der ungarische Schriftsteller Béla Balázs. Beide: Dichter und Tondichter holten vom Perraultschen Urthema ein modernes: psychologisches heraus; einen Konflikt, in dem sich der durch Mißverständnis und Entfernung einander entgegengesetzte weibliche und männliche Liebe verbrag.

Szemző behauptet nicht, daß Bartók seinem Librettisten Béla Balázs seine Kinderlektüre: Das Märchen vom Ritter Blaubart erwähnt hätte, so viel ist aber gewiß, daß die musikalischen Elemente der ehemaligen Impressionen wachgerufen vom generativen Gedächtnis, bei der Opernkomposition ihre Rolle spielten. Nebst diesen Früheinwirkungen auch die innige, unerwiderte Liebe zu der Geigenkünstlerin: Stefi Geyer.

Beide waren Wunderkinder und verdankten den ersten Unterricht in der Musik: Stefi Geyer dem Vater, Bartók der Mutter. Sie hatten dieselben Kinderlektüre. Kaum zwölfjährig bestiegen sie das Podium und ernteten tiefwirkenden Beifall, wovon auch die Presse Kund nahm.

Aber schon zur Zeit des ersten Konzerts spielt Stefi Geyer in Anwesenheit ihres Vaters und ihres Musikprofessors, des berühmten Violinisten Jenő Hubay von der Musikakademie. Bartók dagegen, verwaist, in der Begleitung der verwittweten, mit vielen Sorgen belasteten Mutter. Bei Stefi Geyer ist der sichere Weg zum Künstlertum geebnet; der Knabe Bartók beginnt erst die Aufmerksamkeit der Öffentlichkeit auf sich zu ziehen: das erste Auftreten im Rahmen eines Wohltätigkeitskonzerts in der Provinzstadt Nagyszőllős bedeutet keinen materialen, nur moralischen Erfolg. Damit beginnt sein regelmäßiger Unterricht in der Musik bei László Erkel in Preßburg.

Zu dieser Zeit fängt an das streng-religiöse sich mit den Lektüren von dem aufklärerisch gesinnten Franz Hoffmann (Die Geschwister ua.), von Jules Verne, Jonathan Swift (Gulliwer's Reisen in unbekannte Länder) bei Bartók in eine aufgeklärtere, liberale Richtung zu umstalten.

Hoffmann, der mit der Klarlegung der Freveltaten zur Zeit der Inquisition gegen die Bigotterie in die Kämpfe geht, Verne der mit seinen Romanen die ewige Kraft der Naturgesetze und der Evolution illustrierte, die leichte und auch in dem für Kinder bearbeiteten Gulliwer vorherrschende Ironie gegen die Gesellschaft, vernichteten die simplen Einflüsse der Jugendschriftsteller wie Christoph von Schmid und auch den beschrenkend wirkenden religiösen Unterricht in der Schule. Und zu all diesen kamen später die philosophischen Lektüren des Erwachsenen. Bartók behielt und blieb treu seinen erhabenen geistigen, humanen Ideen die er zu strengen Gesetzen seiner Kunst entwickelte.

Seine Kompositionen galten immer der Menschheit, er trennte niemals sein Ich und sein eigenes Leben von ihr. Und von diesem Gesichtspunkte aus hielt er seine Kunst für eine realistische. Für sich und für jeden Künstler wies er als einzige Urquelle der Schöpfungen, auf die Volkskunst hin. Die Kraft des Gesetzes der Wirkung und Gegenwirkung ließ er sich jedenfalls gefallen und meinte, das Kunstwerk überholt mit der Angabe wichtiger Momente des Lebens, erlebter Leidenschaften den gewissenhaftesten Biographen: die Schöpfung verrät den Schöpfer und spricht für die ganze Menschheit.

GYÖRGYI MARKOVITS

«Les mots restent . . .»

La littérature de la résistance

Un quart de siècle s'est écoulé depuis la deuxième guerre mondiale. Le lendemain même du cessez-le-feu, des tentatives ont été faites pour évaluer la perte en livres causée de par le monde par les nazis. Un communiqué de Moscow News, paru en 1946, fait état de la destruction de quatre milles bibliothèques. Cela fait plusieurs millions de livres. Mais l'esprit qui émane de tous ces livres a-t-il pu être anéanti? Le mot énoncé peut-il être tué?

Dans son article remarquable *Halhatatlan szöveg* (Texte immortel) le publiciste hongrois György BÁLINT parle de la pérennité des mots. Les paroles des grands auteurs ne périssent jamais, elles survivent des siècles durant, constate BÁLINT, même si, à telle époque, elles semblent submerger dans l'oubli. Les textes qui portent ces paroles ne souffrent pas moins que l'image ou la statue en se salissant et détériorant, mais ils n'en quitteront pas moins le fonds des bibliothèques pour reparaître en scène: pures, intacts et triomphants.

Il en est de même pour les mots et les paroles que les conquérants nazis avaient voulu étouffer, mais qui ont été sauvés grâce à ceux qui, à travers l'Europe, ne se lassaient pas de protéger et défendre la valeur humaine, la conscience, la solidarité, l'esprit libre.

La résistance contre les mesures inhumaines a ses documents, et leur nombre est élevé. Ces documents franchissaient les frontières et se propageaient clandestinement dans tous les pays. C'est ainsi que le peuple hongrois a pris connaissance de la prise de position du roi Christian du Danemark qui, au jour où la loi sur les juifs a été promulguée par les envahisseurs allemands, se rendit dans la synagogue en signe de protestation. L'un des journaux hongrois a eu l'audace d'informer sur cette nouvelle ses lecteurs au bas d'une page du journal, avec des caractères et des mots qui n'attirèrent pas l'attention. Et bien que le service contre-espionnage eût exigé de prendre le rédacteur à partie, jusqu'alors la nouvelle était déjà répandue dans le pays.

Les rédacteurs, ainsi que les écrivains, poètes, publicistes, savants et artistes étaient toujours riches en inventions pour lutter contre les conquérants, le fascisme et la guerre.

Et où qu'ils fussent obligés de se réfugier, et si dispersés qu'ils dussent vivre, ils continuaient de former une famille unie. «. . . Certains des membres de cette famille habitaient pendant de longues années le Quartier Latin de Paris, d'autres s'établissaient à Barcelone ou à Buenos Aires, encore d'autres vivaient dans les villes de Hongrie, ou dans la capitale des pays voisins, à Vienne, à Berlin ou Prague, et même dans les villes universitaires d'Italie . . . Les petites unités pouvaient éventuellement succomber dans la lutte et devant le flot qui menaçait toute l'Europe, mais la famille elle-même ne cessa pas de vivre, fut-ce

dans le diaspore de l'émigration ou dans un coin de la patrie réduit au silence.» Ce fut Endre HAVAS, secrétaire de Mihály KÁROLYI qui a fait ces constatations le 15 novembre 1941, alors que les troupes allemandes étaient devant Moscou. Les propos de l'autre HAVAS, ceux de Géza K. HAVAS, tué par les Allemands sur la route qui conduisait les martyrs du nazisme vers Mauthausen, expriment non seulement la résistance hongroise mais aussi celle de toute l'Europe: «J'ai excité à la sagesse, fanatisé à la justice, agité à la paix».

Le lendemain de la libération, bibliothécaires et savants, historiens et hommes de lettres se sont mis à découvrir, rassembler, systématiser et mettre au point les écrits clandestins et interdits par le fascisme dans les différents pays durant des dizaines d'années.

Et bien qu'un classement systématique de ces écrits n'ait eu lieu qu'après l'achèvement de la guerre, plusieurs documents nous prouvent que déjà antérieurement, à l'époque de l'occupation, des tentatives avaient été faites, quoique sporadiquement, pour sa réalisation. L'organe des émigrés hongrois en Argentine, fondé en 1941 et ayant pour titre *Új Világ*, fait état dans son numéro du 27 juin 1942 sous le titre *A földalatti sajtó Európában* (La presse illégale en Europe) de nombreux journaux clandestins dans les divers pays d'Europe. En Belgique p. e., où pendant la première guerre mondiale il n'y avait qu'un seul journal à défendre les intérêts du peuple, en fonctionne pendant la seconde une quantité considérable. A leur insu, les nazis mêmes les ont propagés. Plus nombreux encore sont les journaux clandestins en France, où les imprimeries de ces organes s'étaient installées dans les canaux. Il en avait également aux Pays Bas, une vingtaine en Norvège, etc. Parmi les journaux clandestins de la Tchécoslovaquie; on souligne l'importance de Boj (Combat) dont le rédacteur, Josef SKALDA, après un an d'activité dans ce poste, a été exécuté par le Gestapo. Ce qui n'empêchait pas le journal de continuer à vivre. Le nombre des journaux illégaux a atteint en Pologne 150, tous produits par des machines d'imprimerie installées dans les forêts des montagnes. Mention est aussi faite d'un journal clandestin hongrois, *Igazmondó* (Le Véridique), dont la page de titre était parvenue dans la redaction de *Új Világ* à Buenos Aires. Le dessin qui orne cette page représente un gros nazi plongé dans l'orgie, cependant que, au fond de l'image, une femme maigre tient son enfant dans ses bras.

Dans son ouvrage «Les mouvements clandestins en Europe»,[1] Henri MICHEL, Président du Comité International d'Histoire de la 2ème Guerre Mondiale publie sur la presse illégale maintes données remarquables. Grâce à ses renseignements, nous apprenons que le journal italien *Unità* tirait à 30 000, l'*Italia Libera* à 20 000 exemplaires, que le Danemark faisait paraître des journaux clandestins à partir de 1941 et que certains de ces journaux ont été même imprimés dans des «bâtiments officiels». «En mars 1943 — écrit Henri MICHEL — 80 feuilles étaient ainsi diffusées, parfois vendus».[2] Les titres parus ont atteint en mars 1945 le nombre de 500. Le premier tract clandestin hollandais a paru en mai 1940 sous le titre *Action des gueux*. Les journaux de la résistance hollandaise *La Parole* et *La Hollande* tiraient, l'un à 60 000, l'autre à 80 000 exemplaires en 1940—1941.

[1] MICHEL, Henri: *Les mouvements clandestins en Europe*. Paris 1965, Presses Universitaires de France. 126 p. (Que sais-je?)
[2] Ibid. 57. p.

En ce qui concerne la Résistance en France, voici quelques renseignements que nous avons reçu de l'ouvrage de Henri MICHEL concernant la presse clandestine: «la première feuille ronéotypée *Résistance* avait été diffusée dès le 15 décembre 1940» . . . «C'est peut-être la presse clandestine qui, dans la Résistance française, montre le plus d'original vigueur» — écrit l'auteur du livre. Au cours de la dernière année de la guerre, en 1944, l'ensemble de la presse clandestine tirait à 2 millions d'exemplaires.

Le rassemblement systématique — quelques tentatives antérieures mises à part — n'a commencé qu'après 1945. Parmi les tentatives des années précédentes, la Deutsche Freiheitsbibliothek (Bibliothèque Allemande pour la Liberté), créée à Paris en 1934 par l'Association de Défense d'Écrivains Allemands, mérite d'être ici mentionnée. Cette bibliothèque, qui avait pour but de sauver les publications condamnées à l'anéantissement par le Troisième Empire, a été détruite par les nazis, en 1940.

Au cours des 25 ans écoulés, des centaines de livres ont paru dans les divers pays en des langues différentes, de Budapest jusqu'à Nebraska. Leur but était commun: jeter de la lumière sur les valeurs qui se récélaient dans la presse, littérature, poésie et les arts antifascistes, rassembler ces documents et les mettre au point avec leurs correlations historiques.

C'est à Berlin, le 23 avril 1933, qu'a paru dans «Nachtausgabe» la première liste d'auteurs dont les œuvres avaient été mises à l'index. Nous en citons les noms les plus importants, tels que Bertolt BRECHT, Max BROD, Lion FEUCHTWANGER, Egon Erwin KISCH, Heinrich MANN, Erich Maria REMARQUE, Kurt TUCHOLSKY, Arnold ZWEIG, Thomas MANN, Franz MEHRING. A l'entrée de l'Opéra Nationale de Berlin, le feu a été mis sur les milliers de livres condamnés à mort. En même temps, des livres brûlaient aussi dans d'autres villes allemandes sous le slogan «saleté et ordure» et de nouvaux noms allaient être mis à l'index. Les ouvrages de MARX, LENIN, FREUD, EINSTEIN, VOLTAIRE, HEINE, ROLLAND, WELLS, BARBUSSE, GORKIJ, SINCLAIR, SOLOHOV, LAGERLÖF, NEXŐ devaient augmenter le nombre les livres anéantis. 250 membres d'une génération d'écrivains étaient ainsi réduits au silence.

A partir de ce temps, partout où les troupes hitleriennes avaient mis les pieds, les écrits libres devaient entrer sous terre.

De la presse de Résistance

Parmi les ouvrages fondamentaux, qui — à notre connaissance — ont paru sur la presse clandestine de la Résistance, l'un des plus importants est le Catalogue des périodiques clandestins (1939—1945), rédigé par la Bibliothèque Nationale de Paris et paru en 1954. Dans sa préface, M. Julien CAIN, administrateur général de la Bibliothèque Nationale, ancien partisan de la Résistance, relate que «dès le lendemain de la libération de la France, un certain nombre d'historiens se sont préoccupés de rassembler les documents de toute nature qui pourraient un jour permettre d'en écrire l'histoire . . . Ils ont porté d'abord leur attention sur ceux de ces documents que leur caractère même condamnait à une destruction ou à une disparition rapide». Julien CAIN rend aussi compte des difficultés qu'il a fallu surmonter au cours de ce travail, en établissant p. e. le nom du redacteur ou de l'imprimeur, de préciser la date, et parfois la numérotation des journaux. Pour obtenir ces diverses précisions

il a fallu plusieurs années de recherches, — dit encore le préfacier du Catalogue. Des enquêtes ont dû être menées pour obtenir les renseignements nécessaires, l'une de 1944 à 1947, l'autre en 1951—1952. L'identification des pseudonymes fut l'une des tâches principales. L'ouvrage se compose de deux parties. L'une d'elles recense les périodiques diffusés en France, l'autre ceux diffusés à l'étranger.

Le Catalogue de la Bibliothèque Nationale a servi de modèle à d'autres catalogues d'autres pays. L'auteur allemand Reinhard FREIBERG avait même choisi ce thème pour sa thèse et fit paraître *Die Presse der französischen Resistance. (Technik und Positionen einer Untergrundpresse.)*[3]

Dans sa préface, Reinhard FREIBERG précise l'objectif de son ouvrage consistant à présenter au lecteur le contenu, la forme, la technique et l'effet publicistique de la presse clandestine d'un pays occupé. Par son programme, le livre l'emporte sur d'autres publications au sujet analogue, qui, dans bien des cas, se contentent de donner un répertoire des matériaux. Reinhard FREIBERG a réussi à démontrer que les publicistes conscients de leur responsabilité sont capables, même à l'encontre d'une propagande dirigée avec toute l'adresse possible, de conserver les valeurs culturelles et intellectuelles d'un peuple et d'y animer l'esprit de l'humanisme. L'ouvrage se compose de six chapitres:

1. L'histoire de la presse de la résistance, son origine, son évolution, son rôle dans l'avènement national.
2. Les moyens techniques et publicistiques, sources d'information, méthodes de multiplication, forme de la parution, périodicité, tirage, propagande.
3. Le rôle politique et publicistique de la presse clandestine en général. Problèmes fondamentaux: Pétain, déportation, les alliés, les idées de l'avenir, etc.
4. Rôle politique et publicistique de la presse de la Résistance. Publications spécialisées: organes du parti communiste, presse socialiste, journaux des groupes contre la haine de race, presse des mouvements chrétiens de la Résistance, presse de la Résistance littéraire.
5. L'influence de la presse de la Résistance (Angleterre—USA, Paris—Vichy)
6. Les publicistes de la Résistance Française. Portraits.

Dans son numéro du 27 février 1943, le journal hongrois *Új Világ* annonce l'apparition en Belgique de 150 journaux clandestins. L'une des preuves les plus convainquantes de la résistance du peuple belge — écrit-il — à côté des attentats commis au jour le jour contre les nazis et leurs mercenaires — est la diffusion de 150 journaux clandestins dans ce petit pays, lesquels, en tant que portes-paroles des Alliés, gardent et animent dans le peuple la confiance en soi, l'esprit de combat et la foi dans la libération prochaine.

En réalité, le nombre des journaux clandestins en Belgique surpasse de beaucoup la quantité indiquée par le journal hongrois. L'Inventaire de la presse clandestine, rédigé par Jean DUJARDIN, Lucia RYMENANS et José GROTOVITCH, paru à Bruxelles en 1966, fait état au total de 567 journaux clandestins.[4]

[3] *Inaugural-Dissertation*. Berlin 1962. 317 p.

[4] Inventaire de la presse clandestine 1940—1944 conservée en Belgique. Bruxelles 1966, Centre National de l'Histoire des deux Guerres Mondiales. 192 p.

Dans la préface, l'archiviste en chef, M. SABBE, Président du Centre National d'Histoire des deux Guerres Mondiales, souligne qu'il est impossible d'écrire l'histoire de la deuxième guerre mondiale sans consacrant une étude approfondie et détaillée à la presse clandestine. Le secrétaire général du Centre, M. Jacques WILLEQUET précise l'objectif de l'Inventaire, consistant non seulement dans le recensement des documents, mais aussi dans l'établissement de la documentation, c'est à dire de la méthode de «l'interrogation systématique». On y trouve des entretiens avec les anciens chefs et participants de la Résistance.

L'introduction de l'ouvrage constate que le dépouillement systématique de la presse clandestine n'a été encore réalisé dans aucun pays.

De l'objectivité sèche des chiffres et des indices de cet inventaire à grand format, illustré de nombreux facsimilés, se dégage la résistance étendue d'un peuple: les partis communiste et socialiste, le mouvement de la jeunesse, le Front d'indépendance, l'Association d'amitié avec l'Union Soviétique, la Croix-Rouge, les syndicats, les artistes-partisans et d'autres organismes s'engagent unanimement à la lutte contre le fascisme. A la page 83, sous le numéro 257, on y trouve aussi, le titre d'un journal hongrois de la résistance, d'un numéro de l'an 1943 de *Szabadság* (Liberté).

La presse antifasciste des différents pays avait chacune son destin, très différent l'un de l'autre. En Autriche, l'Anschluss obligea de très bonne heure la presse clandestine de déployer ses activités outre les frontières. La bibliographie de la presse clandestine autrichienne, établie par M. BREYCHA-VAUTHIER a été publiée en 1960 dans le cadre de la série de la Bibliothèque Nationale d'Autriche *Biblos-Schriften* dont elle fut le No 25.[5]

Josef STUMMVOLL, directeur général de la Bibliothèque, estime dans sa préface qu'une importance particulière revient aux journaux qui figurent dans la bibliographie par le fait qu'ils sont nés à une époque où il était interdit de prononcer même le nom de l'Autriche. Le rédacteur de la publication, M. BREYCHA-VAUTHIER, l'un des fondateurs de l'Association Mondiale des Autrichiens vivant à l'étranger, qui s'était établi il y a déjà trente ans en Suisse, souligne que la tâche de l'ouvrage est non seulement d'ordre bibliographique, mais — et en premier lieu — historique et politique. Bien que l'intèrêt des différents groupes d'émigrés ne fût pas identique dans tous les domaines, le sort commun créait entre eux une certaine unité. Il importe de les connaître au point de vue historique aussi bien que de l'effet qu'ils avaient pour l'avenir. La bibliographie contient 44 journaux autrichiens parus dans neuf pays. 12 en furent publiés aux États Unis, 8 à 9 au Royaume Uni et en France, 2 à 3 en Tchécoslovaquie, Suisse, Argentine, Belgique, Canada et Suède, 1 en Uruguay.

Le catalogue des journaux et périodiques clandestins 1933—1945 de la Deutsche Bücherei de Leipzig, paru en 1969,[6] est beaucoup plus riche en titres. C'est un recensement de l'activité publicistique des hommes de lettres allemands et autrichiens réfugiés. Dans sa préface, Helmut RÖTZSCH, directeur général de la bibliothèque, évalue l'importance de cette bibliographie, au 25e anniversaire de la libération, en disant que c'est dans ces écrits, produits de l'émigration antifasciste, qu'a été conservée la parole libre et que fut née

[5] *Die Zeitschriften der österreichischen Emigration 1934—1946.* Wien 1960. 28 p.

[6] *Zeitschriften und Zeitungen des Exils 1933—1945, Bestandverzeichnis der Deutschen Bücherei.* Bearbeitet von Horst HALFMANN. 80 p.

l'impulsion à l'épanouissement de la littérature nationale imbibée de l'esprit de socialisme. L'étendue et l'exactitude de la notion qui servait de titre à l'ouvrage sont bien significatives: *Exil-Literatur deutschsprachiger Autoren*. C'est le chapitre principal de la littérature allemande contemporaine — constate Hermann KESTEN — et ce chapitre est dû aux écrivains, politiciens, savants et artistes qui avaient lutté contre le fascisme. La bibliographie comporte 304 titres regroupés selon les pays de la publication. (22 pays sont énumérés, le 23e groupe est celui des «sans lieu».) L'Index alphabétique des noms d'auteurs est le trésor de grands noms de la résistance en Europe, où, à côté des écrivains étrangers, des noms hongrois sont également en vedette. Tels celui de György LUKÁCS, Sándor BARTA, Andor GÁBOR et Pál KÉRI qui furent les collaborateurs de différents journaux (*Internationale Literatur*. Zentralorgan der Internationalen Vereinigung Revolutionärer Schriftsteller; *Austrian Labor Information*. Anti-Hitler Magazin).

La richesse multicolore de la littérature de la résistance européenne ne peut être guère démontrée par ces quelques ouvrages. Nombre d'ouvrages de caractères différents viennent présenter d'autres preuves de l'importance de cette presse. L'édition de 1962 de la Bio-Bibliographie de Sternfeld–Tiedemann[7] énumère p. e., après les informations biographiques de chaque personne faisant l'objet de l'ouvrage, les organes où celle-ci avait publié. Le catalogue de G. SOFFKE: *Deutsches Schrifttum im Exil*[8] consacre le huitième chapitre de son livre aux périodiques. Dans l'*Exil und Literatur* de WEGNER,[9] la presse occupe également une place importante (les caractéristiques généraux de la presse clandestine; journaux indépendants, gauches-libéraux, journaux apolitiques, journaux marxistes). L' *Exil-Literatur 1933—1945*[10] comporte un index spécial des journaux et périodiques où, parmi les noms des collaborateurs de l'organe Das Wort, nous rencontrons ceux de Béla BALÁZS, Andor GÁBOR, Gyula HÁY et György LUKÁCS.

Littérature interdite — littérature de la Résistance — les arts de la Résistance

Au cours des années écoulées, plusieurs tentatives ont été faites d'éclaircir non seulement la presse, mais aussi la littérature de la Résistance. L'expression la plus fréquente est l'*Exil-Literatur*, mais l'on se sert assez souvent aussi des notions «littérature clandestine» et «littérature de Résistance». On peut ici distinguer trois catégories de publications, précisées en 1969 avec une exactitude qui pourra être acceptée, notamment:

Littérature *dans* la Résistance (Literatur im Widerstand). Elle comprend: des reportages de gens livrés au poteau, des informations de journaux conçues dans la grêle des balles, des poèmes nés dans la prison ou dans des foyers illégaux, des essais restés inachevés à cause de la persécution de l'auteur.

[7] STERNFELD, Wilhelm—TIEDEMANN, Eva: *Deutsche Exil-Literatur 1933—1945*. Heidelberg-Darmstadt 1962. 405 p.

[8] SOFFKE, Günther: *Deutsches Schrifttum im Exil*. Bonn 1965, Bouvier. 64 p.

[9] WEGNER, Matthias: *Exil und Literatur*. Frankfurt am Main—Bonn 1967, Athenaeum 247 l.

[10] *Exil-Literatur 1933—1945*. Eine Ausstellung. Zgs. von Werner BERTHOLD. 2. Aufl. Frankfurt am Main 1966. 324 p. Ill.

Littérature *de* la Résistance (Literatur des Widerstandes). Elle comprend les écrits nés des événements vécus de la Résistance — en général.

Littérature *sur* la Résistance (Literatur über den Widerstand). Elle comprend les œuvres nées d'expériences personnelles ou de devoirs intellectuels et moraux, — la plupart des écrits de la littérature clandestine y appartiennent.

Toutes les trois catégories ont été répertoriées dans de nombreuses publications. Des bibliographies, bio-bibliographies, anthologies, correspondances et essais aux sujets différents sont consacrés à leur recensement ou à leur contenu. La plupart de ces publications sont parues sur terre allemande et ont pour sujet la persécution de la littérature allemande. C'est que le fascisme nazi a frappé le plus fort et le plus longtemps la littérature progressiste allemande. Aussi les écrivains communistes allemands se sont-ils mis immédiatement après la guerre à rassembler et dépouiller la littérature interdite. Personne ne leur saurait disputer ce droit. L'une des plus anciennes des publications de ce genre fut l'ouvrage rédigé par Richard DREWS et Alfred KANTOROWICZ:[11] (tous les deux ayant été sujets de persécution) *Verboten und verbrannt. Deutsche Literatur — 12 Jahre unterdrückt.* Le livre a paru en 1947 à Berlin—Munich, et constitue l'anthologie des écrivains et poètes persécutés. Il comporte également leur biographie abrégée.

Un autre ouvrage, rédigé par W. STERNFELD, émigré en 1933, et Eva TIEDEMANN, actuellement bibliothécaire de la Deutsche Bibliothek à Frankfurt am Main, la bio-bibliographie de la littérature allemande parue en 1962[12] est une entreprise particulièrement remarquable. Des questionnaires diffusés de par le monde par les rédacteurs avaient servi de base pour la rédaction de l'ouvrage. C'est un long défilé des plus grands esprits d'Europe. Après la biographie de chacun d'eux, ce sont leurs écrits qui se suivent l'un après l'autre de sorte que ceux qui ont été traduits en d'autres langues précèdent les autres. Les titres de périodiques où les articles avaient été publiés sont également énumérés. L'annexe du livre enregistre les séries et collections éditées dans l'émigration, les anonymes et pseudonymes, et les éditeurs.

Il convient de mentionner ici deux catalogues de bibliothèque, d'autant plus qu'ils jettent un jour nouveau sur le rôle, la fonction et la nécessité, à l'époque moderne, des collections spécialisées. L'importance de la question est soulignée aujourd'hui par la prolifération et l'accroissement quantitatif des publications qui veut qu'en faisant entrer certaines collections spécialisées dans le stock de la bibliothèque, nous les exposions au danger de les submerger dans la masse des ouvrages généraux. Le *Deutsche Schrifttum im Exil*[13] (1933—1950) a paru en 1965 en tant que Catalogue de la Bibliothèque de l'Université de Bonn. Günther SOFFKE, rédacteur du catalogue, a rangé le matériel — au total 624 titres — dans un ordre systématique (belles-lettres, histoire, politique, etc.) Les périodiques et journaux sont également répertoriés, ainsi que les diverses activités littéraires des émigrés (traductions, éditions, etc.). L'auteur

[11] Ce fut KANTOROWICZ qui a fondé en 1934 à Paris la collection mentionnée Deutsche Freiheitsbibliothek, Bibliothek der verbrannten Bücher qui fonctionnait sous le patronnage de Romain ROLLAND, H. G. WELLS et Heinrich MANN.

[12] voir 7.

[13] voir 8.

de la préface, le directeur général Viktor BURR fait remarquer que les livres indiqués au catalogue sont prêtables.

L'autre catalogue important de la littérature clandestine est le Catalogue d'exposition *Exil-Literatur 1933—1945*.[14] La préface nous fait savoir que la base de cette collection spécialisée avait été fournie par quelques centaines de publications en 1948. Leur nombre s'est depuis élevé au dessus de huit mille. En organisant une exposition d'environ trois cent livres, on a voulu donner une vue en coupe, représentative, de la littérature clandestine. Des pièces étaient arrivées à cette exposition de Zurich et de Paris de même que de Londres et de New York. Erika MANN elle-même y a envoyé son don, tandisque le professeur BERENDSOHN avait fait don à la bibliothèque d'une collection remarquable de sa bibliothèque privée composée de livres, de lettres et de manuscrits. Sous l'égide de l'UNESCO l'exposition a eu lieu non seulement dans les villes allemandes, mais aussi dans d'autres villes d'Europe.

Les bibliographies et catalogues de bibliothèques contribuent grandement à la mise au point de la littérature clandestine. Ce sont eux qui apportent dans bien des cas la base à ce travail et présentent d'utiles éléments à l'analyse et au dépouillement des matériaux. L'ouvrage de Matthias WEGNER doit être mentionné ici: *Eine Ausstellung aus Beständen der Deutschen Bibliothek*.[15]

WEGNER constate que la littérature clandestine n'est pas suffisamment connue même vingt ans après la guerre, car elle n'a toujours pas reçu l'évaluation analytique qui lui est due. Il met en lumière les divers aspects de la notion de l'émigration, puis il s'occupe des thèmes suivants: l'émigration des écrivains antifascistes; la formation des groupes et de la presse; l'influence de l'exil sur la vie et l'œuvre de l'écrivain en général, et en particulier sur celui de Thomas MANN; le rôle de l'exil dans les autobiographies et les romans. L'un des plus intéressants chapitres de l'ouvrage est le cinquième qui porte sur les problèmes et le but de la littérature d'exil. Une partie de ce chapitre est consacrée à l'engagement et à la liberté de l'auteur.

La littérature clandestine, c'est à dire la littérature d'exil allemande connait un ouvrage excellent de la plume de K. PFEILER, *German Literature in Exile*,[16] où la poésie reçoit un accent souligné. L'auteur y donne l'analyse des vers de poètes allemands, conçus dans l'émigration. Il constate que les plus importants caractéristiques de la littérature clandestine sont l'humanisme et l'engagement. Ce qui importe, selon ces poèmes, c'est de rendre le coup au fascisme tout en s'adaptant aux conditions lorsqu'on est loin de sa patrie. Malgré la résignation dont la présence dans ces vers ne pourrait pas être niée, l'exigence y domine de poursuivre le combat: en Allemagne contre le national-socialisme, en d'autres pays et dans le monde entier contre le fascisme. La poésie clandestine est la poésie du combat (Kampfpoesie) écrit-il, et l'on voit que la sélection qu'il fit avait été dirigée par cette idée et et per celle de l'actualité.

Toutes les bibliographies et tous les catalogues sont pourtant dépassés par une collection spéciale de caractère privé, les correspondances de Hermann KESTEN. Ce fut en 1933 que Hermann KESTEN avait quitté l'Allemagne. Il devait se réfugier en hâte, c'est pourquoi ses livres, ses manuscrits et ses

[14] voir 10.
[15] voir 9.
[16] PFEILER, W. K.: *German literature in exile. The concern of the poets*. Lincoln 1957. University of Nebraska. 142 p.

correspondances qu'il avait détenus jusqu'alors, devaient se perdre. Lorsqu'en 1940 il a dû quitter Paris aussi, le Gestapo a pris des mesures pour que le feu soit mis sur tout ce qu'il avait laissé dans son appartement. De l'énorme quantité de lettres qu'il a reçues et envoyées pendant le temps de son émigration, et dont le nombre avait atteint deux mille, il n'est resté qu'une partie relativement peu nombreuse. Des auteurs des lettres reçues et publiées sont Alfred DÖBLIN, Albert EINSTEIN, Georg GROSS, Erich KÄSTNER, Klaus MANN, André GIDE, Ernst TOLLER, Alexander Roda RODA, Franz Carl WEISKOPF, Stephan ZWEIG. Dans sa préface, KESTEN se plaint de devoir — en publiant des lettres écrites dans l'émigration — ressentir toutes les peines et les douleurs qui les avaient fait naître. En lisant ces lettres, il semble au lecteur qu'il est assis vis à vis à un être cher mais défunt, mort d'incroyables souffrances. Les plus tragiques d'entre elles sont celles adressées par l'auteur à sa femme.

Les écrivains allemands émigrés luttaient contre le hitlerisme, éloignés de leur patrie, par leurs œuvres et leurs actes. Par contre, sur les territoires occupés par les nazis, ce furent les ouvrages et la presse clandestines qui s'épanouissaient. La Bibliothèque de l'Université d'Amsterdam a publié en 1967 la bibliographie des ouvrages littéraires clandestins parus en Hollande pendant l'occupation.[17] Dans sa préface H. de la Fontaine VERWEY, pose, lui aussi, le problème de la terminologie en la matière. Il désigne par le mot «illégal» les écrits en prose et en vers adressés d'une manière directe contre les envahisseurs et leurs acolytes. L'attribut «clandestinus» porte selon lui sur la littérature «normale», écrite par des personnes qui n'acceptent pas les conditions et circonstances que leur imposent les conquérents. Et, puisque dans ce sens, «illégal» et «clandestin» sont identiques, il est plus simple d'employer le mot «clandestinus» dans tous les cas où il s'agit d'une littérature secrète.

La bibliographie comporte près de 700 titres, chiffre qui témoigne de la persévérence et la richesse de la résistance intellectuelle en Hollande. Les contes de Theun de VRIES et les poèmes de Jacob HATTUM, parus à Utrecht sont parmi eux. MOLIÈRE, MALLARMÉ, VILLON, BAUDELAIRE, GIDE, RILKE, KAFKA, Oscar WILDE y sont également représentés. *Le silence de la mer* de VERCORS, qui, en France était sorti de la presse en 1941, a paru à Utrecht en 1944 sous le titre: *De stilte der zee*, clandestinement.

La plus importante de toutes ces œuvres sur la littérature antifasciste, et qui l'emporte sur toute autre publication, est l'anthologie comprenant huit cent pages: *Literatur und Widerstand.*[18] C'est le premier livre qui, en franchissant les frontières, a pu embrasser dans une seule unité les produits de la résistance intellectuelle des différents pays envahis par le fascisme. Le contenu du livre est exprimé par le titre lui-même: Littérature et Résistance. Anthologie de la poésie et la prose d'Europe. Le livre doit sa parution aux initiatives et aux soins de la Fédération Internationale de la Résistance. Les évrivains, poètes et publicistes de vingt pays ont pris place dans l'anthologie, rangés dans l'ordre alphabétique allemande des pays (Albanie, Belgique, Bulgarie, Danemark, Allemagne, Finlande, France, Grèce, Hollande, Italie, Yougoslavie,

[17] *Clandestine drukken op letterkundig gebied tijdens de duitse bezetting in Nederland gedrukt*, Inleiding H. de la Fontaine Verweg. Amsterdam 1967. 58 p. (Universiteitsbibl. van Amsterdam. Speciale catalogi.)

[18] *Literatur und Widerstand. Anthologie europäischer Poesie und Prosa.* Frankfurt/Main 1969. Hrsg. von der Internationalen Föderation der Widerstandskämpfer (FIR), Druck. Egyetemi, Bp. Ungarn. 799 p.

Luxembourg, Norvège, Autriche, Pologne, Tchécoslovaquie, Hongrie, Union Soviétique, Roumanie, Espagne). Avant de présenter le choix d'ouvrages de chaque pays, l'auteur donne une analyse résumée de la Résistance et de la guerre de partisans dans le pays en question. Les morceaux choisis qui suivent l'introduction sont autant de chefs-d'œuvre littéraires bouleversants, émouvants et déchirants, fidèles témoignages de la force spirituelle du mouvement. BRONIEWSKI, FADEJEV, FUČIK, KEDROS, MACHADO, THÄLMANN, QUASIMODO, Sigrid UNDSET, WAPZAROW sont là pour ne pas mentionner que la littérature européenne et que les plus éminents auteurs. Quant à la Hongrie, notre pays est représentée par Attila JÓZSEF, György BÁLINT, Gyula ILLYÉS, Lajos NAGY, Andor Endre GELLÉRI, Miklós RADNÓTI, Béla BARTÓK, Géza SUPKA, József NÁDASS, Béla ILLÉS et László BENJÁMIN.

Une autre publication non moins instructive est l'Album artistique présentant les œuvres d'arts de plusieurs pays d'Europe.[19] Ce sont des statues, des peintures, des gravures d'artistes connus et inconnus, de personnes qui puisaient à la source d'inspiration des champs de concentration et qui travaillaient dans l'émigration. C'est l'idée morale qui fait de ces ouvrages, au nombre de six cent, une unité integrale: l'idée de communauté antifasciste, l'idée de la Résistance. A côté des plus remarquables artistes d'Europe, comme PICASSO, DIX, KLEE, SAHN, SIQUEIROS, MESTROVIČ, se rangent les artistes antifascistes hongrois: Imre ÁMOS, Ernő BERDA, Gyula DERKOVITS, István DÉSI HUBER, Aladár FARKAS, Béni FERENCZY, György GOLDMANN, Ilona KASITZKY, György KONDOR, László MÉSZÁROS.

*

Le dépouillement des documents de la résistance dans le domaine intellectuel a pris dernièrement en Hongrie un essor sérieux.[20] Selon l'enquête faite après la libération, une dizaine de millions de livres ont dû périr à Budapest, victimes du nazisme et de la guerre, soit qu'ils fussent anéantis, soit qu'ils aient disparu, soit enfin qu'ils soient tombés dans des mains profanes.[21] En ce qui concerne la bibliographie ou un recensement quelconque des écrits clandestins hongrois, les ouvrages spéciaux sur leur sujet, nous ne pourrions nous vanter d'avoir fait un progrès comparable à ce qui fut fait sur le plan européen. Mais s'il est vrai qu'en Hongrie il n'a point paru d'ouvrage de grande envergure, il n'en est pas moins vrai qu'un nombre assez élevé de livres, de brochures et d'articles de périodiques ont été consacrés à des questions affectant les divers détails. Telle p. e. la bibliographie rédigée par Andor TISZAY qui a pour titre *Tájékoztató a II. világháború alatti magyar antifasiszta ellenállás irodalmáról* (Information bibliographique sur la littérature antifascista hongroise de la Résistance pendant la deuxième guerre mondiale),[22] ou la bibliographie sélective de publications portant sur la Résistance et les guerres de partisans rédigée par János HARSÁNYI, Andor TISZAY et Ernő VÁGÓ *(Az antifasiszta ellenállási és partizánharcok válogatott irodalmának bibliográfiája)*.[23] L'ouvrage

[19] *Kunst im Widerstand. Malerei, Graphik, Plastik 1922 bis 1945.* Hrsg. und eingel. von Erhard FROMMHOLD. Vorwort von Ernst NIEKISCH. Dresden 1968, VEB Verl. 583 p.

[20] Je voudrais ici remercier M. Andor TISZAY dont l'aide m'a permis d'établir l'étendue de la littérature clandestine hongroise. Sa bibliographie n'a pu être utilisée ici que partiellement.

[21] *Magyar Nemzet.* 6 mai 1945.

[22] *Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején.* Bp. 1969. TIT. 127 p.

[23] Budapest 1968, Tankönyvkiadó. 54 p.

de Ágnes Bakó, récemment paru dans l'édition de l'Institut d'Histoire du Parti Socialiste Ouvrier Hongrois *Forradalmár elődeink* (Nos ancêtres révolutionnaires) présente la vie de 160 militants antifascistes, en les faisant accompagner par les bibliographies annotées des écrits de chacun d'eux. La bibliographie des tracts communistes 1919 –1944, rédigée par Mme Imre GÁBOR et éditée en deux volumes (1965) par le même Institut, constitue également une pièce précieuse de cette catégorie d'ouvrages.

Nombre d'autres publications contiennent encore d'importantes contributions à la littérature clandestine. Telles les publications de l'Institut des Recherches Littéraires de l'Académie des Sciences de Hongrie,[24] des bibliographies,[25] des anthologies.[26]

L'anthologie d'écrivains martyrs parue au 25e anniversaire de la libération dans la rédaction de Dezső KERESZTURY et Csaba SIK, en est une. C'est la deuxième édition revisée et augmentée de László BÓKA, parue en 1946. Renouvelée et enrichie pour englober deux volumes, la seconde édition, qui a pour titre *Magyar mártir írók antológiája*[27] (Anthologie d'écrivains martyrs hongrois), vient seulement de sortir de presse.

L'importance de la littérature et de la presse dans la vie d'un pays ou d'un peuple, surtout aux époques difficiles de leur histoire, est très bien démontrée par la collection de tracts parue immédiatement après la libération sous le titre *Az Új Magyarország röpiratai* (Tracts de la Hongrie nouvelle). C'est dans cette collection qu'a vu le jour le livre d'Iván BOLDIZSÁR *A másik Magyarország*. A magyar ellenállási mozgalom története. (L'«autre» Hongrie, Histoire du mouvement de résistance hongrois.) Un chapitre de cet ouvrage est consacré à la résistance des intellectuels, au rôle de la presse et des petits imprimés.

On y peut lire les lignes suivantes: «Dans cette situation particulièrement difficile, le mouvement de résistance se scinda en deux parties:

1. D'une part, on organisa de petits groupes qui développaient leur activité indépendamment les uns des autres.

2. D'autre part, on entreprit d'organiser toute la nation pour donner naissance à une réunion nationale des forces antifascistes.

Dès la fin du mois de mars 1944, on vit paraître les tracts et les journaux illégaux des divers petits groupes de résistance. Les tracts se chargeaient d'informer le public de la situation militaire et des atrocités commises par l'envahisseur. Pour comprendre cette mission et l'apprécier à juste valeur, il faut remarquer qu'à partir du 19 mars 1944, tous nos journaux avaient passé aux mains des Allemands et de leurs satellites hongrois. Seuls les journaux clandestins firent connaître au public que les Carpathes eurent été franchis par l'Armée Rouge. On y donnait aussi des renseignements sur le sort des

[24] *Jöjj el, szabadság! Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.* Szerk. SZABOLCSI Miklós és KIRÁLY István. Bp. 1967, Akadémiai Kiadó. 750 p. *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.* Szerk. SZABOLCSI Miklós és ILLÉS László. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó. 767 p.

[25] Történelem, forradalom. II. Bibliográfiai kalauz a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásához. Bp. 1969. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 625 p.

[26] A történelem futószalagán. Antifasiszta lírai antológia. Összeáll. KERÉKGYÁRTÓ István. Bp. 1965. Magvető. 703 p. A toll mártírjai. Összeáll. MESTER Sándor. (Bp. 1946.) Magyar Újságírók Emigrált, Deportált, Internált csoportja. 239 p

[27] „*S két szó között a hallgatás . . .*" *Magyar mártír írók antológiája.* Szerk. KERESZTURY Dezső és SIK Csaba. Bp. 1970, Magvető. 1—2. vol.

Juifs déportés et sur les pillages des Allemands. On donnait des conseils sur la manière d'organiser la lutte antigermanique et les sabotages. — Les principaux journaux illégaux étaient: *Szabad Nép* (Peuple Libre, organe du Parti Communiste Hongrois), *Béke és Szabadság* (Paix et Liberté, organe du Parti de la Paix, c'est à dire de l'association qui servait à dissimuler le mouvement communiste), *Ellenállás* (Résistance, journal de la coopération des ouvriers et des intellectuels), *Szabad Magyar Szó* (Parole Hongroise Libre), *Szabad Élet*

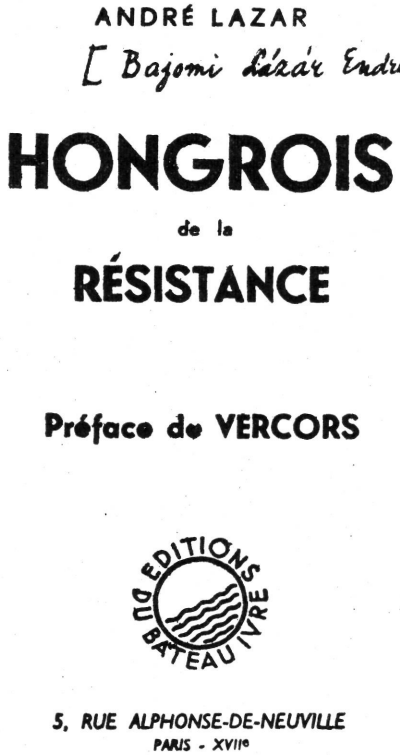

(Vie Libre), *Magyar Élet* (Vie Hongroise), *Szabadságharc* (Guerre de Libération), *Diákegység* (Union de la Jeunesse Etudiante), etc.»[28]

Plusieurs ouvrages ont été édités sur la résistance hongroise à Paris aussi, après la libération. Tels le livre d'André LÁZÁR avec la préface de VERCORS et celui d'Ervin GYERTYÁN, Imre KELEMEN et Endre BAJOMI LÁZÁR.[29]

En Hongrie, il a paru également une anthologie de la littérature clandestine, qui a quitté la presse en 1966 et avait pour titre *A cenzura árnyékában*.[30]

[28] BOLDIZSÁR Iván: L'«autre» Hongrie. Histoire du mouvement de résistance hongrois. Bp. 1946, Ed. «Nouvelle Hongrie». 17. p.

[29] [BAJOMI LÁZÁR Endre] LAZAR, André: *Hongrois de la Résistance*. Préface de VERCORS. Paris (1946), Ed. Bateau Ivre. 89 p. GYERTYÁN [Ervin] – KELEMEN [Imre] – LÁZÁR [André]: *Résistance et reconstruction. La lutte du peuple hongrois pour la libération et pour la démocratie*, Paris (1947), Ed. de la République Hongroise.

[30] MARKOVITS Györgyi – TÓBIÁS Áron: *A cenzúra árnyékában*. Bp. 1966, Magvető. 797 p. Ill. (A l'ombre de la censure.)

Au sens strict du mot, la première publication comportant la poésie clandestine — qui ait parue en Hongrie pour mettre au point les poèmes illégaux hongrois est l'ouvrage *Üldözött költészet*[31] paru dans la série *Irodalomtörténeti Füzetek* (Cahiers d'histoire littéraires de l'Académie des Sciences de Hongrie) en 1964. Le dépouillement de la presse communiste née dans l'illégalité pendant l'occupation vient de prendre corps dans le dernier chapitre du livre «*Terjesztését megtiltom!*»[32]

Le poème révolutionnaire *Föl!* (Debout !) du grand poète hongrois du XIXe siècle, Sándor PETŐFI, avait été polycopié et diffusé par les militants de la Résistance. Et bien que le tract fût confisqué, la passion qui l'animait ne cessa pas d'animer le peuple. Le poème, la chant, le chœur joua toujours un grand rôle dans les mouvements ouvriers et dans la résistance. Le rassemblement des chants illégaux, ouvriers, antifascistes et révolutionnaires se poursuit actuellement en Hongrie avec vigueur. Entre 1955 et 1969, il en a paru plusieurs volumes. Voici les titres de quelques-uns: *Magyarországi munkásdalok* (Chants ouvriers en Hongrie)[33]; *Jöjj ifjú társunk*,[34] *Munkásének 1919—1945*[35] et la collection parue en 1969, sous le titre *Költők, dalok, forradalmak*[36] qui contenait, pour la première fois en Hongrie, des chants protestataires internationaux.

*

Les imperfections de cet essai de mise au point nous ne sont que trop connues. Cependant, désireux de jeter le fondement d'une publication plus détaillée, nous croyons avoir atteint notre but par le coup d'œil sur la littérature internationale de la Résistance.

Les difficultés que nous avons encore à surmonter dans de futures entreprises et qui, à présent, nous ont empêchés de présenter ici un ouvrage bien proportionné, sont les suivants:

1. L'évaluation et l'établissement quantitatif de la littérature en question, ainsi que la publication des résultats d'enquêtes, se font dans les différents pays de manières différentes.
2. A notre connaissance, il n'existe pas en Europe de bibliothèque qui se serait chargée de procéder au rassemblement des documents en la matière sur le plan international.

La coordination internationale des recherches à faire en vue d'une synthèse complète — voilà un projet que devrait tenter historiens et bibliothécaires de tous les pays.

[31] MARKOVITS Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbefogott kötetek, versek a Horthy korszakban.* (Poésie persécutée. Poèmes et recueils de poèmes interdits, confisqués et actionnés en Hongrie à l'époque de Horthy.) Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 186 p. Ill.

[32] MARKOVITS Györgyi: „*Terjesztését megtiltom!*" («Diffusion interdite.») Bp. 1970, Magvető. 481 p.

[33] *Magyarországi munkásdalok.* Szerk. T. SZERÉMI Borbála, Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Bp. 1955, Zeneműkiadó. 243 p.

[34] *Jöjj ifjú társunk! Éneklő forradalom. KISZ daloskönyv.* Szerk. DRÁBIK János, PÁLINKÁS József, SZATMÁRI Antal. Bp. 1967, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 157 p.

[35] *Munkásének 1919–1945.* Szerk. CZIGÁNY Gyula. Bp. 1967. Zeneműkiadó. 284 p.

[36] *Költők, dalok, forradalmak.* Szerk., vál., ford. és jegyz. ell. HARASZTI Miklós. Bp. 1969, Zeneműkiadó. 76 p. + notes.

GEDEON BORSA

Computer-assisted examination of printing types of early printings

An ever recurring problem of handling early printings is to complete certain missing items of the imprint (place, date of publication, the printer's name). This is not a mere meticulousness on the part of librarians, but — in many cases — the very basis of processing, since a clear statement of these data is of great moment in the bibliographic analysis of publications dating from earlier centuries. Thus the date of publication forms the basis of separating the products of 15th-century printers, incunabula as these printings are called, from other publications. Processing old books by countries and/or towns is another wide-spread practice. It seems sufficient here to refer to the "*Short Title Catalogue*" of the British Museum, a series listing 15th to 16th-century publications by countries so that each volume covers a certain country: Germany, Italy, France, and so forth. There are works which undertake to list the publications of a geographically defined area in chronological order such as *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473—1600* (Early Printings, from Hungary 1473—1600) published recently. In several other cases, efforts are made to compile a bibliography of the products of a certain printer or printing office which makes it indispensable to determine the provenance of publications containing no reference to the printing office.

Furthermore, determining the place and date of publication may cast light upon a number of other connections (commercial or personal relations and the like) which would otherwise remain unrevealed. Thus e.g. the successful determination of the place of publication of a political pamphlet of some importance, in which the place was deliberately left out or falsified, might obviously throw light upon new aspects for the scholar of political history.

Therefore, those engaged in this field of library studies have long been making efforts to make up for the missing data in the imprint, particularly as regards the earliest printings. Some 40 per cent of 15th-century publications do not contain any reference to the place or date of publication.

Until the middle of the last century, attempts at determining these data had been based either on certain facts connected with the work under examination (e.g. where the works of the individual authors were published?) or on formal elements (e.g. the printer's device). Since all this had been mostly based on intuition rather than painstaking investigations, the results proved questionable. It was due to the fact that — even in case of one and the same work — various investigators came to various — and not infrequently widely differing — conclusions.

What a serious progress in this field needed was a systematic investigation instead of highly intuitive process of determination. One of those adopting thi

method was Jan Willem HOLTROP whose description of the earliest printing offices of the Netherlands was accompanied by rich illustrations.[1] The foundations of objective investigations based on formal elements was laid by Henry BRADSHAW who considered the careful comparison of printing types used by the individual printing offices as the only reasonable way of completing data in the imprint.[2] In his train of thoughts, BRADSHAW traces back the history of printing which, for centuries, had consisted in the following operations. Each letter was shaped by the punchcutter in a bar of steel. This was what is called punch or stamp which then was strucked in a piece of some softer metal (copper or bronze) to form the matrix or the negative image of the letter in relief. The matrix was fixed to the bottom of the mould. Then hot lead was poured into the mould from above to fill both the grooves of the matrix and the prismatic space of the mould above the matrix which, after solidifying, formed the type body with the letter face on it. These cast types were then composed into lines, and lines, set under one another, formed what is called type-area or layout of a page. After inking the type faces, a paper sheet was placed and pressed on them which resulted in the appearance of the impression on the paper.

BRADSHAW started out from the fact that each punch was a unique product and thus two punches could never be of exactly the same form. Therefore, he was of the opinion that the identification of 15th-century printings without imprint might only be approached by the method of comparing the characteristic features of printing types.

This approach was further developed by Robert PROCTOR[3] who, though emphasizing the importance of printing types, considered the height of lines as highly significant, too. Since several matrices may be pressed from one punch which are identical in form, at least theoretically. Being easy to transport, matrices were carried to various printing offices where types were cast on the spot. Within a printing office, a certain printing type had to be cast on bodies of identical height to produce even lines. This height was determined by the prismatic body of cast types, which, again, was a function of the height of the mould. This particular height, i.e. height of the lines, or more accurately the measurement of 20 lines, was recognized by PROCTOR as a further objective characteristic facilitating a more reliable identification of publications without imprint with the products of one or the other known printing offices.

The most elaborate method of determining printers by printing types was finally worked out by Konrad HAEBLER. In his famed type-repertory,[4] he systematized all the printing types of 15th-century printing offices that had become known until then. Serving as a basis for this comparison was capital M for the Gothic characters, and capital Q for the Roman types. Since these two letters were to show most of the characteristic variances in form. As to Gothic M, HAEBLER first distinguished 102, then together with sub-types,

[1] Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècie. La Haye, 1857—1868. It is worth while noting here that one century later it was the Netherlands again that took the lead in the examination and methodical publication of 15th-century printing types with a work by Wytze and Lotte HELLING: *The Fifteenth Century Types of the Low Countries*. Vol. 1—2. Amsterdam, 1966.

[2] *Collected papers*. Cambridge, 1889, pp. 106—236, 258—280.

[3] *An Index to the Early Printed Books in the British Museum* . . . I. 1. London, 1898.

[4] *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. 1—5. Halle a. S. 1905—1924.

not less then 207 types. Within each class of Ms and Qs, the individual types of various printing shops were arranged by the measurement of 20 lines. Since in case of a number of types of wide-spread forms this method had not yet resulted in finding an unambiguous uniqueness, HAEBLER had recourse to examining the peculiarities of the rest of capital letters, then small letters (particularly ligatures and abbreviations), as well as of further symbols (hyphens, numerals, etc.) to distinguish among similar types.

To provide a higher degree of certainty for and to facilitate the process of recognition and identification, the publication of alphabets, including the 15th-century types and the facsimile of characteristic pages composed thereof, was started.[5] This undertaking contained a part of printed sets of initials used in 15th-century printing offices, which were also included in HAEBLER's repertory. Illustrations arranged by the printing offices of German incunabula were also published.[6]

HAEBLER assumed that all printing types of 15th-century printing offices might be distinguished from those of all the other printing offices. Relying on this assumption and by using the above-mentioned repertory, along with other aids, it became possible for almost every 15th-century publication, and even for a one-page fragment of such a publication, to be determined as to where, when and by whom it was produced. All this obviously took an immense amount of work. In this respect it will suffice to consider that some 40,000 incunabula, which are still extant, were produced by some 1,500 printers with approximately 10,000 printing types, each consisting of 150 to 200 characters and symbols. Thus we have reached a figure well over one million. And all this was produced in less than fifty years after printing had been invented.

Some fifty to hundred years ago, the interest of the scholars of old prints was focussed on the 15th-century publications. The *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* tended to comprise all the problems encountered in the entire field of incunabula. Even if the publication of this world catalogue of incunabula was temporarily discontinued due to World War II, the whole material collected is readily available in a well-arranged form at the editorial office in Berlin. Thus was it that more and more interest was given to the 16th-century publications which are far more interesting in both content and outlay than the products of the previous century.

Now, let us take a look at how things worked out in this field in the 16th century. To obtain a rough approximation of the number of 16th-century printings printers and printing types, the corresponding figures for the 15th century, as stated above, should be multiplied by ten. The resulting figures are frightfully great by themselves. Thus no wonder that no comprehensive works — and hardly any plan for such works — have been undertaken to provide a systematic survey of 16th-century prints. Some works, concerned with details, tend to cover the early 16th century[7] only, or printing offices of certain countries.[8]

[5] *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts.* Taf. 1—2460. Leipzig—Halle a. S. 1907—1939.

[6] SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke.* 1—22. Leipzig, 1922—1940.

[7] E. g. PROCTOR, Robert: *An Index to the Early Printed Books in the British Museum.* Part 2. 1501—1520. Sect. I. London, 1903. ISAAC, Frank: . . . Sect. 2—3. London, 1938.

[8] E. g. ISAAC, Frank: *English and Scottish Printing Types.* 1503—1558. London, 1930—1931 *Polonia typographica saeculi sedecimi.* Fasc. I—VII. Kraków—Warszawa—Wrocław, 1936—1970.

Unfortunately enough, no systematic work on the 16th-century prints is available although a methodical determination of publications with missing imprint is inconceivable without such an aid. Some ten million characters of hundred thousand printing types of ten thousand printers just paralyses any initiative in this field.

Difficulties are increased by the fact that punches were carried from one place to another, furthermore, matrices and cast types were multiplied. Thus Haebler's above-mentioned assumption that two printing types of exactly the same form may not occur at one and the same time, does no longer hold true, without limitation, for the late 15th century, particularly for the more developed areas (e.g. Venice). Ernst CONSENTIUS[9] kept vehemently proving this fact, although he could not suggest any other more reliable method for determining publications without imprint, either. Under the circumstances, for practical purposes, HAEBLER'S theorem is generally accepted for the 15th century.

Tasks connected with the publication of books were separated soon after GUTENBERG. The respective functions of publishers and printers took shape in the following one or two decades. Even in producing types, the work of the punchcutter and the founder was often going on separetely. For reasons stated above, the printing type in itself does not provide a reliable method for determining the anonymous printer who worked in the 16th century, particularly as regards the highly developed West European countries. However, the simultaneous occurrence of various printing types in one and the same publication — especially if due consideration is given to other distinctive features (e.g. language, content) — may generally make it possible, even in case of 16th-century publications, to determine the place and the printing office, and soundly to approximate the date of publication.[10] In the whirling of punches, matrices and letters, that were in increasing numbers carried from one place to another, the common occurrence of printing materials (punches, matrices, letters), coming from different places at a certain time, is still characteristic of one or another printing office.

In vain would someone venture — even with a whole life-work — to compile a tabulation of 16th-century printing types similar to Haebler's type-repertory, it would certainly be inadequate to help a satisfactory determination of printers. To achieve this, it would be necessary to fix the ever moving printing material both in space (by printing office) and in time (almost by years). This work, however, seems to be in every respect far beyond the limits of human performance due to the vast amount of material to be registered.

In the apparently hopeless circumstances, our modern age technology has opened up a new perspective: the computer. Its "knowledge" or rather capacity is increasing at a rapid rate, and there is a corresponding increase in its field of application. It was recently that a practically new branch what is called pattern recognition has begun developing.[11] The highly accurate and mechanical comparison of large masses of data, characteristic of and necessary for the examination and systematization of printing material, lends itself, more

[9] *Die Typen der Inkunabelzeit*. Berlin, 1929.

[10] VERVLIET, Hendrik D. L.: *Sixteenth-Century Printing Types of the Low Countries*. Amsterdam, 1969, p. 13.

[11] It has a separate journal: *Pattern Recognition*, started in 1968.

than anything, to be processed by machine. To determine the missing data in the imprint of 16th century publications, attempts might perhaps be made to meet the related needs, as stated above, by the help of computer technology. A conception of this work may be summed up like this:

Lines of characters and ornaments used in 16th-century publications with full and reliable imprint, which were produced by contemporaneous printing offices, might be scanned optically and converted to discrete dots. The resulting data, along with the related sizes, might then be fed into the computer's memory units. Data obtained by a similar optical scanning of publications to be determined are then matched by the computer with data stored in it, and having finished this operation, the machine establishes the provenance of the publication under examination.

This theoretical suggestion for determining the missing items of the imprint is necessarily very much simplified. Before making even an attempt at its practical application, several problems may be raised. Let us now consider one or two of them which will permit us to discuss the details, too, very briefly though.

The first and most significant question is whether or not the computer will be able to solve all the tasks we expect in the course of this work. In addition to reviewing the special literature on those problems, I have also consulted Mr. Adam MAKAI, research staff member of the Cybernetic Laboratory of the József Attila University (Szeged, Hungary).[12] Thus we may only expect the machine to do what it is actually able to do, that is, the solution of what might be justifiably expected at the present state of computer technology, from a machine specifically developed for this purpose.

The determination of the resolving power of the optical scanner is of great importance. In case of most simple (electric signs etc.) texts, characters and numerals may be composed of not more than 7×5, i. e., 35 illuminating dots, while on TV screen e. g. picture is composed of hundreds of thousands of dots flashing in several hundreds of lines. In practice, then, what is to be determined is the optimum density of dots, which is most feasible for the given work i. e., for recognizing the distinctive features of even the small-size letters without, however, causing any difficulty or confusion in scanning large-size letters by having registered noncharacteristic, minor differences.

Anything, from cast letters to the block of xylographic illustrations, whose impressions are still extant, may be subject to examination through optical way. For different reasons, however, various printings might have been taken from the same letters or blocks, etc. Here I refer e.g. to types cast defectively or faded inking. Obviously this is not characteristic of the printing office, and is confusing rather than helpful in identifying publications. In this case the solution lies in the machine: matching the images of a certain letter occurring many times within one publication, the computer will only store those distinctive features or lines of that letter which are common in the majority of images scanned, ignoring the above-mentioned minor and non-characteristic variances.

The potentialities of the use of computers in investigations concerning printing types is practically unlimited. It is conceivable that — besides determining the printer — the original form of printing materials (punches, blocks, etc.),

[12] Here, too, I wish to express my best thanks for his helpful cooperation.

along with the "migration" of their multiplications (matrices, cast types, stereoplates or clichés) may be traced back. Thus a clear picture may be formed of the characteristic composition of material used by the individual printing offices, and the characteristic changes they underwent in the course of years. The original form of printing materials may also be traced back from reconstituting their subsequent multiplication, in a family-tree manner.

In case of printing types, it is the punch whose unique and original form serves as a basis for investigations, as has been suggested by H. D. L. VERVLIET.[13] Unfortunately, original 16th-century punches are only rarely available in as great a number as in the Netherlands, not to speak of the related archival relics. The suggested mechanized method, however, seems to be a realistic solution to trace back the mostly destructed original material.

To register the printing material outlined above, it is sufficient to develop one special computer. It could then store and register all the printing types and ornaments used by printing offices which were active in almost a thousand of towns, from Lima to Moscow, and from Fez to Nagasaki, during the 16th century. After a certain preliminary survey of printed material necessary for serving as input, and adopting the method of determining as outlined above, it would be possible to set up a computerized international registration of 16th-century publications which would be similar to — but would necessarily involve several times as much information as — the *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*.

[13] Op. cit. p. 14.

KÖZLEMÉNYEK

Gritti mint a Corvina Könyvtár állítólagos fosztogatója. „Elsősorban a magát vezető polcra felküzdött olasz kalandor, Lodovico Gritti volt az, aki szemet vetett a Corvina maradványaira. A bécsi Nemzeti Könyvtár 654. sz. kódexe azt az adatot tartalmazza, hogy e művet ő vette ki a budai gyűjteményből s küldte ki Velencébe. Ez a Szent Jeromos leveleit tartalmazó kódex 1723-ban a velencei Apostolo Zeno ajándékából került Bécsbe."[1]

Az előttünk járt generáció nagy, reprezentatív Corvina-kiadványában, a *Bibliotheca Corvinában* olvassuk GULYÁS Pálnak ezt a megállapítását. Ha ez igaz, akkor számunkra nem az a lényeges, hogy egy ponttal gyarapszik ennek a politikai kalandornak a bűnlajstroma, hanem az, hogy minden egyéb forrásadattal szemben kétségtelen, adatszerű bizonyítéka annak, hogy MÁTYÁS király könyvtára mégsem pusztult el 1526-ban, SZULEJMÁN első budai bevonulása alkalmával, hanem — legalább részben — még GRITTI magyarországi működése idején (1529—1534) eredeti helyén, a budai várban volt. Hiszen egy már nem létező gyűjteményből nem vehetett volna ki egy pompásan illuminált kódexet.

Csakhogy az Apostolo ZENO ajándékaként Bécsbe került kódexben nincsen GRITTIvel kapcsolatos bejegyzés. S ez nem is az egyetlen tévedés a föntebb közölt idézetben.

Mindenekelőtt hibás a kódex jelzete. Az Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 654. sz. kódexe[2] valóban Szent JEROMOS munkáját tartalmazza, de nem a leveleit, hanem EZECHIEL próféta könyvéhez írt kommentárjait. Ez a kódex nem is Velencéből, Apostolo ZENO útján, 1723-ban, hanem a melki kolostorból került, valószínűleg 1558-ban, Bécsbe. ZENOra vonatkozó bejegyzés nincs benne, ellenben a táblán ott van MELK kettős-kulcsos címere.[3]

Annak a budai HIERONYMUS-kódexnek a jelzete, amelyben Apostolo ZENO adományára vonatkozó jelzet olvasható, Cod. Lat. 644. Ebben a könyvben csakugyan HIERONYMUS levelei és kisebb munkái vannak, a bejegyzés pedig így szól: „Augusto nostro Carolo VI Romanorum Imperatori hunc codicem dono dedit Apostolus Zeno Venetus eiusdem Poeta et Historicus A(nno) 1723 mensis Maii."[4] Semmi több. GRITTIről nincs szó. A jelzettel kapcsolatban GULYÁS egy könnyen érthető tévedés áldozata lett. A Cod.

[1] GULYÁS Pál: *A könyvtár sorsa a mohácsi vész után Buda elestéig.* (Bibliotheca Corvina. Szerk. BERZEVICZY Albert, KOLLÁNYI Ferenc, GEREVICH Tibor. Budapest 1927.) 27. l.

[2] HERMANN, H. J.: *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Nationalbibliothek in Wien.* (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Neue Folge. VI/3. Bd. Nr. 76.) CSAPODI Csaba: *A fönnmaradt hiteles korvinák leírása.* (CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára – SZÁNTÓ Tibor: *Bibliotheca Corviniana.* Budapest 1967.) 150. sz. (Ugyanezen a számon a német és angol kiadásokban is.)

[3] A Melkbe került korvinákról l. Gottlieb THEODOR: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs.* 1. Bd. 139. l.

[4] CSAPODI i. h. 148. sz.

Lat. 644-et ugyanis FÓGEL nem vette föl korvina-jegyzékébe,[5] mert a kódex belsejében VITÉZ János címere van, táblájan pedig a korvinák szokásos négyelt tábla-címerén kívül a JAGELLÓ sas is ott látható. A kötés tehát — hacsak nem utólag került rá az ULÁSZLÓ-címer — valószínűleg már ULÁSZLÓ korában készült el. FÓGEL ezért nem tekintette korvinának. Pedig el sem képzelhető más, mint hogy VITÉZ János bukásakor, illetve halála után közvetlenül került a budai könyvtárba, tehát még MÁTYÁS király könyvei közt kapott helyet. Már most, mivel GULYÁS, aki ehhez a munkájához szemmelláthatólag nem közvetlenül tanulmányozta a bécsi korvinákat, hanem az akkor legmegbízhatóbb szakirodalomra támaszkodott, FÓGEL jegyzékében nem talált Cod. Lat. 644. jelzetű korvinát, de igenis ott volt egy Cod. Lat. 654, amely méghozzá éppen egy HIERONYMUS-kódex volt, föltételezhette, hogy az általa használt és idézett forrásmunkában sajtóhiba folytán áll 654 a 644 helyett és önkényesen megváltoztatta a jelzetet. Az első tévedésnek tehát ez lehet az eredete.

De honnan származik az ennél fontosabb, a GRITTIre vonatkozó?

GULYÁS KRETSCHMAYRnak a GRITTI-életrajzára hivatkozik, mint ahonnan állítását vette. KRETSCHMAYRnál a jelzet még helyes; szövege majdnem pontosan ugyanaz, mint amit GULYÁSnál olvasunk, legfeljebb egy fokkal kevésbé határozott: „Úgy látszik, hogy alkalmilag [GRITTI] a velencei könyvtáraknak is adományokat küldött az általa kormányzott Magyarország tudományos kincseiből. A bécsi udvari könyvtár 644. számú kódexe azt az adatot tartalmazza, hogy e művet ő vette ki Mátyás király könyvtárából és küldte Velencébe."[6] Hogy ezt az adatot honnan vette, arra nézve nincs utalás.

A GRITTI útján Velencébe kerülés tétele megtalálható J. H. HERMANN-nak a bécsi illuminált kódexekről szóló részletes leíró katalógusában is: „Durch den von Sultan Soliman II. 1529 in Ofen eingesetzten Statthalter, den Venezianer Lodovico Gritti, kam die Handschrift nach Venedig." (Az persze tévedés, hogy GRITTI SZULEJMÁN helytartója lett volna a még meg nem szállt Magyarországon. SZAPOLYAI János nevezte ki kormányzónak 1530-ban.) A kódex egyébként rendkívül részletes, szakszerű leírásában HERMANN nem közöl, nem is közölhet GRITTIvel kapcsolatos bejegyzést, mert ilyen, mint már mondottuk, nincs.[7]

A korábbi irodalomban FRAKNÓI Vilmos, aki az addig ismeretessé vált VITÉZ-kódexeket darabonként, eredetiben tanulmányozta, természetesen szintén semmit se mond GRITTITŐL származó bejegyzésről a nevezetes kódexben. Csak a Velencéből Bécsbe kerülés magyarázataként írja 1878-ban: „Valószínű ugyanis, hogy a jelen kézirat a budai könyvtárba, utóbb pedig innen Gritti útján jutott Velencébe, hol a Zeno család szerezte meg. Ennek egyik tagja VI. Károly császárnak ajándékozta s így került a bécsi udvari könyvtárba."[8] A következő évben VITÉZ János életéről kiadott könyvében azonban már el is ejtette FRAKNÓI ezt a föltételezést, és a Velencébe kerülés egy másik lehetőségét vetette föl: „A Konstantinápolyba került codexek csakhamar, könnyen megvesztegethető őrök által kereskedés tárgyai lettek és leginkább Olaszországba szállíttattak, hol a fejedelmi könyvgyűjtők drágán fizették azokat. Íly úton került a Vitéz által javított Macrobius Theodosius munkáját tartalmazó kézirat a Mediciek flórenzi könyvtárába, és a szintén Vitéz által javított, szent Jeromos munkáit tartalmazó nagyszerű codex Velencébe, majd innen Apostolo Zeno ajándékából . . . a bécsi udvari könyvtárba."[9]

Más formában találkozunk GRITTI útján Budáról Velencébe került korvinákra vonat-

[5] FÓGEL József: *A Corvina könyvtár katalógusa.* (Bibliotheca Corvina 59—82. l.)
[6] KRETSCHMAYR, Henrik: *Gritti Lajos élete.* Budapest 1901. 33. l.
[7] HERMANN i. m. VI/4. Nr. 1.
[8] FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János könyvtára.* = *Magy. Könyvszemle.* 1878. 197. l.
[9] FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete.* Budapest 1879. 242. l.

kozó állítással HENSZLMANN Imrénél és ÁBEL Jenőnél. HENSZLMANN, mikor a Magyar Tudományos Akadémiának előterjesztette az 1862-i első konstantinápolyi Corvina-kutatóút jelentését, többek közt a korvinák szétszóródásával kapcsolatban azt mondta, hogy „Végre Gritti alatt s kedvezései mellett a keleti kéziratokat is érte a sor, melyek közül sok Velencébe vándorolt."[10] ÁBEL Jenő nagyjából hasonlóan említi, hogy GRITTI útján Velencébe főleg héber és kháld kéziratok kerültek.[11] Amint mindjárt látni fogjuk, a Corvina keleti kódexeinek Velencébe kerüléséről szóló állítás éppen olyan alaptalan, mint a HIERONYMUS-korvinával kapcsolatos.

Valamennyi GRITTIre vonatkozó téves állítás forrása DENIS 1799-ben megjelent bécsi kódex-katalógusa. DENIS részletesen és pontosan leírja CCCVII. sz. alatt a kérdéses HIERONYMUS-kódexet. VITÉZ János címerét ő még nem ismerte föl, hanem azt mondja, hogy egy előző tulajdonos birtokából „ad nobilissimam Mathiae Corvini Hung. Regis Bibliothecam devenisse ex Insignibus Thecae impressis conjicio, rursusque Venetias relatum ab infelici illo Ludovico Gritto non indocto homine . . . Video enim Bibliothecae criticae Rich. Simonis T. III. p. 416. in manibus hujus viri fuisse Catalogum m[anu]s-[criptum] Manuscriptorum Hebraicorum et Syro-Chaldaicorum ex Mantua, Budaque Venetias asportatorum, suspicorque Grittum neque Graeca et Latina, minime vero Codicem in Veneta ditione exaratum neglexisse, ut redux per varios, ut fit, casus in Zenonem familiam immigrare potuit."[12]

Amint látható, DENIS ártatlan abban, hogy a HIERONYMUS-kódex precíz leírásához fűzött *föltételezését* az utódok *tényként*, sőt a kódexben olvasható *bejegyzésként* adták tovább. Mert DENIS csak föltételez: „conjicio", „suspicor". Mégis a GRITTIről szóló adatok alaptalan keletkezését és egyre szilárduló életét az ő tévedése indította el. Mert ha nem is a HIERONYMUS, de annál sokkal több, a keleti kéziratok egész sora jutott állítása szerint GRITTI útján Budáról Velencébe. Igaz ugyan, hogy Richard SIMON szövege úgy, ahogy Denis hivatkozik rá, nem mondja kifejezetten, hogy a GRITTI birtokában volt keleti kódex-jegyzékben foglalt darabok a Corvinából kerültek Velencébe, DENIS ezt mégis természetesnek veszi, és ezen az alapon tételezi föl, hogy akkor bizonyára latin és görög kódexek is ezen az úton vándoroltak Velencébe, tehát a HIERONYMUS is.

Eltekintve attól, hogy már az is merész föltevés, hogy a Mantuából és Budáról Velencébe vitt kötetek jegyzéke olyan kódexeket tartalmaz, amelyeket GRITTI küldött Budáról — (miért lettek volna benne egy GRITTI birtokában levő, általa elküldött kódexeket tartalmazó jegyzékében a mantuaiak?) —, a nagyobb hiba ott van, hogy Richard SIMON nem szól GRITTIről. Simon, bibliatörténeti munkájában, csak polemikusan veti oda egy megkritizált szerzőnek, hogy „Je ne doute point que vous n'ayez vu, comme vous me le marquez dans votre memoire, presque toutes les Bibliothèques de Paris. Cependant vous ne dites rien da la Bibliothèque de Sorbonne, ni de celle de Monsieur le Chancelier Seguier, qui peuvent beaucoup servir à votre dessein. Je ne doute point, non plus que vous n'ayez consulté un très grand nombre de Catalogues, comme vous l'assurez. Avez-vous lu celui qui a pour titre, *Manuscriptorum Hebraicorum et Syro-Chaldaicorum ex Mantua Budaque Venetias asportatorum? Il y a longtemps que j'ai ce Catalogue en manuscrit.*"[13]

Tehát Richard SIMON szövegében nem fordul elő GRITTI neve. DENIS valamilyen

[10] *A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei.* 1864. Közzéteszi CSENGERY Antal. Pest 1864. 96. l.

[11] ÁBEL, Eugen: *Die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus.* Literarische Berichte aus Ungarn 1878. 556–581. l.

[12] DENIS, Michael: *Codices manuscripti theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis.* Vol. 2. Vindobonae 1799. 614. l. CCCVII. Nr.

[13] SIMON, Richard: *Bibliothèque critique.* T. 3. 416. l. (DENIS a címet latin fordításban idézi, de a lapszám azonos, tehát nem lehet szó valamilyen ismeretlen, más kiadásról.)

fatális elnézésből a saját szövege elején, a maga föltételezéseként ott szereplő GRITTI nevét valahogy belemagyarázta SIMON szövegébe a Velence-Buda viszonylat miatt, s így írhatta, hogy a jegyzék GRITTI birtokában volt. SIMON még azt se mondja, hogy a jegyzék mikor készült. Könnyen lehet, sőt valószínű, hogy olyan könyvekről van bennük szó, amelyek Buda 1686-i fölszabadítása után kerültek elő ott.[14] De ezek bármely budai török vagy zsidó iskolából is származhattak.

Semmi adatunk nincs tehát arra nézve, hogy GRITTInek köze lett volna a Cod. Lat. 644 (vagy éppen 654) Velencébe kerüléséhez, sőt arról se, hogy keleti kéziratokat küldött volna el Budáról. A Cod. Lat. 644. tehát nem szolgáltat bizonyítékot a Corvina-könyvtár 1526 utáni fönnállására, s nem cáfolja meg a többi forrásnak az 1526-i pusztulásra vonatkozó értesülését.

De van még egy szempont, ami miatt talán érdemes volt elvégezni ezt a hosszadalmas kritikai vizsgálatot. A GRITTI-mese ugyanis iskolapéldája annak a tudományos eredményeket gyakran fenyegető veszedelemnek, ami a Corvina Könyvtár történetével kapcsolatban is nemegyszer előfordul, hogy a leggondosabb formális dokumentáció, a szakirodalomra való támaszkodás és pontos utalások se védenek meg okvetlenül a súlyos tévedésektől, hanem mindig újra és újra vissza kell menni maguknak az eredeti forrásoknak a vizsgálatához. Mert különben könnyen megtörténik az, ami itt: Egy pillanatnyi, teljesen érthető elnézés egy XVIII. századi, egyébként kitűnő szerzőnél, s megindul egyik kézből a másikba a hivatkozások sorozata.[15] S minél több kézen megy át az adat, minél nagyobb nevű szerzők munkáiba kerül bele, annál hitelesebbnek látszik, és annál tévesebb következtetések épülhetnek rá.

CSAPODI CSABA

Egy régi Pest-Buda látképről. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Fo. Germ. 636 alatt van egy *Buda Hauptstadt im Königreiche Unter-Ungarn — Mappa M[anu[s]cripta] Saec[uli] XVI in Membran* katalóguscímet viselő térkép — vagy inkább látkép —, mely már a XIX. század elején az Országos Széchényi Könyvtár törzsállományában volt.

Ezt a látképet, mely Budát és Pestet a török uralom idején, északi irányból szemlélve, hártyára festve ábrázolja, gyanúsnak tartották. Éppen ezért tudományosan nem is igen foglalkoztak vele. A látkép sorsát a tudomány szempontjából eldöntötte az a kézírásos feljegyzés, melyet a 362 × 246 mm. keretnagyságú és 460 × 320 mm. lapnagyságú látkép versoján (tehát az eredeti könyvjellegű hajtásnál az első folio rectoján) olvashatunk, s melyet az egyik korai Széchényi Könyvtári könyvtáros, talán még MILLER Ferdinánd írt rá: „Suspectum ob similitudinem fabricatorum et litterarum Samuel Nemes Literati".

Próbáljuk ezt a hitelességi kérdést egyszer újra felvetni s azután megkísérelni annak eldöntését, hogy tényleg hamisítványról van-e szó.

Ha magától a képes ábrázolástól eltekintünk, a helyzet a következő: a két folióból álló kézirat első folió jának rectoján — tehát a kép hátlapján — a következő cím olvasható

[14] Ilyenekről l.: GÁRDONYI Albert: *Budai török könyvek Mainzban.* = *Magy. Könyvszle.* 1905. 88—89. l. RÓMER Flóris: *Corvin-codexek Thornban, Königsbergben és Szent-Pétervárt.* = *Magy. Könyvszle.* 1876. 1—8. l. HOCHMUT Ábrahám: *Héber Corvinák.* = *Heti-közlöny.* Veszprém. 1877. máj. 20.

[15] FRAKNÓI, ha nem is a GRITTIre vonatkozó föltevésnél, de munkája más részében hivatkozik DENIS munkájára, tehát bizonyosan tőle vette az ötletet. HERMANN a Cod. Lat. 644. leírásához adott bibliográfiában közli DENIS megfelelő helyét, ugyanúgy mint FRAKNÓI VITÉZ János könyvtáráról szóló cikkének címét. Nála tehát már kettős megerősítést kapott a GRITTIre vonatkozó állítás.

17. századi írástípussal: No. 4. Status Camerae Hung[aric]ae Internus /et ex una Volumine/ Nro . . . et . . . No /de Anno/ 1549 die 7. Marty /Pragae informatus.

A cím tehát arra enged következtetni, hogy egy XVI. századi kamarai status personalis cím-, illetve fedőlapjával állunk szemben, még pedig a Magyar Kamara korai korszakából. A Magyar Kamara kezdetei körülbelül erre az időszakra nyúlnak vissza. A status personalisokat, jegyzőkönyveket az OSZK Kézirattárában és az Országos Levéltárban fennmaradt hasonlók tanúsága szerint többnyire tényleg hártyába, éspedig hasonló formátumban kötötték, illetve részben írták. A második lap versoján is kamarai vonatkozású megjegyzés olvasható: Prima Instructio Camerae Hungar[icae] 1541. Az évszám átjavított és bizonytalan: 3, 4, de 7 is lehet; kétségkívül az utolsó a legvalószínűbb a hitelesség szempontjából. A kézirat szövegrészének kamarai eredete tehát meglehetősen bizonyosnak látszik, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy az 1. folio versoján és a 2. rectoján levő összefüggő látkép alatt, az alsó margón a kép keretén kívül jobbra lent kétségtelenül XVII. századi írással ismét kamarai vonatkozású szöveget olvashatunk, ami eldönteni látszik, hogy valóban egy magyar kamarai státus vagy utasítás leszakadt előzéklapjáról vagy még inkább talán hártyaborításáról van szó. A kép alatt ugyanis ezt olvassuk:

Anno 1665 in inferiori conclavis inter antiquas pulveribus obrutas capsas una reliquis alys status librorum repertus, et in Armario repositus, cui superscripti liber Extraordinar[ius] N[ota] B[ene] A[nno] 1667 repositus in ordinem cum alio libro scripto pergamenae cons[ilii ?] in quo Extractus et status antiquorum Debitorum quo producto G[eneroso] D[omino] R[ationum] M[agistro] signavit Deputative + Zenggl.

Eszerint tehát a kamaraépület egyik alsó szobájában, régi poros ládák közt találták meg a többi status köteteivel együtt 1665-ben; 1667-ben rendezték, s ekkor tartalmát úgy látszik egy másik pergamenkötettel, melyben a régi tartozásokra és a státusra vonatkozó kivonatok voltak, egyesítették, melynek a számadásmester elé terjesztését bizonyítja Zenggl.

Zengell György Kristóf (ki nevét Zenggl-nek, sőt Czengellnek is írta) a pozsonyi Magyar Kamaránál 1661 és 1665 közt számvevőségi írnok, 1665 és 1673 közt számvevőségéd volt, aki jogosult a számvevőmester helyett is aláírni; majd 1673 és 1680 közt a Szepesi Kamaránál levéltárőr. Az időpont, az állás a pozsonyi kamarára utal, és az aláírás is Zengell hiteles, autográf aláírásának látszik.

Ha azonban Zengell aláírása hiteles, felvetődik a kérdés: mért a lap alsó sarkába írta megjegyzését a kép kerete alatt levő keskeny területre, ha a kép már eredetileg előbb is nem volt ott? A logika tehát azt sugallja, hogy a Budát és Pestet ábrázoló látkép Zengell aláírása idején már a lapon rajta volt. Ez esetben elesik az a feltevés, hogy Literati-féle vagy akár bármilyen későbbi hamisítvánnyal állunk szemben — s ez esetben a látkép legkésőbben a XVII. század 60-as éveiben már megvolt. Azt, hogy XVI. századi lenne, természetesen nem igazolja, de nem is zárja ki.

Hogyan kerülhetett a kamarai számadáskönyvre, illetve annak levált borítólapjára Buda és Pest látképe? Erre a kérdésre több felelet is adható, de semmi esetre sem látszik valószínűnek ebben az esetben, hogy az a Magyar Kamarától távol álló személy munkája lenne.

Az egyik lehetséges felelet, aminek azonban a kép ikonográfiai jellege ellene szól, az, hogy az már a XVI. században, a kamarai számadáskönyv használata idején került díszítésként a két üres lapra. Nem zárható ki ez az eshetőség, hiszen tudjuk, hogy a díszítés a hivatalos használatra szánt munkáknál is fontos szerepet játszott: kivált egy országos szervnél könnyen megtörténhetett, hogy akár saját kebeléből való, akár egy ezzel megbízott festő vagy rajzoló művésszel a Kamara vezetői a számadáskönyvet díszíttették. A hivatalos szöveghez nem tartozó verses bejegyzések sora az 1505. évi körmöcbányai

jegyzőkönyvben fennmaradt virágénektől Füleky Lászlónak a kamarai tanácsülési jegyzőkönyvekbe írt költeményeiig terjed. Ugyanez elképzelhető öntevékeny rajzoló, festődilettánstól is az illusztráció terén. De elképzelhető talán még inkább az a felelet is, hogy később, már a kötet használaton kívül helyezése után valamelyik jó rajzkészségű kamarai tisztviselő — más nemigen férhetett az elraktározott számadáskönyvekhez — készítette a látképet. Az utóbbi mellett pszichológiai és tárgyi, ikonográfiai érvek is szólnak.

Az ikonográfiai érv ez: az illusztráció félreismerhetetlen rokon vonásokat mutat a XVII. század elejének (nem az előbbi kornak!) Pest- és Buda-ábrázolásaival. Már önmagában ez is valószínűtlenné teszi, hogy XVI. századi lenne: a betűk régies rajza egyszerű hatás lehet, archaizálás, ami — a régi írásokban jártas emberekről lévén szó — a kamara tisztviselőinél nem csodálható. Hiszen Buda már a XVI. század dereka óta nem volt királyi, hanem török kézen, visszavívása bizonytalan jövő kérdése. Ha tehát valaki mégis a régi magyar dicsőség színhelyének ábrázolására tett kísérletet, szinte plauzibilis a régies betűtípus használata. Literati Nemes Sámuel is csak ezeket a régi betűket utánozta jóval később. A város látképe jobban hasonlít a XVII. század elejének metszeteire, mint a korábbiakra vagy akár a későbbiekre, az 1686 körüliekre is. Maga az északról való ábrázolás is erre mutat. A visszafoglalási kísérletek (1598, 1602) idején készült metszeteken Budát mindig észak felől közelítették meg a keresztény seregek, tehát a szemlélet északról orientáltsága érthető: a sereggel jövő rajzolók úgy örökítették meg az eléjük táruló két város képét. A kamara esetleges rajzolója — nevezzük így, bárki lett is légyen — tehát ehhez a szemlélethez alkalmazkodott, mert személyes élménye aligha lévén, ezt az átszármaztatott hagyományos képet, a rézmetszeteket ismerhette csupán. Ez megmagyarázza egyszersmind azt is, mért nevezi a címben Budát „Unter-Ungarn" fővárosának. A tényleges főváros ekkor Pozsony. A pozsonyi fővárosi öntudat azonban vonakodott Budát ebben a megalázott, török kézen levő állapotában az ország igazi fővárosának elismerni, tehát diminutive Budát Alsó-Magyarország fővárosának tekinti és így is jelzi.

A látképen két feliratos szalag található: balról a jelmagyarázaté, jobbról a címé: Buda, Haupt Stadt . . . Unter Ungar[ns] . . . Residenz . . . alig olvasható. A baloldali jelmagyarázat a következő részeket sorolja fel: . . . Kunigliche Schloss. Die Obere Stad. Warm Bad. Die lange Stadtt. Die Kurz Stadt. Pest Schiffbau [?]. Ez is elég rosszul olvasható. A neveket megelőző betűjelek szinte kivehetetlenek és magán a látképen sem fedezhetők fel, mert az is igen elmosódott. Az egész kép festett, részint tintával, részint lila, kék és sárga festékkel színezett, a zöld szín is kék-sárga kompozíció nyomait mutatja. A kép maga igen halvány, némileg elmosódott, kidolgozása elnagyolt, ami azonnal elárulja, hogy nem gyakorlott művész munkája, hanem műkedvelőé. Ugyanez a bizonyos fokú primitívség az, mely korábban a könyvtárosok előtt is gyanússá tette és hamisítványjelleget adott neki. Meg kell említeni, hogy a festésmódban van valamelyes hasonlatosság Martin Stier, az 1660-as években Magyarországon működött császári hadmérnöknek az Österreichische Nationalbibliothek kézirattárában őrzött látképalbumában levő térképek (de nem a látképek) kidolgozásmódjával.

Topográfiailag Dillich és G. Keller XVII. századi metszeteivel, Thophilus Urbinus *Türckisches Staedt-Büchlein*jének (Nürnberg 1664, Hoffmann) Pestet ábrázoló metszetével mutat hasonlóságot a látkép, de teljesen egyik régi látképpel sem azonosítható, s ez is erősen hozzájárult az eredetiséget elutasító álláspont véglegessé válásához. Különösen gyanúsnak tűnhet a Pesttől északra ábrázolt, egyetlen régi metszeten sem szereplő épületcsoport, hihetőleg ez a címben jelzett Schiffbau (vagy Schiffhaus?) — ami XIX. század kezdeti állapot múltba visszavetítésének tünt. Az kétségtelen, hogy a kép nem egészen a szabványos, a metszetekről megszokott képet adja: viszont az épületcsoport — fantázia játéka, de tényleges kikötőhely túldimenzionált, idealizált képe is lehet — mégis arra mutat,

hogy a Pest és Buda topográfiai viszonyaival képről ismerős ember munkája, aki az egyhangúság élénkítésével igyekezett talán a képszerűséget fokozni. Ami viszont magát a kikötőhelyet illeti, az a török időkben is inkább Pesttől északra, az arra legalkalmasabb területen, Budával szemben volt. Lehet, hogy ez akkor a köztudatban levő ténynek rögzítése, melynek más nyoma nem is maradt, hiszen az 1602. évi ostrom és 1684/86 közti időből igen keveset tudunk Pest és Buda topográfiájáról. Elképzelhető, hogy valóban álltak épületek a jelzett helyen, s az is elképzelhető, hogy a rajzoló talán hallott róluk — esetleg megbízhatatlan forrásból is. Ami viszont nem fantázia: a királyi palota épülete, mely a SCHEDEL-krónika által közismertté vált kép ismeretét feltételezte. Nagyjából helyes a budai és a pesti városfal s a mecsetté alakított templomtornyok topográfiája is.

De mért gondoljuk, hogy csak LITERATI NEMES Samuel ismerhette ezeket a fa- és rézmetszeteket és kompilálhatott belőlük a XIX. század elején egy ál-XVI. századi Pest-Buda képet? Nem képzelhető el ugyanez egy XVII. századi magyar kormányhatósági tisztviselőről is, aki országa régi hírneves fővárosának sorsa iránt érdeklődött, ha nem is láthatta azt — saját szemeivel?

Próbáljuk meg a pszichológiai választ. A kéziraton levő feljegyzések — ha hitelességüket elfogadjuk, már pedig a hitelesség elvetésére nincs okunk — az 1660-as évek közepére utalnak. Csak az imént voltak ZRINYI Miklós fényes katonai sikerei és a diadalmas szentgotthárdi csata, mely a török uralom gyengülését Magyarországon világosan megmutatta. Nem lehetett ekkor intenzív érdeklődés Buda és Pest egy esetleges jövőbeli felszabadítása iránt Pozsonyban, a Kamara hivatali épületében is? Talán éppen ez a fajta érdeklődés adhatott ecsetet és tollat valamelyik hivatalnokember kezébe, hogy szórakozásból vagy díszítésként egy régi feljegyzéskönyvben feleslegessé vált pergamenlapra lerajzolja, illetve lefesse hazája egykori királyi székvárosát.

A városlátkép persze azért továbbra is „suspectum" maradhat. Festékanyagának vegyi vizsgálata nélkül a kérdés hiteltérdemlően nem is dönthető el. De olyan gazdagok vagyunk-e feltehetően Magyarországon készült, XVII. századi városikonográfiai ábrázolásokban, hogy minden további nélkül hamisítványként félretegyünk egy ilyen látképet, csak azért, mert több mint egy évszázaddal ezelőtt nem ugyan hamisítványnak, csak éppen — gyanúsnak találták?

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

Méhes György, az 1789. évi kolozsvári „Új és O Kalendariom" szerkesztője. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában megőrzött, 1789. évi, kolozsvári nyomtatású *Új és O Kalendariom* egyik példányában az alábbi néhány soros megjegyzést találtam:[1] „NB. Ennél jobb 's hasznosabb Kalendariuma Erdélynek nem volt, de hogy tiszta feketén nyomatott,[2] nem kőlt jol. Valoba jol készült s tudosan dolgozta volt Philosoph. Professor néhai Méhes György Ur."

E bejegyzés föltétlenül 1809. március 12. utánról származik, minthogy MÉHES ezen a napon halt meg. A naptártulajdonos „I. S." betűpárral jelölte nevét. Ez bizonyosan „Incze Sámuel" névre oldható fel. Az 1789. naptári évben Kolozsvárt két azonos nevű református lelkipásztor volt. Az idősebbik INCZE Sámuel 1785-től kezdődőleg volt itt rendes pap, mígnem ugyanilyen nevű unokaöccse 1789 április 19-étől apjának: INCZE

[1] A kollégium nagykönyvtári naptárgyűjteményében volt elhelyezve. (Ma az Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárába van besorozva.) E példánynak különben címlapját és naptári részét kivágták.

[2] Még a hónapok és az ünnepnapok neve is, amelyeket mindenkor s mindenütt pirossal szoktak nyomtatni, fekete színűek.

Mihály kolozsvári pap és kolozs-kalotai esperesnek káplánja. Hihetőbb, hogy a feljegyző ezzel az utóbbival azonos, minthogy neki sógora, vagyis testvérnénjének ura volt MÉHES. Ez a körülmény kellő biztosíték arra nézve, hogy a naptár megjelenése után akár fél évszázad múltával is kétségtelenül emlékezhessék a szerkesztő kilétére. Különben id. INCZE Sámuel 1822. április 2-án, az ifjabb pedig 1839. április 26-án hunyt el Kolozsvárt.[3]

A kollégium nyomdájának évről évre megjelenő kalendáriuma a naptári részen kívül az *Astrologiai visgálás*, *Sokadalmas helyek*, *Magyar kronika* és a *Dicasteria névsora* fejezeteket tartalmazza. Mindezekről pedig csupáncsak az idézett feljegyzés őrizte meg, hogy az 1789. évi kalendáriumot MÉHES szerkesztette. Ebből a körülményből következtetve, feltételezhetjük, hogy más évekbeli naptár is került ki az ő kezéből.

MÉHESről tudjuk, hogy 1776. november 8. óta dr. PATAKI Sámuel kollégiumi professzor mellett lektor, 1794-től 1809. március 12-én bekövetkezett haláláig pedig a fizika, mathesis és filozófia tantárgyak rendes professzora. Életrajzírója szerint a pontosság és a szorgalmas munka jellemzik. E tulajdonságáról minden téren dicsérettel emlékeznek meg,[4] nem csoda tehát, ha a naptár tőle szerkesztett fejezeteit az eddigi szokott teljesítménynél „jobban, hasznosabban és tudósabban" dolgozta ki.

A komolyabb nyomdai termékekben nem túlságosan bővelkedő XVIII. század könyvnyomdái erősen reá voltak szorulva a vásári árut képező könyvtermékek előállítására. Ilyen hasznot hajtó vállalkozás volt, a ponyvatermékeken kívül, a kalendáriom-kiadás is. Egy-egy közkedvelt naptár ebben az időben szokatlanul nagy példányszámot ért el, így a komáromi évenként 84 000, a budai 15 000, a temesvári 4000 példányban jelent meg.[5] E számok bizonyítják, hogy kelendőségüket jórészben ügyes összeállításuknak kellett előidéznie. A kolozsvári *Uj és O Kalendariom* is a nagyon elterjedt naptárak közé tartozott. Nem említve a HELTAI-féle nyomda közkedvelt naptárait, mert hiszen azok a XVII. század derekán megszűntek, ellenben a Kolozsvárra költöztetett fejedelmi és váradi nyomdában előállított ilyesféle kiadványból 1789-ben már a 119-ik évfolyam jelent meg. Első kötetecskéjéül tehát VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály kiadványát nevezhetjük meg. Ennek ugyan csak 1671. évi folyama ismeretes,[6] ámbátor hihető, hogy már a megelőző évit is kinyomtatta, hiszen az 1668-ban Kolozsvárra áthelyezett nyomda már 1669 elején megkezdette működését. E naptár szerkesztője hihetőleg a mindenkori nyomdavezető, akiről ismeretes, hogy közép- és főiskolát, sőt még külső országokbeli akadémiákat is végzett iparos volt. Ilyenképpen szerkesztményüknek valóban derék munkának kellett lennie.

INCZE Mihály kolozsvári református papnak Szebenben tartózkodó Mihály nevű fiához 1781. augusztus 28-án intézett leveléből az alábbi izenetről értesülünk: „S. Pataki Josef uram arra kér, hogy t. secretarius Veszprémi uramat kérjed és siettessed, hogy küldje el a kalendariumi Cronologiába beteendő dolgokat; mindenkor elkésik miatta a Kalendarium."[7] E sorok az 1782. esztendei naptárra vonatkoznak. Ennek szerkesztője tehát semmiképpen sem lehetett MÉHES György; ő ugyanis az idézett levelet író INCZE Mihálynak veje volt, s érdekeltsége esetében első sorban is reá s nem a nyomdavezető sárospataki PATAKI Józsefre történt volna a hivatkozás. PATAKI azonban 1784. december 16-án 73 esztendős korában elhunyván,[8] megtörténhetik, hogy ezutántól kezdve vették igénybe MÉHES matematikai és irodalmi szakavatottságát.

[3] *A nagybaconi Incze-családra vonatkozó adattár.* (Kézirat a saját összeállításomban.)
[4] TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. coll. története.* II, 88.—95. l.
[5] BALLAGI Aladár: *A magyarországi nyomdászat 1711—1848.* Könyvkiállítási emlék. Bp., 1882. 160. l.
[6] RMK. I, 1114.
[7] *A nagybaconi Incze-családra vonatkozó adatok*, összeírta dr. LENGYEL Dániel. 10/c. ív. (Gyűjteményemben.)
[8] *Id. Szilágyi Ferencnek Pataki József felett tartott temetési beszéde.* (Kézirat a kollégium levéltárában.)

Incze Mihály leveléből azt is megtudjuk, hogy e kiadvány tartalmát többfelől szerezték össze. A „cronologiá"-ra való hivatkozás alatt csakis a naptár *Magyar Krónika* főcím alatti, időrendbe szedett rövid történelmi pontokat kell értenünk, amelynek adatait — legalábbis 1782-ig — Veszprémi István református főkonzisztóriumi titkár szedegette össze, erősen vigyázva arra, hogy legalábbis az éppen eltelő esztendő történetét eléggé uralkodóhű eseményekből válogassa össze. Incze leveléből különben még azt is megtudjuk, hogy a naptárszerkesztésnek már augusztus végéig be kell fejeződnie, bizonyosan azért, hogy a kalendárium minél előbb kinyomtatható és forgalomba hozható legyen, hiszen a kolozsvárinak a lőcsei és a szebeni naptár erős versenytársa lévén, félő volt, hogy későbbi piacra kerülésével itt-ott kiszorítják azt. Lehetséges, hogy Veszprémi örökös késlekedése is hozzájárult ahhoz a változtatáshoz, hogy a kalendárium szerkesztése végezetül is egyetlen kézre: a Méhes Györgyére bízatott.

Méhes naptárszerkesztői munkásságáról az életrajzi és könyvészeti művek nem emlékeznek meg.

Herepei János

Hirdetési lapok Erdélyben 1848 előtt. A régi erdélyi hírlapok történetével Jakab Elek foglalkozott elsőként.[1] Ismertetésében arról is megemlékezik, hogy „megindult Kolozsváratt két hírdetési lap is, melyekre az engedélyt 1845 júl. 3. kelt udv. kancz. rendeletben az Erdélyi Híradó és Múlt és Jelen szerkesztői nyerték, az első *Heti Tudósítások*, az utóbbi *Kolozsvári Heti Lap* czim alatt, oly feltétellel, hogy a kormány ingyen nyomtatandó hivatalos hirdetésein kívül közölhessenek benne: eladási vevési, bérleti hirdetéseket, elveszett dolgokat s általában a közéletben előforduló más szükséges tudnivalókat, a politikai viták, egymás kisebbítése és személyes bántalmazások kizárásával. (4346. 1840. udv. kancz. sz. 9599. 1845. erd. kir. f. k. sz.) Ezeknek, mint alárendelt érdekű lapoknak, egyszerű megemlítését elégnek vélem; a két laptulajdonosnak engedélynyerés előtti vitáit takarja el a feledés fátyola. Sem nem szép az, sem nem hasznos a köznek."[2]

Az idézetből látható, hogy Jakab Elek hivatalos, tehát megbízható okiratok alapján írta meg közleményét, amikhez különben nem volt nehéz hozzájutnia, hiszen apósa: a nagyérdemű Mike Sándor volt a főkormányszék levéltárának igazgatója. Fontos megjegyeznünk, hogy az Erdélyi Udvari Kancellária már 1840-ben döntött e lapok ügyében, míg az Erdélyi Királyi Főkormányszék csak 1845-ben hozott határozatot.

Az idézett sorokban Jakab Elek csak céloz a két laptulajdonos-szerkesztő ellentétére, nem óhajtván befeketíteni az egyik felet sem. Most megkíséreljük tisztázni ezt az eddig senkitől sem bolygatott kérdést. E hirdetési lapokat tulajdonképpen a hírlapok közé sorolhatjuk, mivel tartalmuk helyi jellegénél fogva, a maga idejében talán még jobban érdekelte a nagyközönséget, mint jórészben csak a külsőországokbeli eseményeknek a cenzúra által amúgy is megszűrt, száraz felsorakoztatása.

Az egymással szemben állott két laptulajdonos közül az egyik: a liberális irányzatú *Erdélyi Híradó* szerkesztője, Méhes Sámuel dr. phil., a másik pedig: a konzervatív-aulikus felfogású *Múlt és Jelen* szerkesztője, ifj. Szilágyi Ferenc. Mindketten a kolozsvári református kollégium professzorai.

A tizenkét esztendővel idősebb, világlátott, nagy tudású és biztos fellépésű Méhes a száraz számtani tudományoknak volt a tanára. Jóindulatú, megértő s barátságos magatartásáért az ifjúság annyira szerette és tisztelte, hogy Barabás Miklóssal képét lerajzol-

[1] Jakab Elek: *Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig.* Bp., 1882.
[2] I. h. 83. l.

tatva, a kollégium kőnyomdájában elkészíttették kőnyomatos arcképét.[3] FEKETE Mihálynak, e tanintézet egyik történetírójának szavai szerint: „egy félszázadnál tovább volt ez intézet dísze, büszkesége, jóltevője."[4] Mint okos, beosztással élő, takarékos ember, tisztességes vagyonra tett szert; ebből azután — egyéb adományain kívül — még életében kifizetett 30 000 forint összegű és 630 kötetnyi szakkönyvtár alapítványával létrehozta a kollégium természettani tanszékét. Szabadabb szellemű felfogása miatt Erdély akkori ellenzékének vezérférfiai az ő lapját választották szócsövükül. A közéletben is tekintélyes feladatot vállalt. Nemcsak a városi tanácsban volt szava, de a város közönsége diétai követnek is megválasztotta, majd a szabadságharc idejében a pesti országgyűlésre is képviselőül küldötte GYERGYAI Ferenc városi tanácsossal együtt. Különben MÉHES volt az első, aki Kolozsvárt nyilvános gyűlésen a törvény előtti egyenlőséget, a közös teherviselést, a szabadsajtót s az unió kimondását indítványozta, amiért is a város közönsége nagy ünneplésben részesítette s fáklyászenével tisztelte meg.[5]

Ifjabb SZILÁGYI Ferenc jeles történettudós volt, s mint ilyen — Méhessel együtt — a Tudományos Akadémiának levelező tagja. Mint nevelő azonban az ifjúságra nem volt a legjobb hatással: fölényes és csipkelődő modora sok ellenséget szerzett amúgy sem közkedvelt személyének. Egy feljegyzés szerint egy alkalommal a diákok szándékosan betörték az ablakát, máskor meg egy egész osztály sztrájkba lépett méltánytalan és durva magaviseletéért, s a tanári kar minden rábeszélése ellenére sem volt hajlandó addig órára menni, amíg Szilágyi nyilvánosan bocsánatot nem kért a diákoktól. Dr. LENGYEL Dániel önéletrajzában több hibáját is megörökítette.[6] Különben a közéletben is sok ellenséget szerzett magának, így a többek között KEMÉNY Zsigmondot, SZENTIVÁNYI Mihályt, KOVÁCS Lajost, BRASSAI Sámuelt, TELEKI Lászlót, KRIZA Jánost és más jeles egyéneket.[7] Nem csoda tehát, ha két, annyira ellentétes természet, mint MÉHES és SZILÁGYI, nem tudott közös úton haladni.

MÉHES hagyatékában megmaradtak e hirdetési újságok eredeti iratainak egyes darabjai. Belőlük azt sejtjük, hogy — békés természete ellenére is — mégis csak ő kezdette a támadást, nagyon valószínűleg félt, nehogy a hirdetők állhatatlan magatartása csökkentse a főlap előfizetőinek táborát, azét a lapét, amelyet hosszú időn keresztül tartott küzdelemmel tudott annyira fejleszteni, hogy — különösen a 40-es években — Erdély irányadó lapjává nőhette ki magát. MÉHES még 1826 elején kérést intézett a Guberniumhoz, amelyben egy *Kolosvári Hétilap* kiadhatására kért engedélyt. A jóváhagyást azzal a feltétellel meg is kapta, hogy benne a hivatalos rendeleteket ingyen köteles közölni, 1827-ben pedig a saját nyomdán történendő nyomtatást is engedélyezték. JAKAB Elek szerint azonban e hírlap kiadása a drága postai díjszabás miatt mégiscsak elmaradt. Ezzel szemben négy esztendő múltával PETHE Ferenc az *Erdélyi Híradó*ra kérvén és kapván engedélyt, kiadását megkezdette. 1831 végén PETHE meghalt, ekkor a lapkiadási engedélyt a főkormányszék a társszerkesztő MÉHESre ruházta.[8] Ő ugyan a hirdetéseket egyelőre a *Híradó* végén jelentette meg, de — úgy látszik — mégsem mondott le az önálló hirdetési lap kiadásáról, minthogy erre neki megvolt a külön engedélye.

[3] TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* Kolozsvár, 1905. III, 178. l.
[4] FEKETE Mihály: *A kolozsvári ev. ref. főtanoda története.* Kolozsvár, 1875. 39. l.
[5] TÖRÖK István i. m. II, 154 59. l.
[6] *Lengyel Dániel önéletírása.* (Gyűjteményemben levő kézirat.)
[7] TÖRÖK István i. m. II, 229 33. HOFBAUER László: *Szilágyi Ferenc szerepe Szentiváni Mihály életében.* = *Erd. Múz.* 1931. 202—205. l. és HOFBAUER László: *Az Erdélyi Hiradó története.* = *Erd. Múz.* 1932. 57—72. l.
[8] JAKAB Elek i. m. 48—49. l.

Lássuk Méhes egyik, az 1844. év végén benyújtott kérelmét:

„Felséges királyi Fö Kormányszék!

Még a' múlt September honapban bátor valék az iránti kérelmemet be adni, hogy a *Múlt és Jelen* szerkesztője mult Julius 1től kezdve minden felsőbb engedelem nélkül indítván meg egy uj lapott *Kolosvári Hétilap* czime alatt, mivel illy lap kiadására nékem a' Fels. Kir. Fö kormányszék még 1826ba adott vala engedelmet, ezen — az én károsodásomra — minden felsőbb engedelem nélkül, életbe léptetett uj lap ki adását a' Fels. Kir. Fő Kormányszék tiltaná bé. — Ezen kérésem kőzöltetvén a' *Múlt és Jelen* szerkesztőjével, minekutánna az ujjabbi sürgetésemre, 's a' Fels. Kir. Fö Kormányszék ujjabba (!) parancsa következtében feleletét bé adta, nem várva a' Fels. Kir. Fö Kormányszék eziránti határozatára, a' mint ezen félév kezdetével ezen lapot engedelem nélkül is meg indította, úgy most is már a jövő évre való — személyemet 's elö fizetési fel szolításomat gunyolo- előfizetési hirdetését kiadta, 's a városon széthordoztatta. — Neveti panaszos kérelmem; azon véleményben van, nekie senki sem parancsol, szabad nekie lapot engedelem nélkül meg indítni, szabad a' Kir. Fö Kormányszék ez iránti határozatát meg nem várva, azt cselekedni mit nekie tetszik, minden tartozkodás nélkül hirdetve felsőbb kegyekbeli bizalmát.

Bátor vagyok a' Fels. Kir. Fö Kormányszéknek esedezni méltoztassan a' *Múlt és Jelen* szerkesztője által tetlegesen meg indítot *Kolosvári Hetilap* kiadatását bé tiltani, a'következö okokbol,

1.^{or} Még 1826ba, midőn *Erdélyben még egy magyar lap sem létezett*, adott vala nékem a' Fels. Kir. Fö Kormányszék ezen *Kolo'svári Hetilap* kiadására engedelmet, mint meg tetszik a' sub [a] eredetileg ide zárt válaszbol. — Midőn *Tilcs János* egy illy *Hétilap* kiadására engedelmet kért, akkor a' Fels. Kir. Fö Kormányszék útján legfelsőbb helyre is fel terjesztetett ezen engedelmem — 's midön Tilcs János kérelme meg tagadtatott éppen a' Kir. Fö Kormányszék által helyben hagyott programma szavai szerént — mit most *Mult és Jelen* szerkesztöjének ki gunyolni tetszik — inditám meg ezen *Héti lapot*, mint meg tetszik sub[b].

2^{or} Hogy Szilágyi Ferentz ur minden felsőbb engedelem nélkül inditotta meg ezen *Kolosvári Heti lapot* meg tetszik a' következökből: Adatott a' *Múlt és Jelen* — valamint az *Erdélyi Hirado* szerkesztöjenek is — maga lapja mellett, ujsagaik olvasoi számára Hirdetések ki adásara engedelem. Illy ujság melletti Hirdetéseket, mint mellék lapot, úgy Erd. Hirado mint a' Mult és Jelen adtak ki, de természetesen csak az ujság mellett, 's csak azon ujsagok olvasoi számára küldettek szét.

Csak ugyan a' Mult és Jelen szerkesztöje még ezen Héti lap kiadásatol is csak hamar meg szünt volt. — Ezen év elején meg tagadtatván leg felsőbb helyen Tilcs Jánostol az engedelem *Kolosvári Hetilap* czime alatt hirdetési lapot adni ki; ekkor *Szilágyi Ferencz ur ki játszá ezen leg felsőbb határozatot, 's Tilcs Jánossal egyett értve Julius Itől kezdve, meg kezdé éppen a' meg tiltott Kolo'svári Hétilap kiadását*, 's nem csak hogy új eddig nem használt czimű ujságot adott ki, de azt a' *Mult és Jelen* olvasoin kivül mint külön lapot külön előfizetésre adta, 's az első fél evbe egy vál. forint fel évi elé fizetés dijjal árulta. Mint meg tetszik elsőbbi kérelmem mellett bé adott elö fizetési hirdetéséből. Hogy azt nem csak mint Mult és Jelen mellék lapját, de *mint külön vált lapot külön elö fizetök számára is adja* meg tetszik a' jövő évre kiadott elö fizetési hirdetéséből sub [c]. *kik a' fö lapra is praenumeralnak azok két példányban fogják a' Héti lapot kapni* — továbbá *ezen Héti lap minden Szombaton a' városan szét hordaték utszárol utszára — kik a' Mult és Jelent nem hordatják azok füzetnek ezen Hetilap házhoz hordasi dijjáért 20 p. xr.* — mult fél évi elő fizetési hirdetésébe tisztán azt irta, *ezen Heti lap fél évi előfizetési dijja 1 váltó forint.* — midön panaszos kérelmem véle közöltetett, melyben egyik erössegem az volt, *hogy mint külön laptol külön elö fizetési dijat veszen*, hogy ezt ki jatszodja — ezen ujjabb hirdetéseben azt irja — csak házhoz hordási dijjul veszi a' 20 p. xrt. — a menyi éppen a' dijja az én Kolozsvári Hetilapomnak házhoz hordással együtt; — De nem az itt a' föbb dolog — pénzért adja é 's mi áron? — mert ingyen sem szabad új lapot meg inditni — azonban az is mint ki tetszik hogy ezen 20 p. xr. felévi dij csak el hordásért van — csak fortély. — Hogy külön elő fizetők számára adja, 's külön hordoztatja szét, 's hogy ezen lapnak új czimet is vett fel az bizonyos. A Vasárnapi ujságot küldöm az Erd. Hirado olvasoi számára mint mellék lapot, ezen mellék lapot küldöm külön elö fizetők számára is, de azért hogy ez egyszersmind az Erd. Hirado mellék lapja, nem szabadna a' Vasárnapi Ujságot nékem engedelem nelkül mint külön lapot kiadni. En is adok ki hirdetéseket az Erd. Hirado mellett, az Erd. Hirado kiadására nyert engedelem mellett, de hogy azt mint külön lapot más olvasok számára küldjem, arra külön nyertem a' Fels Kir. Fö Kormányszéktől engedelmet.

Mind ezeknél fogva esedezem a' Fels Kir. Fö Kormányszéknek méltoztasson ezen engedelem nélkül 's az én kárasodásomra inditott Kolosvár Hétilapnak a' Mult és Jelen szerkesztöje általi minden további ki adásának meg tiltása iránt oly hathatosan rendelkezni, hogy én is a'beli tovabbi kérelmeimmel alkalmatlankodni ne kéntelenittessem. ki is alázatos tisztelettel öröklök a' Felséges Kir. Fö Kormányszéknek alázatos szolgája Méhes Sámuel (s. k.)"

E kérelmet a Főkormányszék 1844. december 23-án 14 158. szám alatt iktatta. A folyamodvány összefoglalja a hirdetési lapok létrejötte körüli torzsalkodásokat, s bárha a felterjesztés pontjait igazoló mellékletek nem éppen érdektelen képet tárnak elénk, a lefolyt sok herce-hurcának — e lapok létrejövetelének tényéhez mért jelentéktelensége miatt — külön bemutatását szükségtelennek tartom. Ezzel szemben fontosabb összesítenünk, hogy tulajdonképpen hány lapról is számolhatunk be.

Eleintén mindkét hetilap hátlapján közölt hirdetéseket, ámde a szerkesztők később jobbnak látták ezeket a főlapról leválasztva közre adni, így keletkeztek azután

1. a még 1826-ban engedélyezett, de csak 1844. december 20-tól kezdődőleg külön önálló lapként megjelentetett *Heti Tudósítások*, mint a Méhes Sámuel nyomda- és laptulajdonos által szerkesztett *Erdélyi Híradó* külön előfizetéses melléklapja;

azután Tilts János és Fia könyvkereskedése által a főkormányszéktől engedélyezni kért, ámde engedélyt el nem nyert *Kolozsvári Hétilap*ot is megemlíthetjük; erre

2. 1844. július 1-től külön felsőbb engedély nélkül kiadott ugyancsak *Kolozsvári Hetilap*, mint a *Múlt és Jelen* önálló melléklapja. Kiadója ifj. Szilágyi Ferenc; nyomatott a kolozsvári ref. kollégium nyomdájában.

Mindkettő 1848-ban szűnt meg, megszűnésüknek biztos időpontjára azonban nincsen adatom.

Tartalmuk természete — a gyűjteményemben levő példányok szerint — egyforma, vagyis mindenik csak kínálatot meg keresletet tartalmazó önálló közleményecskék sorozata.[9]

Szilágyi előfizetési felhívásában a Méhesét valósággal kigúnyolja. Természetes, hogy a tisztességben és nagy megbecsülésben megvénült öreg professzornak fájt e méltatlan eljárás, amiben egykori tanítványától, majd pályatársától már régebben is nemegyszer volt része. Nem csodálandó tehát, ha elégtételért még a főkormányszékhez is felfolyamodott. A szabadabb szellemű Méhes panasza azonban itt nem részesült olyan méltánylásban, mint amilyent megérdemelt volna, mert hiszen Szlágyi a maradi felfogást képviselte, az pedig tudnivaló, hogy a gubernium tanácsosait nagyobb részben a császári ház hű alattvalóiból válogatta össze az idők múlását már nagyon is megérdemelt maradi szellem.

Herepei János

„Magyar Isis": a Természettudományi Társulat tervezett folyóirata. A Természettudományi Társulat már megalakulásakor céljai közé sorolta egy természettudományi folyóirat megindítását. Azonban csupán 1846-ban kerülhetett arra sor, hogy a lap kiadásával közvetlenül foglalkozhassanak. Az 1846. december 15-i Bugát Pál elnökletével megtartott társulati „kisgyűlés"en Szőnyi Pál javasolta „a tudományos közlekedés elérhetésére egy folyóiratnak a társulat közreműködésével leendő megindítását".[1]

A folyóiratnak a *Magyar Isis* címet adták. Szerkesztője a társulat buzgó hivatalnoka, a könyvtár és a gyűjtemények őre: Pauer Sándor Lipót és a társulat „titnoka": Török

[9] Méhes beadványa mellékleteivel együtt gyűjteményemben van.

[1] Kátai Gábor: *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története*. Pest, 1868. 83. l.

József orvos lett volna. Ez utóbbi távoztával GERENDAY József lett az egyik szerkesztőjelölt.[2]

Hamarosan kérvényt juttattak el a Helytartótanácshoz a lap kiadásának szabadalmáért. Az egykorú előírás szerint az engedélykéréssel együtt el kellett küldeni a folyóirat „alaprajz"-át, azaz programját, amelynek értelmében tett javaslatot a királyi könyvbíráló főhivatal a lap megindítására vonatkozóan. Ennek a beküldött „alaprajz"-nak köszönhető, hogy ismeretessé váltak a *Magyar Isis* célkitűzései, tervezett szerkezete, rovatai és szerkesztési elvei. Most, nem sokkal a *Természettudományi Közlöny* megindulásának 100. évfordulója után, bizonyára nem lesz érdektelen a tervezett társulati hetilap programjának ismertetése. Ime az „alaprajz"-nak az Országos Levéltár által is megőrzött szövege:

„A királyi magyar természettudományi társulat által kiadandó „Magyar Isis" czimü folyóirat programja.

1. A „Magyar Isis" hetenként 1—2 iven fog megjelenni.
2. Szerkesztői leendenek Pauer Sándor Lipót okleveles gyógyszerész, s a kir. magyar természettudományi társulat könyvtárnoka s gyűjteményőre, és Dr. Török József orvos-sebésztudor, a Magyar academia levelező tagja, s a kir. magyar természettudományi társulat titoknoka.
3. Tartalmát tekintve e folyóirat fölkarolandja a természettudományok minden ágazatait, különös figyelmet fordítván azonban főleg azon adatokra, mellyek a széles értelemben vett gyógyászat- mezőgazdászat és müiparra befolyással lehetnek, s ezen tanoknak emeltyüji gyanánt szolgálhatnak. Ezekhez képest a „Magyar Isis"-ben következő rovatok foglalandanak helyet:

a) Az első rovatban közzé fognak tétetni a társulatnak mindennemü irományai u. m. köz, kis, szaki és választmányi gyűléseinek jegyzőkönyvei s a társulat tagjaihoz koronkint intéztetni szokott felszólitások.

b) A másik rovatban eredeti s főleg hazánk természettudományi viszonyainak ismertetését tárgyazó czikkek és adatok fognak közöltetni.

c) A harmadik rovat mulatva oktató, népszerü érdekes czikkeket tartalmazand, mellyek által a nem szaktudósok is bevezettethessenek a természettudományok előcsarnokaiba.

d) A negyedik rovat magában foglalandja a társulat birtokában létező külföldi folyóiratok kivonatát s a terjedelmesebb és ki nem vonható czikkek ismertetését és igy különösen a természettudományok körében történő új nevezetes fölfedezéseket kisérendi éber figyelemmel.

e) Az ötödik rovat a koronkint megjelenendő honi s külföldi nevezetesb természettudományi munkákat ismertetendi.

f) A hatodik rovat végre a természettudományok körébe vágó hirdetményeket veendi föl a szokott beigtatási dijakért.

Az érthetőség könnyitése végett szükség esetén az előadottak mellékelt rajzokkal is föl fognak világositatni."[3]

A könyvbíráló főhivatal sem a szerkesztők személye, sem a kiadandó hetilap programja ellen nem emelt kifogást. Egy fenntartásuk volt csupán: „nehogy ezen folyóirat a társaságnak megszabott körét tulhaladja."[4] Ezzel a kitétellel azt kívánták elérni, hogy a *Magyar Isis* politikával vagy egyéb, az akkori felsőbb hatóságok előtt nem kivánatos tárgyakkal ne foglalkozzék. Egyébként igen kedvező volt a véleményezésük.

A szerkesztők személyéről például ezt irták: „Pauer Sándor Lipót okleveles gyógyszerész és Török József orvos szaktudorra nézve pedig — amennyire az irodalmi téren való eddigi müködésükből itélhetni, könyvbirálati tekintetben semmi észrevétel nem fordul elő, a kir. könyvbíráló főhivatal igénytelen véleménye szerint ugy az előterjesztett prog-

[2] u. o. 106. l.
[3] O. L. Htt. Dep. rev. libr. 1847—11—97.
[4] O. L. Htt. Dep. rev. libr. 1847—11—141a.

ramm mint az érdekelt szerkesztők e minőségökben helyben hagyandók lennének."[5]

Még az évben — 1847-ben — értesitették SCITOVSZKY Jánost, a társulat akkori elnökét, hogy „a Magyar Isis czim alatt megindítani tervezett folyóirat kiadhatására kért engedély legkegyelmesebben megadatott".[6]

Az 1847. december 21-i társulati kisgyűlésen felolvasták SCITOVSZKY levelét. Ebben közölte, hogy „a Magyar Isis kiadhatási szabadalma felsőbb helyről leérkezett."[7]

1848 februárjában a társulat megegyezett a szerkesztőkkel. E szerint PAUER és GERENDAY hat évre megkapta volna a szerkesztés jogát, a folyóirattal járó minden haszonnal együtt. Bizonyos szabályzati okokból ugyanis a társulat nem akart közvetlenül foglalkozni a folyóirat szerkesztésével. A benne megjelenő cikkekért sem vállalt volna felelősséget, viszont egyedüli hivatalos orgánumának a *Magyar Isis*t tekintette; a szerkesztés joga a hat év leteltével visszaszállt volna a Természettudományi Társulatra.[8]

A hetilap megindítását 1848 júliusára tervezték, addig mintegy 200 előfizetőt kívántak összegyűjteni.[9] Ez a célkitűzés a társulat akkori helyzetében bizonyára sikerült is volna a szerkesztőknek. Az időközben kirobbant 1848-as forradalom eseményei miatt azonban már nem kerülhetett sor a *Magyar Isis* kiadására.[10] A nagy terv csak hosszú évek múlva valósulhatott meg, amikor végre 1869-ben a társulat kiadhatta a *Természettudományi Közlöny*t.

BATÁRI GYULA

Czuczor Gergely Riadója röpíven. CZUCZOR Gergely 1848 végén a haza bizonytalan állapota miatti aggódásában megírta forradalmi költeményét, a *Riadót*. A népünk számára rabbilincseket készítő ellenség vérbefürösztésére buzdító vers 1848. december 21-én jelent meg BAJZA szerkesztésében, KOSSUTH *Hírlap*jában. E költemény miatt az osztrák hatóságok a költőt 1849. január 18-án letartóztatták és vasban eltöltendő 6 évi várfogságra ítélték. A *Riadó* csakhamar megjelent röplapon is és így annak óriási hatása volt a magyar nép széles köreire. Ebből a kiadványból ZOLTVÁNY Irén, CZUCZOR összes műveinek kiadója[1] szerint nem maradt fenn egy példány sem, mert sem ő, sem SZINNYEI József nem találta e röplapot a Nemzeti Múzeum 1849. évi nyomtatványai között. Magánosoknál sem talált nyomára a *Riadó*nak, mert egykori tulajdonosai — félve a házkutatásoktól — valószínűleg megsemmisítették. E röpirat birtoklása ugyanis börtönbüntetést vont maga után.[2]

A pesti görögök történetét kutatva az egykori Pesti Görög-Vlach Egyházközség (jelenleg Budapesti Magyar Ortodox Egyházközség) Petőfi téri templomának kórusán található iratok közt kezünkbe került a CZUCZOR-féle *Riadó*-röplap. Hogy e forradalmi vers hiányolt teljesen hű szövege ismertté váljon, a röpiratot eredeti formájában tesszük közzé.

FÜVES ÖDÖN

[5] O. L. Htt. Dep. rev. libr. 1847—11—141.
[6] O. L. Htt. Dep. rev. libr. 1847—11—141a.
[7] KÁTAI i. m. 108. l.
[8] KÁTAI i. m. 247. l.
[9] SZILY Kálmán: *A K. M. Természettudományi Társulat ötvenéves történetének vázlata.* Bp. 1892.
[10] TURÁNYI Kornél: *Az első természettudományi ismeretterjesztő folyóiratok Magyarországon.* = *Magy. Könyvszle.* 1969. 1. sz.
[1] *Czuczor Gergely összes költői művei I.* 1899. 306. l.
[2] I. m. I. 60. l.

RIADÓ.

Sikolt a' harczi síp : riadj magyar, riadj!
Csatára hí hazád, kifent aczélt ragadj.
Villáma fesse a' szabadság hajnalát,
'S fürössze vérbe a' zsarnokfaj' biborát.
Él még a' magyarok' nagy istene,
Jaj annak ki feltámad ellene.
Az isten is segít, ki bír velünk?
Szabad népek valánk, 's azok legyünk.
Nem kell zsarnok király! csatára magyarok,
Fejére vészhalál, ki reánk agyarog.
Ki rabbilincseket 's igát kohol nekünk,
Mi sárgafekete lelkébe tört verünk.
Él még a' magyarok' 'sat.
A' föld talpunk alatt, 's fejünk felett az ég
Tanu legyen hogy áll Árpád ős népe még.
'S melly e' szent földre hull, minden csepp honfi vér
Kiáltson égbe a' bitorra bosszúér. —
Él még a' magyarok' 'sat.
Tiporva szent jogunk, szent harczczal ójuk azt,
Pusztitsa fegyverünk a' fejedelmi gazt.
A' zsarnokok torán népek vígadjanak,
A' nép csak úgy szabad, ha ök elbuktanak.
Él még a magyarok' 'sat.

Elé, elé, jertek haramia hadak,
Kiket nemzetbakók reánk uszítanak,
Temetkezéstekül ti bőz szelindekek
Helyet dögész vadak' gyomrában leljetek.
Él még a' magyarok' 'sat.
Szívünk elszánt keserv, markunk vasat szorít,
'S csatára milliók' imája bátorít.
Ó drága véreink, vagy élet, vagy halál!
De szolga népre itt a' zsarnok nem talál.
Él még a' magyarok' 'sat.
Vitézek, őrhadak, fogjunk bucsúkezet,
Iszonytató legyen, 's döntő az ütközet!
Ős áldomás gyanánt eressznünk drága vért,
Végső piros cseppig hadd folyjon a' honért.
Él még a' magyarok nagy istene,
Jaj annak ki feltámad ellene.
Az isten is segit, ki bír velünk?
Szabad népek valánk, 's azok leszünk.

Czuczor Gergely.

E' költemény irója a' néppel együtt érezte egykor a' szolgaság' napjaiban a' bánatot; a' Riadó költője most börtönben szenved. Őt az osztrák rablózsoldosok' fővezére e' versért hat éves várfogságra itélteté. Czuczor népdalai élnek a' nép ajkain, hadd éljen emléke a' szenvedőnek azon vitéz hadseregnél, melly a' bitor trón lerontásával lerontandja Czuczor' börtönét is.

A Magyar Tanácsköztársaság gyermeksajtójáról. A Magyar Tanácsköztársaság politikai és kulturális eredményei fél évszázad múltán sem csak történelmi emlék, amiről évfordulók idején megemlékezünk, hanem erőforrás, ami mai feladatainkhoz is útbaigazításokat, ösztönzéseket adhat. A Magyar Tanácsköztársaság a dolgozó népnek olyan szocialista műveltséget kívánt biztosítani, amely megadja a lehetőséget a politikai jogok tudatos gyakorlására, a munka jobb végzésére. E műveltség alapjainak lerakását már a gyermekeknél kezdik. Államosították az iskolákat, analfabéta tanfolyamokat indítottak, államosították a könyvkiadást és -terjesztést, nyomdákat, lapterjesztést, valamint a könyvtárakat is. Igyekeztek fejleszteni az olvasók táborát. Ezért is vált központi feladattá az írástudatlanság felszámolása és a gyengén olvasók rendszeres olvasókká való nevelése. Még számos jelentős intézkedését lehetne felsorolni a Közoktatásügyi Népbiztosságnak, mely azt tükrözi, hogy milyen kiemelten foglalkozott a proletárgyermekek sorsával. Ezek helyett néhány akkor megjelenő lapból idézünk cikkeket, melyek ezt alátámasztják.

A *Vörös Újság* 1919. ápr. 6. számában „A Tanácsköztársaság a proletár gyermekek kultúrájáért" c. cikket találjuk, míg a *Fáklya* május 11. számában már a mesedélutánok megszervezéséről ad hírt.

A *Vörös Film* 1919. május 10. számában már öt gyermekmozi létesítéséről olvashatunk. Az *Én Újságom*, amit Pósa Lajos szerkesztett, az 1919. július 15. számában pedig azt írja, hogy „Legelőször örömet és szépséget adjunk a proletár gyermekeknek."[1]

Itt kell megemlíteni, hogy az akkor élő gyermeklapok tartalmi mondanivalójára hogyan hatott a forradalmi korszak. A Tutsek Anna által szerkesztett *Magyar Lányok* ekkor már az „urilányok" helyett a polgár-lányoknak ad hasznos tanácsokat, az életre készíti elő őket, főzési, háztartási tanácsok stb. közlésével. A Közoktatásügyi Népbiztosság pedig átvette néhány arra alkalmas szellemű lap irányítását. Ilyen volt az *Én Újságom* is, melyet 1919. június 1-től a 11—19. sz.-ig szerkeszt a Közoktatásügyi Népbiztosság, valamint a *Jó Pajtás*, amelyet 1919. június 10-től augusztus 1-ig, 10—14 számig.[2] A Tanácsköztársaság azonban nemcsak a meglevő gyermekfolyóiratokat igyekezett saját célkitűzéseinek megvalósítási eszközévé tenni, hanem új lapok indítására is gondoltak. Ez alkalommal ismertetjük az akkor indított *Gyermek Hírlap* első számát és a *Bukfenc* c. tréfás gyermeklapot, amelyek a Tanácsköztársaság idején születtek.

1. *Gyermek Hírlap.* 1919. ápr. 1. Felelős szerk.: Várady András. Szerkesztőtárs: Wittmann Ilus. Egyes szám ára 1 korona, 1 évre 20 korona.

A lap célját jól tükrözi az első számban közzétett „Előfizetési felhívás". Ez tükrözi a megváltozott életformát, és felvázolja a gyermekekkel szembeni elvárásokat jobb jövőjük érdekében.

„A Gyermek Hírlapot szocialista írók indították meg . . . Új embereket kell nevelnünk új erkölcsökkel. A társadalom minden egyes tagjának szeretete, a munkának megbecsülése kell, hogy eltöltse a fejlődő gyermek szívét. Ne ismerjen az eljövendő jobb korszak gyermeke különbséget ember és ember között, faj, nemzet, osztálykülönbség, idegen legyen előtte. De amig még nincs legalább 15—16 éves a fejlődő kisember, addig legyen igazán gyermek. Tartsuk őt távol az élet bajaitól. Legyen gyermek! Mondjuk el nekik a legszebb meséket, szórakoztatva, pápaszem nélkül tanítsuk őket. Ápoljuk lelkükben a szépre, a művészire való hajlamot s neveljük őket vidám lelkű, szerető szívű és nemes gondolkozású ifjakká."

A szerkesztők helyesen felismerték, hogy a megváltozott világot a gyermekek még nem érthetik meg, nem tudhatják, mik történnek körülöttük, értük. Ezért lapjukban igyekeznek ebben is segítségére sietni olvasóiknak, és hírt adnak mindarról, ami jót s szépet nyújt

[1] Bikácsi Lászlóné: *Gyermekkönyvtárak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárak történetében.* 75—86. l.

[2] *Magyar Munkásmozgalom sajtójának bibliográfiája 1848—1948-ig.*

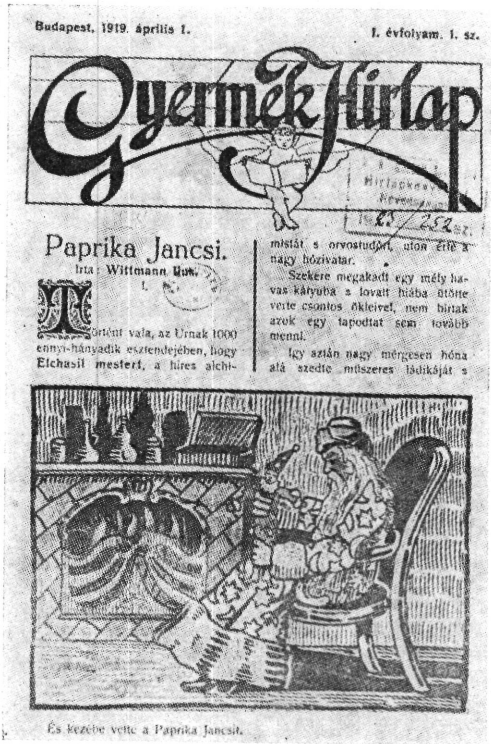

Budapest, 1919. április 1. I. évfolyam. 1. sz.

Gyermek Hírlap

Paprika Jancsi.

Irta: Wittmann Ede.

Megtörtént vala, az Úrnak 1000 ennyi-hányadik esztendejében, hogy Elchasil mesterl, a híres alchimistát s orvostudort, utón érte a nagy hózivatar.

Szekere megakadt egy mély havas kátyuba a lovait hiába ütötte verte csontos ökleivel, nem birtak azok egy tapodtat sem tovább menni.

Így aztán nagy mérgesen hóna alá szedte műszeres ládikáját s

És kezébe vette a Paprika Jancsit.

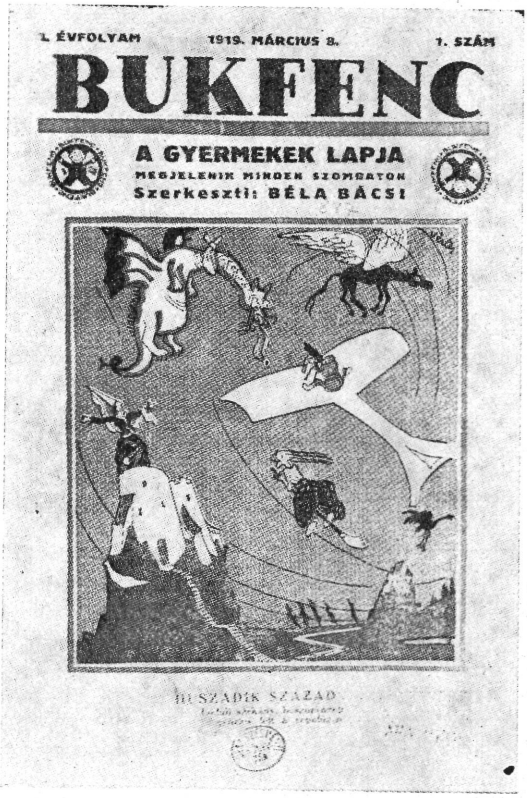

1. ÉVFOLYAM 1919. MÁRCIUS 8. 1. SZÁM

BUKFENC

A GYERMEKEK LAPJA

MEGJELENIK MINDEN SZOMBATON

Szerkeszti: BÉLA BÁCSI

TIZENNYOLCADIK SZÁZAD

számukra e megváltozott világ. Például az *Apuka hazajött* c. nyílt levél a szerkesztőségnek egy gyermekolvasótól, aki nem érti az új világot, a kommunizmust.

„Az én apukám hazajött. Mert ő orosz fogságban volt. Mostan ő csupa nem szépet mesél, mert neki mostan szakálla is van. Az én apukám mostan olyan furcsákat beszél és mindig késő éjszaka jön haza gyűlésekről . . . én sem értem amit apuka mesél, mert ő most azt mondja, hogy nem lesz többé igazgató úr a gyárban és a legjobb és a legszegényebb munkás lesz a gyár vezetője . . . az én anyukám hivatalba járt, amig apukám fogságban volt, anyukám háromezer koronát takarított meg, és azt most el fogják tőle venni? Kérek erre sürgős választ.

Tisztelettel Kálmán Tibor."

A szerkesztőség válaszában megmagyarázza, hogy a kommunizmus lényege, tízparancsolata mit foglal magában. Ezeket pontokba szedve közli. Ime néhány:

„1. A kommunista állam mindenkitől elveszi a fölösleges vagyont, pénzt, hogy gondoskodhassék mindenkiről, aki szűkülködik.

4. Az iskolákban . . . nem kell tandíjat fizetni . . .

5. Jó gyermekek nyaralásáról, fürdőzéséről, ruházkodásáról, kirándulásáról az állam gondoskodik.

6. Az iskolákban ezután nem lesz hittan tanítás, mert nincsen keresztény és zsidó, katholikus és református, csak jó vagy rossz emberek vannak, dolgosak vagy dologtalanok.

8. Nincsen már magyar, német, szerb, orosz, francia, nincs nemzet és nincs faj. Egy ország, egy állam, egy köztársaság tagjai lesznek . . .

9. Magyarországot ezután „Tanácsköztársaságnak" nevezik . . .

10. A magyar tanácsköztársaság szövetségese az orosz tanácsköztársaságnak, mert az orosz proletárok nem engedik, hogy Magyarországot a hódítani akaró többi állam szétdarabolja s minket szolgájává tegyen."

A lap más rovatai is a megváltozott új világot tárják a gyermek olvasók elé. A *Hírek az állatkertből* c. rovatban közlik, hogy az állatkertben nagy a sürgés-forgás, mert tavasszal megnyitják a nagy kapukat a kisemberek számára. A *Humanizmus* c. rovatban apró történetekkel igyekeznek kis olvasóikat jó erkölcsre, szépre, emberszeretetre nevelni.

A *Gyermek Hírlap*ban találunk pályázati felhívást is a 6—14 évesek számára. „Pályázhat mindenki, aki 20—30 sorban teljesen önállóan megírja — Mi akarok lenni?" A jutalmak közt szerepelt a könyv, játék, bélyeg- és művészlap gyűjtemény.

A komoly témájú és hangvételű lap mellett jó kiegészítő volt a Tanácsköztársaság másik sajtóterméke a *Bukfenc*.

2. *Bukfenc*. A gyermekek lapja. Felelős szerk. PAULINI Béla. Bp. 1919. Megjelenik hetenként. Kiadó: „Bukfenc" Lapkiadó Vállalat 1919. 1. évf. 1. sz.

PAULINI Béla újságíró, író, karikaturista volt (1881—1945). Mint író legnagyobb sikereit újszerű meséivel aratta, melyeket ő maga illusztrált. 1931-ben indította a Gyöngyösbokréta mozgalmat. Ezzel az volt a célja, hogy a városi közönséggel megismertesse a néprajzi jellegű dalokat, táncokat. Jellemző hatással volt rá a műnépiesség-korszak. PAULINI ki már korábban is több mesét írt a gyermekeknek, felismerve az idő szavát, szerkesztői tollával tréfás gyermeklapot szerkesztett a gyermekeknek. Béla bácsi néven szólt kis olvasóihoz, kiket szórakoztatni akart, hogy elfeledjék a sok rosszat, amiben részük volt. Rövid olvasmányokkal, kép alatti szövegekkel, tréfákkal érzékelteti a nagy társadalmi változást, és felhívja olvasói figyelmét mindazokra a vívmányokra, melyeket a Tanácsköztársaság a gyermekekért, gyermekeknek tett.

A *Bukfenc* első száma 1919. március 8-án és ezt követően minden szombaton jelent meg, július 15-ig. A címlap állandó emblémája volt egy gyerek, aki egyszer a fején és egyszer a talpán állt. Az első számban indított rovatban KRÚDY Gyula és SZÉP Ernő mondták el, hogy „Milyen volt gyermekkorom?". Ez a lap már ismeretek nyújtására tö-

rekedik, a hasznos időtöltésre is gondol. A *Bélyegek* c. rovatban mondja el a szerkesztő olvasóinak, hogy mi a bélyeggyűjtés lényege, célja.

Ugyancsak a tudás, műveltség gyarapítása a feladata a *Kislexikon*nak, amely folytatásokban nyújtott lexikális ismereteket és tanította meg a lap olvasóit a lexikon fogalmára és használatára.

A *Bukfenc* vidám, tréfás képei alatt húzódtak meg a politikai mondanivalók, gyermekekhez szóló példákba ültetve. Például: Hermann bácsi rajza alatt e szöveg:

„Évike így inti a babáit, akik összemarakodtak: — Ugyan ne verekedjetek! Minek az a háboruskodás. Legyetek okosabbak mint az emberek!"

Tájékoztatja az olvasókat a megváltozott iskolai oktatásról is.

„Nyolcosztályú elemi!

Minden megváltozik. Nemsokára új iskolakönyveket csinálnak és alighanem nyolc esztendeig járnak majd elemibe a gyerekek." A szerkesztő útmutatást ad lapja segítségével az iskolai oktatás gyakorlati hasznosításához. „... az iskolák mellett műhelyek is lesznek, hogy a gyerekek a munkát is megszeressék." De gondoltak a gyermekek szórakozására is, „... lesznek játszóterek is az iskola mellett és lesznek fürdők is, hogy munka után, játék után felfrissülhessenek a fürdőben azok is, akiknek odahaza nincsen fürdőjük. Szép is lesz az."

A jövő század meséi — a mai fantasztikus elbeszélésekhez hasonlóan bepillantást enged a jövő század technikai fejlődésébe. Az *Érdekes gyerekek* c. rovatban egy-egy fiatal festőművészt mutat be.

Paulini igyekszik egy állandó olvasói gárdát verbuválni a lap köré. „A Bukfenc előfizetőiből megalakítjuk majd a Bukfenc-gárdát és már most megígérjük, hogy a tavasszal nagy gyerek-ünnepélyt rendezünk. Hagy mulassanak a gárdisták!" A lap igyekszik bevonni a lap munkatársai közé a gyermekolvasókat is, aktivizálja őket, így szólt hozzájuk a *Kicsinyek a kicsinyeknek* c. rovatban: „Aki okosan, mulatságosan, szépen ír vagy rajzol, az írjon vagy rajzoljon nekünk is. Ami jó, az bele kerül ebbe a rovatba." Ezt az ígéretet a lap be is tartotta, azonnal hozott egy példát is: „Ezt a rajzot Göttmann Pista, elemi iskolai tanuló adta a Bukfencnek."

A *Nagyoknak* c. rovatban a szerkesztő már a szülőkhöz szól. „... felkéri a szülőket és gyermekbarátokat, hogy tapasztalataik alapján minél rövidebben írják meg, hogy a mai kor gyermekének nevelésében milyen alapvető elveket tartanak a legfontosabbaknak."

Az első számban a „doktor bácsi" ad hasznos egészségügyi tanácsot. A *Játék, sport* rovat hírt ad az úszótanfolyamok indulásáról, a szabadtéri játékokról. Ezenkívül meséket, mondákat, vidám verseket, kép- és számrejtvényeket, találóskérdéseket is találunk. Paulini jól alkalmazta a gyermeklapokban már kialakult jó szerkesztői erényeket. *A szerkesztő bácsi üzeneteiben*, mivel még olvasóitól nem kaphatott levelet, közli saját vallomását folyóiratáról.

A lap megemlékezik a történelmi évfordulókról — március 15-ről, az első szabad május elsejei felvonulásról is. A 9. számban hírt ad a *Gyermekszórakozások*ról. „A munkások gyermekszínházában már javában folynak a júniusi műsor próbái ..." „Nemsokára megnyílnak a gyermekmozik, amelyekben kizárólag a gyermekek számára fognak előadásokat tartani."

A *Bukfenc* sem volt hosszú életű, mint sajnos ez az egész nagyszerű történelmi időszakunk. A 13. számmal megszünt. Az utolsó számban búcsúzik kis olvasóitól a lap.

„A hetilapok nagy részét beszüntetik. Ez a sors éri a Bukfencet is. A Bukfenc szegényke búcsúzik tőletek. Ne haragudjatok rá, ha nem áradt hangjából annyi és olyan vidámság, mint amelyet ígért. Nem tudom, hogy feléled e még a Bukfenc, ha lesz papíros. Alig hinném ... szervusztok Bukfenc-gyerekek. Gondoljatok szeretettel Bukfencre, Kukfencre,

Fikarcra, Szöcskére, Sánta Flórira, aki Galambfalva tövében élt amíg élt — a Hátrafelé-járó Emberre, Gömb Kelemenre, Gondbúbajkapitányra és ha marad időtök gondoljatok vén atyótokra, Paulini Bélára is."

A Magyar Tanácsköztársaság fokozott figyelme a gyermekek és azok kulturális igényeinek kielégítése felé, gyermeksajtóval való gondoskodásuk napjaink problémáját is jelenti. Miért olyan elhanyagolt területe a közművelődésnek a gyermeksajtó?

BENKŐNÉ BARTHA ILONA

Egy mű az aquatinta-technikáról és kiadásának története. 1933-ban jelent meg az Egyetemi Nyomda kiadásában *Pozitív mélynyomású eljárás tónus- és vonalmaratáshoz* címen egy az aquatinta technikát forradalmasító tanulmány. FELVINCZI TAKÁCS Zoltán írja a könyv bevezetőjében: „Az aquatinta régi és ma is általánosan művelt előállítási módja szerint minden árnyalat külön maratás eredménye. Számtalan kísérlet után, melyben barátja és műegyetemi tanártársa, Wartha Vince — az akkori Magyarország legnagyobb vegyésze — ösztönzésével és tanácsaival segítségére volt, sikerült is módot találnia arra, hogy egyetlen maratással állítsa elő a lemezre egyszerűen ráfestett kép pozitív formáját. Az ily úton előkészített lenyomatok éppoly egységes jellegűek lehetnek, mint a vízfestmény. Bennük is elérhető az átmenetek minden finomsága."

RAUSCHER Lajos, a szerző Stuttgartban született 1845. december 13-án. Az ottani műegyetemen tanult, majd 1868-tól Münchenben folytatott iparművészeti és festészeti tanulmányokat. 1871-ben látogatta meg Budapesten bátyját, RAUSCHER Frigyes építészt. Attól fogva itt is maradt. 1873-ban a Mintarajztanoda és Rajztanárképezdén tanított. 1884-től a József-műegyetem tanára volt 1914. május 30-án bekövetkezett haláláig.

Élete vége felé fejezte be rengeteg kísérletnek eredményéből megfogalmazott kéziratát és mihamarabb kinyomtatva akarta volna látni. 1914. február 8-án RADOS Gusztáv, a Műegyetem rektora felterjesztést készített a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz segély ügyében. A minisztérium döntött, és február 25-én határozatot hozott.

„Bánki Donát József műegyetemi nyilv. rendes tanár részére ‚Energia átalakulások folyadékokban' című technikai tudományos művének kiadhatásához 1850 korona államsegélyt, továbbá Rauscher Lajos József műegyetemi nyilv. rendes tanár részére ‚A rézkarcz új technikája' című szintén technikai tudományos művének kiadásához 1900 korona államsegélyt engedélyezvén utasítom az állampénztárt, hogy ezen összeget nevezetteknek fizesse ki a tárczám terhére. Amennyiben a szóban levő művek a f. évben elkészülnek s hozzám készen kinyomtatva bemutattatnak, Méltóságod javaslata alapján Bánki Donátnak külön még 1800 korona, Rauscher Lajosnak pedig 400 korona írói tiszteletdíjat fogok az 1914. év második felében kiutalványozni."

BÁNKI Donát műve 1916-ban megjelent a Franklin kiadónál, RAUSCHER Lajosénak kinyomására azonban nem került sor. Csaknem másfél évtized telt el azután és SZILY Kálmán rektor újra elővette az ügyet és felterjesztést készített a Miniszternek 1928. június 26-án.

„Néhai Rauscher Lajos építész, festőművész és műegyetemi ny. r. tanár hosszú és fáradságos kísérletek eredményeként új módszert állapított meg mélynyomású, maratóeljáráson alapuló képek előállítására. A módszer leírását tartalmazó értekezésnek magyar és német nyelven való kiadására Nagyméltóságod hivatali elődje 1900 K segélyt engedélyezett és utalványozott ki. Rauscher tanárnak 1914. május hó 30-án bekövetkezett halála, majd a kitört világháború megakadályozta mind a pénz felvételét, mind pedig a munka kiadását.

Tekintve azonban, hogy Rauscher módszere a rézkarcnak egészen új és mind máig merőben ismeretlen technikáját adja, szerfelett kívánatos, hogy eredeti értekezése, amelynek kézirata nyomdakészen rendelkezésre áll, mind magyar mind német nyelven minél hamarább kiadassék, hogy ezzel az új módszer a grafikai művészeti ipar közkincsévé váljék és egyúttal a magyar feltalálás prioritása is biztosíttassék. Tájékozásul megjegyzem, hogy az értekezés nyomtatott szövege körülbelül 2 ívre terjedne és néhány műmelléklettel volna ellátandó. Ismerve Nagyméltóságodnak a magyar tudományos és művészi kultúra iránt érzett megértését teljes bizalommal bátorkodom azt a kérést előterjeszteni, hogy kegyeskedjék Rauscher Lajos posthumus munkájának magyar és német nyelven 500—500 példányban való megjelenését lehetővé tenni. A nemzetközi grafikai művészet hálás fog lenni a nagy magyar művész ezen munkájának megismeréséért."

Bár a miniszter nem válaszolt, Szily Kálmán azért megtette az előkészületeket arra az esetre, ha kedvező határozat születnék. Felkérte árajánlat készítésére az Egyetemi Nyomdát. 1929. május 3-án kelt Czakó Elemér levele a rektorhoz.

„Idecsatoltan visszaküldöm a Rauscher-féle munkálatot mellékelve a nyomdai költségvetést. Ezek szerint a kiadvány körülbelül 1000 P-be kerülne mély nyomású képekkel díszítve, 1000 példányt számítva. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a magyar szöveget át kell simítani, mert nem csak sok idegenszerűség van benne, de a szakszerűség szempontjából is némi korrekcióra szorul. Véleményem szerint a Szépművészeti Múzeumból Takács Zoltán vagy Hoffmann Edith tudná ezt sikeresen elintézni."

S csaknem egy esztendő múltán ennek az 1000 pengő segélynek kiutalását kéri a Minisztertől a Műegyetem rektori tanácsa nevében Szily Kálmán 1929. május 16-án megismételt felterjesztésével. Az összegszerű segélyigényre hamar megszületett a döntés és egy hónap múlva, június 14-én megérkezett a miniszter válasza.

„Értesítem a tek. Tanácsot, hogy néhai Rauscher Lajos festőművész és műegyetemi ny.r. tanár posthumus munkájának kiadására semmiféle alkalmas fedezet nem áll rendelkezésemre. Örülnék azonban, ha ennek az egyébként igen hasznosnak látszó munkának kiadására a tekintetes Tanács más lehetőséget találna."

Az ügyiratra Szily Kálmán még feljegyezte: „Egyelőre ad acta. 1930. októberében újra előveendő." Honnan került elő mégis a kinyomatás anyagi fedezete, hiteles adatok hiányában ez ideig nem tudható.

Huszty Sándor

Elsüllyedt folyóiratok: K ó r u s — 1 9 3 3. „Miért ne ajándékozhatna minden ember két évet életéből az államnak, nem azért, hogy másokat megöljön, hanem, hogy járványok ellen harcoljon, mocsarakat lecsapoljon, alföldeket öntözzön?" — a *Kórus*nak ez a William James-idézete állhatna mottóként az egész folyóirat élén.

Ebben az idézetben tükröződik az ifjú szerkesztők és munkatársak világnézete, hite, embersége — ez nyilvánul meg a folyóirat publicisztikai írásaiban, szépirodalmi közleményeiben, kritikáiban.

Budapesten, 1933. január 1-ével indították a *Kórus* című „kulturális haviújság"-ot. A fejlécen főszerkesztőként Tomcsányi Gábor neve áll. A szerkesztők: Sáfáry László és Simon Andor. Sáfáry az időben mindössze 23 éves volt, tíz esztendővel később mint zászlóaljírnok tűnt el az orosz hómezőkön, a magyar mártír írók új kötetének tanúsága szerint. Simon Andor, a másik szerkesztő szabadverseivel tűnt fel a húszas években, s első kötetéről Móricz Zsigmond (*Nyugat* 1927) és Illés Endre írtak pozitív méltatást (*Élőszó* 1927.). Az első szám a következő munkatársakat sorolja föl: Buday György, Kolozsvári Grandpierre Emil, Habán Mihály, Hont Ferenc, Kováts József, Dimitri Marinoff, Nagy Rózsa, Tolnai Gábor, Vass László. A névsor elárulja, hogy fiatal írók fiatal lap-

járól van szó. A szerkesztők és munkatársak többsége azóta ismert és elismert író; néhányan közülük eltüntek az ismeretlenségben — vagy, mint SÁFÁRY László, a fasiszta háború áldozatai lettek.

Az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára mindössze négy számot őriz a *Kórus*ból — erősen valószínűnek látszik, hogy nem is jelent meg több belőle. Az utolsó, összevont szám dátuma 1933. április.

Az első szám vezető cikkét *Válság a kultúrában* címmel K. GRANDPIERRE Emil írta. „A jövő mi vagyunk: a fiatalok. Ugyanegy szörnyűség kísért mögöttünk: a háború. Ez ébresztette fel első gondolatainkat, ez adta az élet első impresszióit. Gyermekkorunkat elnyelte a háború. Menekülés, rémhírek, félelmek, hozzátartozóink szorongása és gyásza, ezzel kezdődtek napjaink. Gyermekkorunkat elnyelte a háború. A béke reményeket hozott. De nem adott csak újabb szorongásokat, újabb bizonytalanságokat . . . " — írja, majd igen tömören fogalmazott kemény mondatokban ítéli el a korabeli közéletben elburjánzott, hamis tudaton alapuló téveszméket, ártó propagandát, olcsó közhelyeket. „Előbb látni, megérteni, átgondolni mindent, aztán mondani valamit. Évek tanulmánya után néhány mondatot, mint ahogy a Révolution constructive szerzői tették . . . A forradalmárokat éppúgy nevelni kell, mint a mérnököket, vagy az orvosokat. A fiatalokat oda kell vezetni a ma problémáihoz, föl kell fedni előttük az egész sivár, egész ellenséges reménytelenségében a valóságot s levakarni róla a hivatalos optimizmus minden mázát. Forradalomra kell nevelni a fiatalságot. Az elemiben, a gimnáziumban, az ipariskolában és a felső iskolákban, hogy első szociológiai ismeretei ezekhez a problémákhoz tapadjanak, ezek keltsék föl benne az első tapogató gondolatokat, hogy ezek legyenek legfőbb gondjai, álmatlan éjszakái, lidércnyomásai, hogy nevén merje nevezni a dolgokat s át tudjon látni a skatulyázók, tehetetlenek, demagógok frázisködein . . . Már holnap jöhet a katasztrófa. S a holnap elnyelheti a jövőnket is."

TAMÁSI Áron Kolozsvárról küldött cikke sem érdektelen: egy perbefogott, hazaárulással vádolt norvég tengerész esetéről ír, aki az amszterdami háborúellenes kongresszuson, egyetértve az állam békés törekvéseivel, kijelentette, „ha mégis a háború küszöbére érkeznék az idő, ő általános bojkottra fogja felhívni a lakosságot". A cikk írójának rövid befejező mondata: „Menjünk mindnyájan tengerésznek!"

TAMÁS Mihály csehszlovákiai magyar író „Újévi számadás a paraszttal" című cikkében igen okosan szól a kérdés reális vetületeiről, elvetve az egységes paraszt-osztály szemléletet; ZAPF László a Prágában kezdeményezett magyar nemzeti mozgalom, a Magyar Munkaközösség érintése kapcsán a legfontosabb korabeli áramlatokról ír — marxista kommunizmus, fasizmus, katolikus szocializmus, s bár, mint írja, a mozgalom célja a dolgozó rétegek összefogása és a magyarokkal rokon sorsú népekkel való megértés —, nézetei erősen vitathatók. Igen érdekes KODOLÁNYI János írása a 60 éves GORKIJról. Konklúziója: „Az 1905-ös forradalomtól máig GORKIJ írói vonala egyre tisztább, egyre tudatosabb és világosabb. Mint ahogy az orosz proletariátus forradalmi útja is egyre feljebb-feljebb visz . . . "

A *Kórus* 2. számában WUNDER József *Színesek és fehérek* című írásában az európai kultúrát félti, a 3—4. számban a háború ellen szól. GERMÁN László figyelemreméltóan elemzi *Az individualizmus sorsát*, megjósolva annak szükségszerű megszűnését („. . .csak a kollektivizmus és nem a tőkés társadalmi rendszer az, melyben az emberiség érte kárpótlást talál.").

A megjelent számokban egy-egy írást szenteltek a szerkesztők alapvető elméleti-esztétikai kérdéseknek. Ilyenek például: *Magyar színházművészet* HONT Ferenc tollából, SIMON Andor *A művészet sorsa*, TOMCSÁNYI Gábor *Művészet és terror*, GRANDPIERRE Emil *A modern képzőművészet*, OTTÓ Ferenc *Gondolatok a Kodály-ünnepségek alkalmából* és Viktor SERGE *A proletárirodalomról*.

A rövid életű folyóirat szépirodalmi anyaga is értékes, sőt néhány kiemelkedő darabjáról is számot adhatunk. Sok verset közölt a *Kórus*, többek között SIMON Andor, SÁFÁRY László, CSAPÓ András, KRISÓ Dénes, HABÁN Mihály, BARÓTI Dezső *(Lányarckép)* írásait. Külön említjük DSIDA Jenő *Bútorok* című nagy forradalmi hangú kórusversét, melynek mottója: „A világon a munkanélküliek száma harmincmillió". Hasonló hangulat árad a munkásmozgalomból jólismert költőnő, SZŐNYI Magda(első verskötetét RADNÓTI Miklós válogatta) *Cipőüzem* című verséből.

Egy szép műfordítást is találunk a folyóiratban, JÓZSEF Attila cseh költőtestvére,, 24 éves korában meghalt Jiři WOLKER *Haldoklóját*, FERY Antal tolmácsolásában.

Elbeszéléseket írtak a *Kórus*ba: TOMCSÁNYI Gábor, TAMÁSI Áron, HABÁN Mihály, KOLOZSVÁRI-GRANDPIERRE Emil, PATKÓS György, NAGY Rózsa, KACSÓ Sándor, TAMÁS Mihályné ZSADÉNYI Mária, a korabeli baloldali folyóiratok munkatársa, MOUSSONG Piroska, aki főként szociográfiai írásaival tűnt fel.

Az utolsó, azaz az áprilisi szám kiemelkedő darabja RADNÓTI Miklós allegorikus írása, a *Mese a szomorúfűzfáról*.

A *Kórus* kritikai rovata is említésre méltó. A kritikák szerzői: TOLNAI Gábor (NÉMETH Andor: *A párizsi kommün*), RADNÓTI Miklós (PERNEKY Mihály: *Uccai kőnyomatos*), K. GRANDPIERRE Emil (BERNÁTH Aurél kiállítása), TALPASSY Tibor, ÚJFALUSI Gábor, FENYVES Pál, HABÁN Mihály, SZABÓ Imre, OTTÓ Ferenc, REMÉNYI László, FÓTI J. Lajos, LÁSZLÓ István.

A *Kórus* illusztrációi méltóképpen támasztják alá a szerkesztők és munkatársak gondolati-művészeti igényességét. Így például a Szegedi Fiatalok egyik vezető egyénisége, BUDAY György fametszetei, BORBEREKI-KOVÁCS Zoltán linóleummetszete, LADÁNYI Imre linóleummetszete (New York), S. SZŐNYI Lajos illusztrációja RADNÓTI Miklós *Ének a négerről, aki a városba ment* című költeményéhez.

mgy.

Adalékok Sóvári Soós Kristóf életéhez és műveihez. Sóvári Soós Kristófnak a XVI. sz. utolsó évtizedében írt két munkáját az RMK I. 299. és 372. sz. alatt tartjuk számon.

Az első: *Postilla, azaz epistoláknak, melyek eztendő által minden vasárnap és főfő Innepeken, az Kereztiének gyüleközetiben szoktanak olvastatni, Praedikatiók szerint röuid magyarázatia*, 1598-ban jelent meg Bártfán, Klösz Jakab nyomdájában. A másik mű pedig: *Az Szent Prophetáknak (kik számszerint tizenketten vadnak és az ő rövid tanításokra nézve Minoreseknek szoktanak neveztetni) Praedikátiók szerint való magyarázatiának első része* ugyanannál a tipografusnál készült 1601-ben.

Több adat azonban azt bizonyítja, hogy mindkét művet jóval előbb írta meg szerzőjük. A *Postilla* előszavának végén ezt olvassuk: „Végezetre: vagyon immár azt gondolom (ha meg nem feleitköztem) három eztendeie, hogy ezen Postillámnak híre vagyon az emberek között és sok hüuek . . . kívánták, hogy immár régen kézben forgot volna." Tehát valójában már 1595 előtt írta ezt Soós Kristóf, vagyis a 90-es évek első felében.[1]

A másik mű pedig közvetlen ezután készült, pontosabban 1594—1598 között. A lapszéli jegyzetek és egyéb utalások ezt az időt sejtetik. De ezt erősíti a következő tény is. Mindkét munkához méltató-kísérő verset írt a kor ünnepelt költője, az 1599 tavaszán még eperjesi rektor: Bocatius (Bock) János.[2] A két latin nyelvű verset megtaláljuk Bocatius *Hungaridos Libri Poematum* c. versgyűjteményében, amely 1599-ben jelent meg Bártfán, ugyancsak Klösz Jakab betűivel.[3] A *Kisprófétákhoz* írt Bocatius vers tehát már két évvel a könyv kiadása előtt látott napvilágot a versgyűjteményben. Ez csak úgy lehetséges, hogy Bocatius már 1599 előtt ismerhette Soós Kristóf munkáját, a *Kisprófétáh* magyarázatát. Tehát az már akkor elkészült.

A rektor szoros kapcsolatban volt az eperjesi iskolát támogató Soós családdal. Említett verseskötetében Kristóf édesanyjának, Eödönffy Orsolyának, valamint unokatestvérének, a zempléni alispán Soós Albertnek halálára írt költeményt is találunk.

Egyébként az Országos Széchényi Könyvtárban levő *Kisprófétáh* példánya első borítólapján kézírással a következő feljegyzés található: „A címlap kissé sérült, háta részben át van ragasztva. Hiányz. Qq6-tól, valószínűleg csak egy levél." A példány tehát hiányos. Mivel a Qq5 lapon Georgius Fabuschius és Tolnai Balog János latin nyelvű versei találhatók, bizonyára a Qq6 levélen volt Bocatius említett méltató verse, melynek címe a *Hungaridos Libri Poematum* 210. lapján ez: *In Propheticam enarrationem Gen. et Egr. Domini Christophori Soos de Sowár*, s terjedelme alapján elfért egy levélen.

Soós Kristóf e második munkája előszavában a terjedelmesre sikerült első kötet

[1] Vö. Nemeskürty István: *A XVI. sz. utolsó három évtizedének postillairodalmából.* = *Irodalomtört.* 1957, 453—466. l.
[2] Bod Péter: *Magyar Athenas* 1766. 246. l.
[3] RMK II. 287. 188. és 210. l.

(Hoseás, Joel, Ámos közel ezer oldal!) után ígéri a *Kisprófétáh* magyarázatának folytatását még három kötetben. Ez azonban nem valósult meg. Ezért sokan azt feltételezték, hogy halála hiúsította meg a tervet.[4] Egyedül Zoványi Jenő említi — sajnos hivatkozás nélkül —, hogy Soós Kristóf 1613-ban Somosújfaluban lakott, 1615 elején pedig zemplénkövesdi birtokán tartózkodott.[5] Ez adott indítást arra, hogy keressem életrajzi adatait, amihez az Országos Levéltár családi levéltári anyagában meglepően bőséges anyagot találtam.[6]

Soós Kristóf egy 1575-ből való *Revisionalis aetatis* szerint 1566. szeptember 8-án született.[7] Apja: Soós György, hamarosan meghalt, s mint legkisebb gyermekét, özvegy édesanyja, Eödönffy Orsolya egymaga nevelte. Gyámjául kijelölt nagybátyja, Soós János hűtlenül sáfárkodott a rábízott vagyonnal. Birtokaikat sorra zálogosították el, amint azt a ránk maradt vagyonjogi iratokból megállapíthatjuk. Amikor Soós Kristóf 1584-ben megházasodott, s a tudós ternyei Bornemisza György leányát, Margitot feleségül vette, egy megállapodásban ez a szomorú szöveg található: „. . . semmi birtoka nem lévén, még helyet sem tud adni, hová az eljegyzett leányt feleségül vinné . . .”[8]

Ebben az időben záródott le, legalábbis részben, az a per, amelyet a királyi kamara indított a Soós család ellen a sóvári birtokok, elsősorban a sóbánya miatt. Ezek helyébe kárpótlásként kapták a zemplén-megyei birtokokat. Részben a per lezárása, de még inkább a házasságkötés révén Soós Kristóf anyagi helyzete újra rendeződött. Két gyermekéről tudunk: Annáról és Györgyről. Lehetséges, hogy apósa hatása és az eperjesi iskola jóhírű s képzett rektoraival való kapcsolata révén fogott irodalmi tevékenységéhez a 90-es évek elején.

Öntevékenyen képezte magát, amit jelez az is, hogy a szepesi káptalan könyvtárából 1600. február 7-én, tehát már a *Kisprófétáh* magyarázatának elkészülte után kölcsönzött 5 könyvet, mégpedig 100 magyar forintért, mert tanulmányozni akarta a régi egyházi atyák tanítását.[9] A nehezen olvasható, nedvesedéstől meghomályosodott s összehajtogatás miatt megsérült záloglevél szerint a könyvek között szerepelt egy *Homiliarium Doctorum super Evangelia et Epistolas*, aztán egy *Commentarium super Librum Esdra usq. ad Ecclesiasticum*, majd Hieronymus és Ambrosius homiliái és Augustinus meditatiója. A kölcsönző sajátkezű megjegyzése szerint az első három könyv ép állapotban volt, de a másik kettőnek „hiia vagyon”. Soós tehát — ebből is látszik — valóban folytatni akarta irodalmi tevékenységét. Hogy a tervbe vett sorozat mégsem jelent meg, annak nem a halála volt az oka, hanem inkább a Bocskai vezette szabadságharc nyomán megélénkülő harci cselekmények, ami miatt Sóvár és környéke is sokat szenvedett, többszörösen gazdát cserélve. Ehhez járulhatott az anyagi romlás is, ami ugyancsak gátolhatta az esetleges kéziratok kinyomtatását. Hiszen még a két megjelent művének kiadásában is alig-alig volt segítsége, támogatója. A maga költségén jelentette meg a vaskos köteteket, ezzel is, mint maga írja: „az én hazámnak szolgálni akarok ez nagy és sulyos próbáiának ideién.”

Áldozatkészségében később sem volt hiány. Így 1609-ben Ceglédi István prédikátor kérésére kőépületet ajándékozott templom céljára a kiskövesdi (Zemplén m.) hívek lelki gondozására.[10] Itt, Zemplénkövesden halt meg 54 éves korában, 1620. augusztus 15.

[4] Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. XII. k. Bp. 1908. 1304. has. *Magyar Irodalmi Lexikon* III. k. Bp. 1965 82–83. l.

[5] *Zoványi Jenő cikkei a Theologiai Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Kézirat gyanánt, Bp. 1940. 417. l.

[6] Országos Levéltár, P. 608. Soós család levéltára.

[7] Soós lt. 1575/1. fol.

[8] Soós lt. 1584/11. fol.

[9] Soós lt. 1600/7. fol.

körüli napokban, amint az megözvegyült menye, Soós Györgyné, Berzeviczy Erzsébet 1621-ben indított örökségi perének irataiból kitűnik.[11]

Felvetődik az a kérdés, hogy vajon Soós Kristóf mint prédikáció-író eredeti-e, amint mondja „deáktalan", „külső világi ember"-volta ellenére, vagy pedig munkája fordítás, idegenből való átültetés, ami ebben az időben igen elterjedt volt. A rendelkezésre álló idegen nyelvű (latin, német) postilla irodalmat áttekintve úgy látszik, hogy ez a laikus prédikátorrá lett nemesember önálló munkát készített. Ezt igazolja az a sok aktualitás, magyar vonatkozású példa, kép és hasonlat s gördülékeny, színes előadásmodora. Az irodalomtörténet nyilvántartja, hogy egyik prédikációjában a részegség ellen szólva virágénekek kezdő sorait is felsorolja. (*Postilla*, 469. l.)[12] Egyéni munkára vall az is, hogy az apostoli levelek sorába a Szentháromság utáni VIII. vasárnapon egy ótestamentomi textust (Ézsaiás 1.) vesz fel azzal az indokolással, hogy a Római levél 8. fejezetét már magyarázta.[13] S végül: már ebben a munkájában utal a Jóel próféta könyvéről tervezett magyarázatára, tehát a *Kisprófétákra*. (313. l.)

Önálló írásmagyarázati munkának tekinthetjük az első három kisprófétához írt homiliákat is. Állíthatjuk ezt annak ellenére, hogy az *Elöljáró beszéd* két bekezdését is valószínűleg Rudolf Walther (vagy amint ő is írja: Gualter) 1558-ban megjelent latin nyelvű művének ajánló-leveléből vehette át.[14] Walther munkáját veszi alapul még Hoseás első fejezetének magyarázatánál. A lapszéli jegyzetekben feltűnő még itt a hasonlóság, de a szöveget nem szolgai fordításban közli. Annyira szabadon kezeli, hogy míg Walther négy homiliát készít az első fejezetből, Soós csupán két prédikációra tagolja, s mindegyiket imádsággal zárja le. A szövegbeli hasonlóság azonban már a második homiliánál teljesen megszűnik, s csak Soós utalásai jelzik, hogy továbbra is figyelembe vette Walther írásmagyarázatát.

Miért a hirtelen változás? Miért szakad el egyszerre az előbb még szinte alapszövegként használt műtől? Ez talán azzal is magyarázható, hogy Walther zwingliánus, amit az ízig-vérig lutheránus Soós nem tudott elfogadni.

Önálló írásmagyarázatát mutatja az is, hogy munkája során nem egy esetben felsorolja a bibliai igék különböző értelmezésének lehetőségét, majd a saját egyéni véleményét közli (vö. 698. l.), esetleg az olvasóra bizza, hogy melyik magyarázatot fogadja el. (vö. 416. l.) Még a bibliai szövegek fordításához is fűz megjegyzést (791. l.), s így kézenfekvő Szombathi János volt sárospataki tanár és könyvtárosnak[15] azon véleménye, hogy a Klösz Jakabnál 1607-ben megjelent „bártfai bibliának" a szövegén „ama tanult s kegyes vén ember, Sóvári Soós Kristóf, ki Sóváron lakott és a bártfai sajtót foglalkoztatta", eszközölt változtatásokat, s ezért tér az el némileg a vizsolyi biblia szövegétől.[16]

Bencze Imre

[10] Soós lt. 1609/6—7. fol.
[11] Soós lt. 1623/17—20. fol.
[12] *Régi Magyar Költők Tára* XVII. sz. 3. k. Bp. 1961. 564. l.
[13] *Postilla* 384. l.
[14] *In Prophetas duodecim quos vocant minores Rodolphi Gualteri Tigurini Homiliae*, 1558 Tiguri. OSzK. Ant. 9187.
[15] Élt 1749—1823. Vö. Szinnyei i. m. 13. k. 1056. has.
[16] Horváth Cyrill: *A bártfai biblia.* = *Magy. Könyvszle.* 1904. 320. l. Harsányi István: *A magyar biblia* Bp. 1927 55—56. l. Tévesen ág.h. ev. lelkésznek mondja Soós Kristófot.

FIGYELŐ

Beszámoló a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság működéséről (1970. szeptember—1971. július). Folyóiratunk előző számában beszámoltunk arról, hogy az újjáalakult Munkabizottság új elnöke, MEZEY László c. egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora irányításával kezdte meg az új akadémiai ciklust. Időközben néhány személyi változás történt: KÓKAY György felmentését kérte a titkári teendők alól, helyébe V. KOVÁCS Sándor bizottsági tag került 1971 júniusában. A szervező titkári feladatok ellátására pedig NYÉKHELYI Tiborné kapott megbízást. A beszámolási időszakban a Munkabizottság élénk tevékenységet fejtett ki, és a gondjaira bízott szaktudományi területek helyzetének felmérése céljából igyekezett szisztematikusan napirendre tűzni minden lényeges kérdést.

1970. október. Borsa Gedeon beszámolt *az RMK II. kötetének és az Antiqua-nak munkálatairól.* A tájékoztató jellegű előadáshoz a felkért korreferenseken, CSAPODI Csabán és VÉRTESY Miklóson kívül számosan hozzászóltak, hasznos kiegészítéseket és javaslatokat fűzve az elhangzottakhoz.

1971. január 29. A napirendre tűzött három téma közül elsőnek DEZSÉNYI Béla és KÓKAY György beszámolója hangzott el *a sajtótörténeti kutatások helyzetéről.* Az előadók megállapították, hogy hazánkban a sajtótörténet kutatása — ellentétben számos szocialista és nyugati országgal — nem támaszkodhat sem kutatóintézetre, sem egyetemi vagy főiskolai tanszékre. Az eddigi kutatások nagyrészt magánkezdeményezéseken alapultak. A publikációs lehetőségek biztosítása terén már korábban is jelentős szerepe volt a *Magyar Könyvszemlé*nek, s úgy látszik, ez a folyóirat ma is alkalmas az eredmények közzétételére, a kutatógárda összefogására. Biztató, hogy a kétségtelen nehézségek ellenére egy sajtótörténeti kézikönyv előkészítése folyik a MUOSz és az MTA néhány kutatóintézetének közös vállalkozásaként. DEZSÉNYI és KÓKAI végül javaslatot tett *régi magyar hírlapok és folyóiratok tudományos szövegkiadásának megindítására.* Kifejtették, hogy a régi periodikák rendkívüli ritkasága és a meglevő példányok védelme egyaránt indokolja az új kiadást. Egyes kötetek nemcsak a hazai, hanem a külföldi közvélemény érdeklődésére is számíthatnak *(Nova Posoniensia, Ofnerischer Mercurius* stb.). Ritkaságuk miatt elsősorban a hírlapok jöhetnek számításba, de nem szabad elfeledkezni különböző lapok mellékleteiről sem, így pl. érdemes lenne megjelentetni önállóan a *Magyar Musát,* a *Bibliothecát* stb. Megfontolandó a *Magyar Museum,* az *Orpheus,* a *Mindenes Gyűjtemény,* az *Uránia* vagy a *Gazdaságot Tzélzó Ujság* programba vétele.

A napirend második előadója NÉMETH Mária volt, aki *a hírlap- és folyóiratállomány védelmének kérdéseiről* beszélt. A problémát sokoldalúan megközelítő referátumhoz ÓVÁRI Sándor korreferens, az OSzK illetékes főosztályának vezetője fűzött megjegyzéseket. A konzerválás munkája az OSzK tapasztalt szakembereinek vezetésével nagy lendülettel folyik. — Végül MARKOVITS Györgyi beszámolóját hallgatta meg a Bizottság, aki a *cenzúratörténet kérdéseiről* adott tájékoztatót. Az előadó rámutatott arra, hogy a magyarországi cenzúra története megíratlan, és bár sok feltáratlan területe van még, lényegében

megérett a feldolgozásra. A magyar irodalomnak a cenzúratörténet kutatása által feltárt, illetve feltárandó ismeretlen, másik oldala a magyar szellemi ellenállást tükrözi. Az előadás befejező részében MARKOVITS hangsúlyozta, hogy alapvető feladatnak kell tekinteni a két világháború közötti időszak cenzúratörténetének megírását, mely széles körű hazai és külföldi forrásanyag további feltárását teszi szükségessé. A téma korreferense KOVÁCS Magda volt.

Az elhangzott előadásokkal kapcsolatosan élénk vita alakult ki, melynek alapján a Bizottság az alábbi határozatokban fogalmazta meg állásfoglalását:

1. A Könyvtörténeti Munkabizottság meghallgatta és vita után egyhangúan elfogadta a régi periodikák új kiadásáról szóló, DEZSÉNYI Béla által előterjesztett javaslatot. A határozat értelmében egy négytagú bizottság (DEZSÉNYI Béla, KÓKAY György, NÉMETH Mária, VARGHA Kálmán) elkészíti a kiadványsorozat tervezetét. A Bizottság a fakszimilekiadás mellett foglalt állást, melyet a folyóirat történetével kapcsolatos utószó egészíthet ki. A sorozatot a XVIII. század végi magyar folyóiratokkal, elsőként az ezek közül is legismertebb *Urániá*val kellene megkezdeni.

2. A Bizottság meghallgatta NÉMETH Mária és ÓVÁRI Sándor tájékoztatóját a hírlapi források állományvédelméről és az ezzel kapcsolatos kutatási kérdésekről. Az OSzK-ban az utóbbi évek során e téren elért jelentős eredményekért MEZEY László elnök a Bizottság elismerését tolmácsolta.

3. A Munkabizottság köszönetét fejezte ki azért a tájékoztatásért is, amelyet MARKOVITS Györgyi tartott a cenzúratörténeti kutatásokról. A további kutatások koordinálása érdekében az I. Osztály számára a Bizottságnak távlati tervet kellene készítenie, és a végrehajtásba a Magyar Történelmi Társulatot is be kell vonni. Ehhez az előadó által javasolt kiadványok tervezetét is csatolni kell. A Bizottság különleges jelentőséget tulajdonít a cenzúratörténeti kutatásoknak.

1971. március 15. Az első napirendi pont előadója MEZEY László volt, aki *az országos kézirat- és fragmentum-katalógus* problémáiról referált. MEZEY beszámolója a konkrét tennivalókat az alábbiakban jelölte meg: 1. Folytatni és kiegészíteni a régebben megjelent katalógusokat (OSzK, Egyetemi Könyvtár). 2. Elkészíteni az Akadémiai Könyvtár katalógusát. 3. Kutatási kézikönyveket szerkeszteni (paleográfia, kézirattan, középkor terminológiák gyűjteménye, intézménytörténeti kalauz stb.). 4. Összeállítani a vidéki könyvtárak kódexeinek országos katalógusát. 5. Kidolgozni a fragmentumgyűjtés feldolgozási és szerkesztési szabályzatát. 6. Megindítani az Egyetemi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár fragmentumkötetének előkészítését. A felkért hozzászólók közül KENYERES Ágnes három fázist javasolt a fragmentumgyűjtésben: *a)* országos felmérés, *b)* leválasztás és restaurálás intézményenként, *c)* a feldolgozás. CSAPODI Csaba korreferátuma két alapvető kérdést hangsúlyozott: egyrészt a kodikológiai vizsgálatokhoz szükséges szakemberképzés problémáját, melyhez igen jelentősnek tartja a tervezett kutatási kézikönyvek nyújtotta segítséget, másrészt azt, hogy a fragmentumgyűjtés körét ki kell szélesíteni a külföldi töredékekre is.

Az ülés második előadója DEZSÉNYI Béla volt. Referátumában ismertette *a Magyar Könyvszemle 1970. évfolyamát*, a szerkesztési törekvéseket és a munka közben felmerülő akadályokat. Végeredményben a Munkabizottság folyóirata eredményes évfolyamot zárt 1970-ben. A két előadásról sokoldalú és hasznos vita alakult ki SZENTMIHÁLYI János, DEZSÉNYI Béla, CSAPODI Csaba, TARNAI Andor, Cs. GÁRDONYI Klára, DURZSA Sándor és V. KOVÁCS Sándor hozzászólásai nyomán.

1971. május 19. Az előző bizottsági ülés tematikájának folytatásaként Cs. GÁRDONYI Klára tartott beszámolót *az újkori kéziratos anyag kutatásának problémáiról*. Előadásának végén az alábbiakban foglalta össze javaslatait: 1. számba kell venni azt az anyagot, ami már közgyűjteményben van, tehát megőrzése biztosított, így feltárásának lehetősége

adva van, 2. gondoskodni kell arról, hogy a még nem közgyűjteményben levő, ill. a jelen ben és jövőben keletkező kézirathagyatékok közgyűjteménybe kerüljenek, 3. meg kell találni az alkalmas eszközöket arra, hogy az újkori kéziratok, kézirathagyatékok a tudományos kutatás számára megfelelő módon hozzáférhetővé váljanak. A beszámolót követő vitában a levéltári törvényből következő jogi problémák (REJTŐ István, VÉRTESY Miklós, SZENTMIHÁLYI János, WINDISCH Éva), más intézményekkel való együttműködés (MEZEY László, CSANAK Dóra, TÓTH András), valamint számos más kérdés (BORSA Gedeon, Cs. GÁRDONYI Klára, HARASZTHY Gyula, KENYERES Ágnes, VIZKELETY András, VARGHA Kálmán) vetődött fel. Az ülés végén V. KOVÁCS Sándor titkár ismertette a Munkabizottság 1971—1972-es munkatervét.

*

A Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság az 1970/71-es munkaévben, korábbi határozatának megfelelően *felolvasó üléseket* rendezett több olyan témáról, amely interdiszciplináris érdekénél fogva joggal számíthatott a szélesebb tudományos közvélemény érdeklődésére. Ülésinknek az MTA épülete adott otthont, rendes körülmények között a Képes Terem, indokolt esetben — mint az 1971. március 19-i előadásé is volt — más, nagyobb létszámú hallgatóságot befogadó ülésterem.

1970. november 18. Az első felolvasó ülést MEZEY László elnök nyitotta meg, méltatva az ilyen alkalmak tudományos jelentőségét és részletesen ismertetve a Munkabizottság további terveit. Ezután CSAPODI Csaba tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást *bécsi könyvtörténeti kutatásairól.* A kutatási beszámolót vita követte (MÁLYUSZ Elemér, KLANICZAY Tibor, SCHULEK Tibor, V. KOVÁCS Sándor).

1970. december 15. VIZKELETY András új eredményekben és megfigyelésekben gazdag előadása *Bécsi humanizmus és népnyelvi skolasztika a XV. század elején — Ulrich von Pottenstein műveinek szöveghagyományozása* címmel hangzott el. Több értékes hozzászóláson kívül MOLLAY Károly egészítette ki a felolvasást germanisztikai szempontból.

1971. március 19. A zsúfolásig megtelt nagyterem hallgatósága előtt bemutatásra és megtárgyalásra kerültek az újonnan felfedezett Zsigmond-kori motetták kézirattöredékei. MEZEY László, az irodalomtudományok doktora *Az emlékek írás- és szövegtörténeti vizsgálata; helyük régi művelődéstörténetünkben* címmel tartott előadást, RAJECZKY Benjámin pedig a *töredékek zenetörténeti értékelését* végezte el. Előadásaik önálló tanulmányként jelennek meg. Az ülésen elhangzottak még BÁRCZI Géza, HADROVICS László, MOLLAY Károly nyelvészeti vonatkozású szakéleményei, majd több hozzászóló fűzött megjegyzéseket az elhangzottakhoz, ill. tett fel kérdéseket az előadóknak (SOMFAI László, VIZKELETY András, VÁCZY Péter, Cs. GÁRDONYI Klára, GREGOR Ferenc stb.). A jól sikerült, vetítettképes előadást zenei bemutató követte SZENDREI Janka irányításával.

1971. június 8. A felolvasó ülés előadója TÓTH András volt, aki *A magyar könyvtörténet egyes módszertani kérdései* címmel értekezett, különösen a budapesti Egyetemi Könyvtár történetének kutatása szemszögéből. Hangsúlyozta, hogy a könyvtörténetírás elsősorban történeti stúdium. Kifejtette, hogy a terület egyik legfontosabb feladata annak a vizsgálata, hogy az adott könyvtár (könyvtártípus) állománya jellegével, könyvtárosai hozzáállásával, a használat formájával és mérvével milyen módon kapcsolódott a kor vezető eszmei és politikai áramlataihoz, ill. hogy tudománytörténeti vonatkozásban milyen mértékben játszott szerepet az illető könyvtári megjelenési forma a szaktudományok, az egész tudományos élet, mindezeken keresztül a társadalom életében. A könyvtártörténet művelőjének elsőrendű feladata tehát, hogy megtalálja a könyvtári szakkérdések tudományos és társadalmi értékelésének lehetőségét. Gyakorlati kérdésekről szólva a kutatás célját, a tárgytól függően változó módszereket, az egyes szakterületek különleges kérdéseit ismertette. Befejezésként utalt könyvtártörténetírásunk eddigi ered-

ményeire, szólt a problémákról, s kereste a kutatómunka szervezettebbé tételének, javításának módjait, lehetőségeit. A gondolatébresztő referátumhoz felkért hozzászólóként elsőnek F. Csanak Dóra kapott szót. Korreferátumában ismertette az Akadémiai Könyvtár történetének megírásával kapcsolatos eddigi eredményeket, a megírás módszerének és szempontjainak fontosabb kritériumait. Az Akadémiai Könyvtár történetét — hangsúlyozta — elsősorban magának az Akadémiának a történetével való összefüggésben kell feldolgozni, hiszen egész létét az intézmény anyagi helyzete, nemzetközi kapcsolatainak alakulása, tudományszervező tevékenysége és irányító egyéniségei határozták meg.

A másik korreferens, Berlász Jenő hozzászólása az OSzK története folyamatban levő munkálatainak tárgykörében szintén a módszertan síkján mozgott. Előadásában rámutatott arra, hogy a korszerű intézménytörténetnek két alapvető követelményt kell kielégítenie: egyfelől minden tényében interpretált, valódi fejlődéstörténetet kell nyújtania, másfelől hasznos rendeltetésűnek, gyakorlati következtetések levonására alkalmasnak kell lennie. Más szóval: a megírandó könyvtártörténetnek az élő könyvtárhoz, az élő kultúrához és az élő társadalomhoz kell szólnia.

Az előadást és a korreferátumokat követő vitában Kenyeres Ágnes, Cs. Gárdonyi Klára és mások egészítették ki a hallottakat. Mezey László elnöki zárszavában azt hangsúlyozta, hogy az előadók komplex módon egészítették ki egymás mondanivalóját: Tóth András a forráskutatás, Csanak Dóra az intézménytörténet műfajának, Berlász Jenő pedig az előadás mikéntjének problémáit igyekezett tisztázni, az adott keretek között: sikerrel.

V. K. S.—R. M.

Megjelent a legrégibb természettudományi kódex színes facsimile kiadása. A kódex-kutatás szempontjából fontos dátum az 1970-es esztendő. Ekkor fejeződött be az Osztrák Tudományos Akadémia kiadójának (Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz) nagy vállalkozása, hogy a legkorábbi ránk maradt tudományos kéziratot, a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtár féltett kincsét, az ún. *Dioscurides Constantinopolitanus*-t (Cod. med. Gr. 1.) teljes színes facsimile kiadásban, korszerű tudományos színvonalú kommentárral megjelentesse.

Magáról a kódexről folyóiratunk 1969. évi kötetében már szó esett; ezúttal csak annyit, hogy a kódex 512 táján készült nagyformátumú (cca 31 × 38 cm), az eredeti nagyságban készült kiadása közel ezeroldalas (984 o.), s 392 egészoldalas és 87 szövegbeillesztett képpel van díszítve. A mű a „Codices selecti phototypice impressi" sorozat XII. köteteként jelent meg, 3—6 színű offsetnyomású lapokon. A kommentárt, amely a több év óta folyó munkálatok lezárását jelenti, 1970-ben jelentette meg a kiadó a világhírű miniatura-kutató és bibliológus: Hans Gerstinger professzor tollából, aki az idén tölti be 85. életévét, s akinek Zsámboky Jánosra vonatkozó kutatásai a magyar könyvtörténet szempontjából is alapvetően fontosak.

A teljes színes facsimile-kiadást megelőzően már 1906-ban megjelent Leydenben a szóban forgó mű egyszínű facsimile-másolata Anton von Premerstein-Karl Wessely és Josef Mantuani mai napig is nélkülözhetetlen magyarázataival. Közben a bécsi könyvtár kitűnő kutatója, Paul Buberl elkészítette a mű részletes leírását, kitűnő kommentárokkal, az ábrázolt növények és állatok rendszertani meghatározásával (*Die Byzantinischen Handschriften I. Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich N. F.* Band VII. Leipzig, 1937).

Hans Gerstinger 60 oldalra terjedő kommentárja, amelyhez irodalomjegyzék, képek, a növény- és állatnevek regisztere járul, egyik fő feladatának az első facsimile-kiadás óta megjelent irodalomkritikai feldolgozását tekintette. Különösen fontosak azon vizsgálatai,

amelyek a kódexben szereplő antik orvos-ábrázolásokra vonatkoznak. A kódex legismertebb, már korábban színes képben is többször közzétett kompozíciójával, amely Dioskoridés és a Heueresis alakját mutatja be (fol. 4^{v}), a következő megállapításra jut: „Unser Bild repräsentiert einen Typus zweifigüriger Autorenbilder, der in der hellenistisch-römischen Plastik und Großmalerei mit der Darstellung eines Autors . . . mit ihn inspirierenden Muse etc. häufig wiederkehrt . . .” — éppen ezért a szóban forgó kompozíció archetypusát nem lehet — mint PREMARSTEIN, BUBERL, újabban BERTELLI is gondolták — az i. e. I. századra, a krateuasi herbarium keletkezésének idejére datálni.

A bécsi kódex túlnyomó részét magában foglaló herbarium részletes vizsgálatában az egyes növények ábrázolásainál a dioskoridési szöveg mellett az illető növény tudományos rendszertani helyét is megadja; hasonlóan jár el a kódex végén levő „Ornithiaka” madárábrázolásai esetében is, ahol BUBERL megállapításait kiegészíti a mű szövegének legújabb, GARZYA-féle kiadásából vett szemelvényekkel.

GERSTINGER munkája valóban alapvető jelentőségű, s a kódex-kutatók, archeológusok, bizantinológusok, művészettörténészeken kívül a természettudomány történetének kutatói is haszonnal forgathatják, bár a szerző a növény- és állatábrázolások meghatározásában túlnyomórészt a korábbi kutatások eredményeit dolgozza fel.

KÁDÁR ZOLTÁN

Bibliográfiai tanulmány Comenius Orbis Pictusa kiadásairól.[1] Nagyon hasznos feladatot vállalt és teljesített Kurt PILZ azzal, hogy COMENIUS egyik legértékesebb és legeredetibb tankönyve, az *Orbis Pictus* kiadásait regisztrálta. A magyar COMENIUS-filológiát, a magyar bibliográfiai kutatást meg különösen kell, hogy érdekelje ez a bibliográfiai feldolgozás két okból is. Először azért, mert COMENIUS ezt a művet Sárospatakon alkotta meg, s megpróbálta azt is, hogy könyve a pataki nyomdában jelenjék meg. RENIUS György, COMENIUS pataki nyomdásza 1653-ban hozzá is kezdett COMENIUS tankönyve kinyomtatásához. A könyv címe itt még: *Vestibuli et Januae Linguarum Lvcidarivm. Hoc est: Nomenclatura rerum ad autopsian deducta, Anno MDCLIII.* Sajnos, a könyvet Comeniusnak gyakran említett okok miatt (vö. Op. Did. 138; BAKOS: *Az Orbis Pictus és magyar szövege.* Az Egri Ped. Főiskola Füzetei, 136. sz.) nem sikerült Patakon megjelentetnie, s csak az *első ív* került a pataki nyomdában nyomás alá. 1957-ben G. H. TURNBULL angol egyetemi tanár egyik cikkében (*An incomplete Orbis Pictus of Comenius printed in 1653. Acta Comeniana*, 1957. XVI. I. 35—42. l.) közölte, hogy COMENIUS angol barátja, HARTLIB hagyatékában megtalálta a *Lucidarium*nak a pataki nyomda prése alól kikerült első oktávívét. 1965-ben Sárospatakon is előkerült az 1653-ban kinyomott *Lucidarium* első ívének négy oldala. A HARTLIB-hagyaték oldalaival való összehasonlításból kitűnt, hogy e pataki töredékek korrigált oldalak, s a korrekció nyomán új tükörelrendezést is hajtott végre a nyomdász. (vö. BAKOS: *A Vestibuli et Januae Lucidarium pataki kiadásának újabban felfedezett töredékeiről*, Eger. 1966. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 405. sz.) A pataki töredék hitelességéhez nem fér kétség, és éppen ezért érthetetlen, hogy miért fogalmaz úgy a szerző, mintha igaza lenne azoknak is, akik azt állítják, hogy ezt a töredéket is ENDTER nürnbergi nyomdájában nyomták volna. (vö. Hellmut ROSENFELD: *Der Probedruck von Comenius' Orbis pictus 1653 (1657?) und der Verlag Endter in Nürnberg. Archiv für Geschichte des Buchwesens.* Bd. VI. Frankfurt am Main 1964, 877—897. l.) A birtokomban levő sárospataki töredékről PILZ is megállapítja, hogy

[1] Johann Amos COMENIUS: *Orbis Sensualium Pictus.* Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus. Eine Bibliographie. Bearbeitet von Dr. Kurt PILZ, Nürnberg, 1967.

javított példány („ein korrigierter Druckbogen"), s így az Angliában található töredékhez viszonyítva is értékes könyvtörténeti dokumentum.

Sajnos, ennek a nagy szorgalommal összeállított bibliográfiának olyan fejezetei is vannak, amelyek nem tartoznak szorosan e bibliográfiai tanulmány feladatkörébe. A másik hiányosság, hogy éppen ezek a fejezetek a legkidolgozatlanabbak, s leginkább csak a német szakmunkákra hivatkozik bennük. A nemzetközi COMENIUS-kutatás legújabb eredményeit nem ismeri, illetőleg nem utal rájuk. Különösen feltűnő, hogy magyar comeniológusok eredményeire alig utal. Az sem erénye ennek a munkának, hogy az egyes kiadványok lelőhelyeinek regisztrálása nagyon hiányos, a magyar lelőhelyeket nem regisztrálja. Nagyon sok kiadást csak másodkézből ír le, s éppen a magyar kiadványokkal kapcsolatos irodalommal bánt el mostohán. Kevés magyar bibliográfiai leírásra hivatkozik. A magyar adatokat félre is érti, illetőleg helytelen következtetéseket von le belőlük. Ezzel magyarázhatjuk azt a súlyos tévedését, amely szerint az *Orbis* Sárospatakon is megjelent 1796-ban, 1798-ban, 1806-ban, 1820-ban és 1831-ben. E kiadások nagyon szűkszavú leírása kapcsán hivatkozik KISS Áron összeállítására (*A magyar Comenius-irodalom.* = *Néptanítók Lapja.* 1892. 101—102. l.), de KISS Áron itt nem Sárospatakot jelöli meg a kiadások helyéül, hanem csak azt írja, hogy ezt a kiadványt SZOMBATHY János, sárospataki professzor dolgozta át s rendezte sajtó alá. A kiadási hely mindegyik kiadványnál: *Pozsony.* PILZ ezeket a kiadásokat sem láthatta, s ezért tévedett. A címlapon ugyanis világosan olvashatók a következő tények: „Ioann. Amos Cómenii Orbis Pictus, In Hungaricum et Germanicum Translatus, Et Hic Ibive Emendatus. A' Világ Le-festve. Magyarra fordíttatott, és hellyel-hellyel meg-jobbíttatott Sz. J. által S. Patakon 1796-dik efzt. Die Welt in Bildern. In die Ungarische und Deutsche Sprache übersezt und hin und wieder verbessert. Nyomtattatott Pozsonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel. 1798."

A *magyar szöveggel* megjelent *Orbis*-kiadások regisztrálásában PILZ jó munkát végzett. De ha már regisztrálta VERSEGHY megcsonkított *Orbis*-kiadását (vö. VERSEGHY: *Exercitationes idiomatis hungarici secundum regulas epitomes concinnatae in usum gymnasiorum regni Hungariae*, Budae, 1816. 2-ik kiadás 1818.), akkor ugyanolyan joggal szólhatna KÖVESDI Pál magyar nyelvtanának a végén megtalálható *Orbis*-részletekről is. (vö. *Elementa Linguae Hungaricae sive Grammatica Hungarica, Cassoviae*, 1766: Excerpta ex Joanis Amos Comenii Orbe Sensualium Trilingui.) A történeti Magyarországon megjelent *Orbis*-kiadványok leírásában érthetetlenül korszerűtlen szemlélettel ítélkezik a kiadások helyeiről. Semmivel sem menthető elfogultságának jellemző megnyilvánulása például, hogy külön is számon tartja az erdélyi, a felsőmagyarországi, illetőleg a szepességi kiadási helyeket, és úgy ítélkezik, hogy ezek a területek, illetőleg kiadási helyek a „német kultúrterületbe" tartoztak. A történetietlen szemléletből származó megállapításait megfogalmazó nyelvi formálásában még ilyen nyelvi képletek is jelentkeznek: „Siebenbürgen und Zips . . . kulturell rein deutsche Gebiete." — „Zum deutschen Kulturraum zu rechnen" — „Siebenbürgen . . . das Land als rein deutsches Siedlungsgebiet . . ." stb. stb. A lőcsei kiadások metszeteinek készítőjéről, BUBENKA Jónásról is ezeket állapítja meg: „Die Holzschnitte stammen von dem Volksdeutschen Jonas Bubenka . . ." stb. (vö. 139. l.). Ezeknek a megjegyzéseknek az árnyékában nem tartjuk jogosnak a *Magyar Helikon* gondozásában, 1959-ben megjelent *Orbis*-kiadással kapcsolatos alábbi kritikai észrevételét: „. . . dieser Text wohl *aus nationalistischen Gründen* fortlaufend nur in Madjarisch wiedergegeben. Der lateinische und der deutsche Text ist jetzt weggefallen." (325. l.) Nem nacionalista szemléleti alapon jelent meg ez a kiadás csak magyarul, hanem helytelen gazdasági meggondolásokból kifolyólag. Annak idején magunk is szóvá tettük, mennyire káros a kiadói szűkmarkúság, illetőleg az a gyakorlat, hogy egyes műveket megcsonkítva adunk ki. (vö. *Pedagógiai Szemle*, 1958. 10. sz. 999. l.) A GERÉB-féle kiadás az 1669-ben

megjelent háromnyelvű kiadásnak csak a magyar szövegét jelentette meg, s így a tudományos vizsgálódás nem használhatja fel teljes értékű forrásként.

COMENIUS halála 300. évfordulója alkalmából megjelent legújabb *Orbis*-kiadvány már megcsonkítás nélkül jelent meg, s így a COMENIUS-filológia számára valóban használható forrásként. (vö. *Joh. Amos Comenii Orbis Sensualium Pictus Bilingvis. — A' Látható Világ, két-féle nyelven*, Coronae, 1675 . . . In Aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae Budapestini, 1970.)

Már említettük, hogy a magyarországi lelőhelyekre alig utal PILZ, s ezt annál is inkább sajnáljuk, mert a magyar Comenius-kutatás számára munkája az összehasonlító vizsgálatra nem alkalmas. Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadásában megjelent *Comenius Magyarországon kiadott műveinek lelőhelybibliográfiája* (Budapest, 1970.) adataiból az is kitűnik, hogy PILZ a magyarországi görög nyelvű *Orbis*-kiadásokat nem regisztrálja (vö. 27. l. és HORVÁTH: *Magyar—görög bibliográfia* Bp. 1940., GYÓNI: *Századok*, 1943. 259. l.), s hiányzik bibliográfiájából az 1672-ben megjelent latin—német nyelvű kiadás leírása. (Vö. *Orbis Sensualium Pictus Bilinguis.* Joh. Amos Comenii Orbis Sensualivm hoc est, Omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum Nomenclatvra. In usum et commodum Scholasticae nostrae Juventutis noviter emissa. *Cibinii*, per Stephanum JÜNGLING, Anno *M DCLXXII*, (=1672.). (2), 241, (6) p.]

A magyar COMENIUS-kutatás számára abban igen jó forrás PILZ bibliográfiája, hogy a magyar szöveggel megjelent *Orbis*-kiadványokat *időrendbe* szedte. Ezeknek a kiadványoknak a vizsgálatában nagyon sok tennivalónk van. Abban is segítője lehet a magyar COMENIUS-filológiának e bibliográfia, hogy végre rendet teremthetünk abban a kérdésben, mely magyarországi kiadványok jelentek meg képek nélkül. A képekkel kapcsolatban komoly filológiai vizsgálódás csak újabban indult meg. PILZ bevezető fejezeteiben utal azokra a főleg Nürnbergben megjelent kiadványokra, amelyekben a kép is információs szerepet kapott. Sajnálatos azonban, hogy ebben a vizsgálódásában is leszűkítette kutatását. A nemzetközi szakirodalom eredményeiről nem vesz tudomást, s arról sem, hogy COMENIUS már 1652-ben a *pataki Janua* lapjain is közölt képeket. (vö. *Eruditionis Scholasticae Pars* II. Janua, Rerum et Linguarum Structuram externam exhibens, in usum scholae Patakinae edita, 1652. OSZK. RMK. I. 859/a., illetve RMK. I. 860. és BAKOS: *Az Orbis Pictus előzményeiről.* = *Az Egri Ped. Főisk. Füzetei.* 136. sz. 339—340. l.)

Felveti azt a kérdést is, maga COMENIUS rajzolta-e az *Orbis* képeit? COMENIUS rajzkészségére vonatkozólag kívánt adatokat szolgáltatni a bibliográfia *Die Karte der Markgrafschaft Mähren und Johann Amos Comenius* című fejezetében (35—37. l.).

PILZ bevezető fejezetei (*Das Leben des Johann Amos Comenius, Pädagogische Werke des Johann Amos Comenius* stb., stb.), sajnos, nem gazdagítják új adatokkal a nemzetközi COMENIUS-filológiát. A legújabb kutatások eredményeit ezekben sem használja fel, a magyar eredményekre nem utal.

PILZ munkájának értékes része az a fejezet, amelyben az *Orbis* nyomán és COMENIUS szellemében készült új képes kiadványokat, tankönyveket és ismeretterjesztő műveket szedte sorba, és írta le pontosan, hitelesen. (vö. *Bilderbücher in der Art des Orbis Pictus*, 329—411. l.) Egyetlenegy kiegészítésünkkel tehetjük teljesebbé Pilz leírásait. Nem regisztrálja a Pozsonyban 1842-ben megjelent következő magyar nyelvű kiadványt: „*A' Világ Képekben a' magyar ifjúság számára*, vagy a' természetnek, művészetnek, és az emberi életnek nézőhelye, *száz két kőre metszett képpel* és pontos magyarázattal, legújabb kiadás *Comenius szerint* a' mostani nyelvfejlődéshez és korszellemhez alkalmazva, németből magyarra fordítá *K. Karcsai Tóth János*. Pozsonyban 1842. Bucsánszky A., polg. könyvkötő tulajdon költségén kiadatott." Különben ez az új magyar nyelvű és az *Orbis* szellemében összeállított kiadvány a következő, PILZ által is regisztrált német nyelvű kiadás nyomán készült: Jakob Eberhard GAILER: *Die Welt, in 102 Bildern für die*

Jugend, oder Schauplatz der Natur, der Kunst und des Menschenlebens . . . Pressburg, in Verlag des Aloys Bucsánszky, 1842. (vö. még: Bakos: *A magyar Komensky-irodalom*, Bpest, 1952. 1024. l.).

Pilz bibliográfiai tanulmánya gazdag anyagával kiegészíti azoknak a munkáknak adatait, amelyek az *Orbis*-kiadványokkal kapcsolatban összefoglaló jelleggel kívánták leírni az *Orbis* kiadások változatait. (vö. H. Jarník: *Veškerých spisu Jana Amosa Komenského, Svazek X. (8.) Orbis Pictus.* V Brně, 1929.; Urbanková: *Soupis děl J. A. Komenského v Československých Knihovnách, Archivech a Museích*, 1959. Státni Pedagogické Nakladetelstvi v Praze.)

A magyar Comenius-filológiának hasznos adatokat is tartalmaz ez a kiadvány, amellett éppen hibái, hiányosságai késztetnek arra, hogy az *Orbis Pictus*-kiadásaival kapcsolatos filológiai, könyvészeti, bibliográfiai vizsgálódásainkat alaposabbá és korszerűbbé tegyük.

Bakos József

A társadalom tudományos irányítása[1] Az irányításelmélet marxista—leninista aspektusának rendszeres és tudományos feldolgozását adja könyvében Afanaszjev szovjet tudós. Annak előrebocsátása mellett, hogy szükség van a gazdasági, szociális és szellemi folyamatok irányításával kapcsolatos általános problémák kidolgozására, ezt a problematikát hét csoportban foglalja össze. Első feladatának azt tekinti, hogy átgondolja és elméletileg elemezze a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a tudományos társadalomirányításra vonatkozó gazdag örökségét. A második problémacsoportnak azt tartja, hogy tanulmányozzuk a gazdasági és szociális folyamatok irányításának történelmi és jelenlegi tapasztalatait. Harmadik feladatként azt jelöli meg, hogy a szocialista társadalom egészét és különböző láncszemeit mint irányítási objektumokat vizsgálja, az irányítás különböző szektoraiban. A negyedik problémacsoport — a szerző szerint — a társadalmi fejlődés objektív feltételeinek és szubjektív tényezőinek kölcsönhatásban való vizsgálata. Az ötödik problémacsoport arra vonatkozik, hogy elemezni kell a szocialista társadalom tudományos irányításának tartalmát, az irányítás alapelveit és alkalmazásukat a társadalmi élet konkrét szféráiban. A hatodik problémacsoport abban áll, hogy meg kell vizsgálni a társadalomirányítás szubjektumát mint az állami és nem állami szervek rendszerét. Végül a hetedik problémacsoport arra vonatkozik, hogy tanulmányozni kell a szocialista társadalom kölcsönhatását a természeti és társadalmi környezettel.

A fentiekben vázolt célkitűzésekhez következetesen alkalmazkodik Afanaszjev munkájának szerkezete. Nyolc fejezetben tárgyalja az irányítás fogalmát, a társadalom önvezérlő rendszerét, az irányítást a tőkés társadalomban, a tudományos társadalomirányítást a szocializmus idején, a szocialista társadalomirányítás rendszerét, az irányítás tartalmát és alapvető funkcióit, a tudományos irányítás általános elveit, valamint az igazgatás korszerű tudományos és technikai eszközeit.

A mű kiemelkedő fejezetei, illetőleg részei: a vezérlés fogalmának kifejtése, a marxista szociológiának, mint a társadalom átfogó szemléletének bemutatása, a szocialista társadalomirányítás bonyolult rendszerének elemzése, az igazgatási viszonyok korszerű szemlélete, a tudományos irányítás általános kérdéseinek bontása, valamint az információval kapcsolatban mondottak.

A szerző néhány megállapítása érdemes a kiemelésre:

Az emberi szervezet önvezérléséből kiindulva megállapítja, hogy a vezérelt és vezérlő rendszerek (alrendszerek) az ember alkotta automatikus berendezésekben és a különböző

[1] Afanaszjev, V.: *A társadalom tudományos irányítása.* Bp. 1969, Kossuth, 382 l.

rendű társadalmi rendszerekben egyaránt megtalálhatók. A vezérlésre nézve lényegesnek tartja, hogy az információs jelek felerősítésekor vagy átalakításakor az információ bennük rejlő minőségi tartalma el ne torzuljon. A kibernetika érdeméül tudja be, hogy rámutatott az információ óriási jelentőségére, a vezérlési folyamatok és az információ elszakíthatatlan egységére. Ezzel kapcsolatban fejti ki részletesen és helyesen a kibernetika előnyeit és gyengeségeit. A társadalom tudományos irányításának lényegét abban látja, hogy a társadalmi rendszert saját törvényszerűségeivel kell összehangolni. A marxista szociológiát a társadalom totális szemléletének tekinti. Érdekesek az ösztönös és tudatos társadalomirányításról mondottak. Az igazgatás egyetemes jellegének meghatározásánál helyesen hivatkozik Marxra annak hangsúlyozásával, hogy az nélkülözhetetlen eleme minden termelési módnak. Helyes rámutatni arra, hogy strukturális-funkcionális szempontból a szocialista társadalom mennyire bonyolult és differenciált rendszer. Jól jellemzi a szerző a szocialista társadalomnak mint önvezérlő rendszernek a tőkés társadalomtól eltérő sajátosságait: a piaci ösztönösség, anarchia és konkurrencia helyére lépő tudományos, tervszerű irányítást. Valóban a szocializmussal kezdődik a társadalom tudományos irányításának szakasza. Az egész társadalom tudományos irányításáról — törvényszerűen — csak a szocializmusban lehet szó. A tudományos-műszaki forradalom és az irányítás tökéletesítése ténylegesen elválaszthatatlanok egymástól. Érdekesek a szerző fejtegetései a szocialista társadalom irányításának szubjektumára vonatkozóan az állami és nem állami szervezetek bonyolult rendszerében. Az állammal szemben támasztott alapvető követelmények vázolása során helyesen mutat rá az adminisztratív és tudományos módszerek összekapcsolásának szükségességére és a szakemberek munkájának értékelésére. A döntéseknek is tudományosan megalapozottaknak és szakszerűeknek kell lenniök. Mivel a szocializmus létrejötte sem ösztönös, hanem tudatosan irányított folyamat, a szocialista építés irányításának legfontosabb feladata is szervezési feladat. A szocialista társadalom irányításának alapelve a demokratikus centralizmus, ennek leszögezése azonban nem teszi feleslegessé további kérdések, mint pl. az optimalitás és hatékonyság vizsgálatát.

Mi sem természetesebb, hogy egy ilyen összefoglaló mű mondanivalói a tudás elsajátításán túlmenően, egyes kérdésekben vitára is késztetnek. Így pl. az információ fajainak vizsgálatánál a mennyiségi oldal nagyobb hangsúlyt kapott a kelleténél, és szólni kellett volna a szükségesség kérdéséről is. Ez napjainkban is nagyon aktuális probléma, mivel találkozunk egy meglehetősen öncélú szemlélettel is, amely az igényeknek olyan felfokozását jelenti ami nem is társadalmi szükséglet már (íróasztalban heverő jelentések tömege stb.) (27. l.). Általában nem mutat rá a szerző a bürokratikus kinövésekre és annak veszélyeire. Vitatható az a megállapítás (116. l.), amely szerint „a társadalmi fejlődés minden újabb foka az előzőből következik, hogy nem szabad önkényesen átugrani a fejlődés befejezetlen szakaszait, stádiumait". A fejlődő országok társadalmi átalakulása pl. éppen a Szovjetunióban megvalósult szocializmus hatására vált lehetségessé. Tautológiának látszik szerzőnek az a megállapítása (152. l.), amely szerint az irányítás során keletkező viszonyok „. . . egyfelől a szubordináció, az igazgatás, szervezés viszonyai, másfelől a végrehajtás, az alárendeltség viszonyai". Annál inkább vitatható szerzőnek az a megállapítása, amely szerint „nincsenek feltétlen érvényű, egyetemes organizációs törvények . . ." (223. l.), mivel maga is önálló fejezetet szentel művében az általános elveknek (244. l.). A különböző információs források között (statisztikai, könyvelési és operatív technikai nyilvántartások) nem említi szerző a szakmai nyilvántartások jelentőségét, ami adott esetben (pl. a tudományos kutatások tematikai nyilvántartása) a leglényegesebb lehet (231. l.).

Afanaszjev könyvét tudománytörténeti szempontból is értékelnünk kell s jelentőségét nem csökkenti, hanem csak fokozza, hogy gondolkodásra, vitára késztet.

Dicséret illeti Rozsnyai Ervin fordítót és Kovács Ferenc lektort. A Kossuth kiadó hasznos elhatározásra jutott a munka kiadásával, nagy kár azonban, hogy sem a „fülön", sem előszóban nem mutatja be a szerzőt.

Takács József

A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei.[1] Könyvének első oldalain Kókay mindjárt megmondja, azaz inkább érthetővé teszi, mi rejlik a magyar irodalomtörténetírás egy különös adóssága mögött, amit azok, akik hivatásszerűen irodalomtörténettel foglalkoznak, eddig nem törlesztettek, de ki is tértek a törlesztés elől. Sürgették ugyan a sajtótörténet megírását — másfelől, mint határterületi jelenséget, kirekesztették a sajtót a kutatásra igazán méltó témák közül.

Legfeljebb egy-egy irodalmi folyóirat látszott méltónak az önálló tanulmányozásra — hírlapoknak legfeljebb az irodalmi rovata vagy kritikai iránya, esetleg az irodalomtörténetből is ismert szerkesztőjének neve vonszolt egy-egy újságot kivételesen az irodalomtudomány boncasztalára. Egy nagy átfogó mű jelent meg mindnyájunk által tisztelt szerző tollából a magyar felvilágosodásról — amely imponáló apparátusának legelején „primitívnek" s ezért mellőzhetőnek minősített mindent, ami az egykorú sajtó történetéről addig megjelent.

Sajtótörténetünk pedig mégsem teljesen parlag és puszta terület, mint sokan hiszik. Anélkül, hogy ezúttal ezt a feladatot is vállalnánk — hiszen lesz Kókay könyvéről elég mondanivalónk — mégsem árt figyelmeztetni rá, hogy a magyar sajtó történetének egészével vagy egyes részleteivel nem Kókay, de nem is az őt közvetlenül megelőző kutatók kezdtek foglalkozni. Szinnyei József egy perccel sem maradt el a francia Hatin mögött, mikor a nemzeti hírlapirodalom maradványait s a velük foglalkozó adatokat kezdte gyűjteni. Ferenczy József hírlapirodalom-története, pozitivista egyoldalúsága ellenére, de talán éppen pozitivista anyaggyűjtő szorgalmának jóvoltából is egyedülálló teljesítmény, nemzetközi viszonylatban is az volt a maga korában. Kókay sem — aki pedig néhány okos rövidséggel fogalmazott oldalon összefoglalja a sajtóra vonatkozó kutatások egész bel- és külföldi történetét —, de más sem idézi Ferenczy könyvének *Előszavából* az egyébként több mint nyolcvan éves mű keletkezésére vonatkozó adatokat. A könyv megírása úgy indult el, hogy az Athenaeum kiadó 1880-ban, az első magyar nyelvű hírlap százéves évfordulóján, 100 aranyat bocsátott az Akadémia rendelkezésére pályadíjul hírlapirodalmunk történetének megírására. „A pályázat — így Ferenczy — kihirdettetett, de eredménytelen maradt, kihirdettetett még egyszer, s ismét eredménytelenül, még csak jelentkező sem akadt, ki feldolgozására ajánlkozott volna." Végül már beérte az Akadémia puszta vázlat bemutatásával is, amelynek alapján kész megbízást adott a könyvre — még így is további évek teltek el, összesen hét év az Athenaeum kezdeményezésétől számítva. A mű a megközelítő teljességet így is csak az 1840-es évekig tudta elérni — mint szintén maga Ferenczy vallja.

Ferenczy megbízása után hetven évvel, 1950-ben ismét felismerte egy kiadónk — véletlenül éppen az Athenaeum örökébe lépett új, a tudományos ismeretterjesztés céljából létesült vállalat — a sajtótörténet fontosságát. Sajnos a könyvnek nem tudott a Ferenczyénél nagyobb terjedelmet biztosítani, a Ferenczy által felölelt időközre pedig ennek is csak a fele jutott. Pedig az elkészült rész megírására fordított idő újból igazolta Ferenczy látszólagos lassúságát.

A sajtótörténet elhanyagoltsága egyenes arányban áll munka-, idő- és terjedelemigényé-

[1] Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795)*. Bp. 1970, Akad. Kiadó, 573 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 25.)

vel. Nem hoz olyan gyors és mutatós eredményeket, mint a tisztán műalkotások formáját, gondolati és eszmei tartalmát analizáló szorosan vett irodalomtudomány. Az utóbbi amellett a mélyebb műélvezet és műértés azonnali elégtételét is megadja művelőjének.

(A tisztelet népünk mai tudományos és közéleti szervei iránt késztet arra, hogy zárójelben megjegyezzem: azért bízom a magyar tudományos sajtókutatás új lendületében, mert éppen ezekben az években ismét Akadémiánk vezetőségének és sajtónk illetékes szerveinek összefogásával készül újra elindulni.)

A sajtótörténet, minden részletében és vonatkozásában, komplex terület. Az irodalomtörténet azért formálhat és kell, hogy formáljon rá elsősorban igényt, mert az alapvetést, a fogalmak és tények elemi tisztázását világszerte irodalomtörténészek végezték. Nem véletlen, hogy KÓKAY is, mint nyolcvan évvel régebben FERENCZY, műve címében „hírlap*irodalom·történetet*" ígér. De nagyon helyesen mindjárt kezdetben leszögezi, hogy nem fog kizárólag irodalmi módszerű vizsgálatra és tárgyalásra szorítkozni. A szokásos irodalomtörténeti anyag mellett egy sor egészen heterogén forrás is kell, hogy lekösse a sajtó kutatóját. És az irodalomtörténeti szemponton kívül egy sor más szempontot is figyelembe kell vennie a feldolgozásnál — másképpen nem szolgálhat jól az irodalomtörténetnek sem. Amelyet szolgálnia pedig nemcsak érdeke, de szíve vágya is. Hiszen végső fokon sajtó és irodalom minden tárgyi, tartalmi, funkcióbeli különbözősége ellenére is eltéphetetlen kapcsolatot tart eszköze, a nyelv által, amelyet nemcsak mint a szabatos kommunikáció műszerét kell, hogy alkalmazzon — ha így volna, a divatos és aktuális információelmélet vagy a szemantika egyik ágává is válhatnék —, hanem mint a kifejezését, szemléltetését és közvetlen ráhatását is. A sajtó rendeltetése, funkciója más, mint az irodalomé. De ennek a funkciónak alapja a valóság valamiféle tükrözése, más célú és más értelmű tükrözése, mint a művész vagy a költő esetében, de mégis tükrözés. Mégpedig tükrözés a közös nyelvi közeg segítségével. És a tükrözést a sajtó is műfajok keretei közt valósítja meg.

A sajtóműfajok és az irodalmi műfajok rokonsága, párhuzama, kölcsönhatása, sőt ismételt kölcsönös helycseréje — meg a mindkettő által használt nyelvi, stiláris, kompozíciós stb. eszközkészlet, ha a sajtótörténet kizárólagos gazdájává nem is, de elsőfokú rokonává az irodalomtörténetet avatja. És a rokonság felszámolása az irodalomtörténetnek sem lehet érdeke. Hogy ezt kutatóink felismerték, annak bizonyítéka az Irodalomtörténeti Intézet által kiadott nagy kézikönyv, ahol a sajtó már nem pusztán felsorolás, seregszemle formájában kap helyet, mint PINTÉR Jenőnél (bár ott pusztán terjedelemben több jutott neki), nem is csak mint az írók környezete és közvetítő szerve, mint még HORVÁTH János tartotta, hanem egyre inkább mint az irodalomban is (akár a társadalmi lét más területén) alakító, szervező, kezdeményező, rendszerező tényező.

Éppenséggel nem lehetne állítani, hogy KÓKAY feladatának elvi követelményeit, módszerbeli kívánalmait ne vette volna komolyan szemügyre.

A sajtónak s két legfőbb ágának, hírlapnak és folyóiratnak fogalmát a saját célkitűzései érdekében tisztázva, kiadósan idézve a definíció kényes problémájának irodalmából is. És az eddigi magyar szakirodalom gyors, de értelmes rostáját követően — csak helyeselhetően sajtó és irodalom imént vázolt összefüggéseinek tárgyalására alapítva — fogalmazza meg módszerének alapvonalait. A bevezetőben mondottak után azt sem helyteleníthetjük, hogy a sajtótörténetet egy kissé vissza is akarja terelni az irodalomtörténet medrébe. Ezt azzal indokolja, hogy a XVIII. század végén az irodalomtörténet módszerének alkalmazása azért is ígér eredményt, mert az újságírókat elsősorban nyelvi és irodalmi kérdések érdeklik, vagy még szabatosabban fogalmazva, nyelv- és irodalomfejlesztő kísérleteikkel többet tehettek a korszerű haladásért, mint egy kifejezetten politikai publicisztikával.

A *Bevezetést* is beleértve KÓKAY két fő fejezetre tagolja munkáját; a hírlapok történetét

lényegében II. JÓZSEF halála évével bontja két részre, két külön főfejezetre; a folyóiratok történetét egyetlen, a többihez képest rövid főfejezetben tárgyalja. Valamennyi főfejezetet megelőzi a közvetlenül a *Bevezetést* követő *Európai és magyar előzmények* c. főfejezet. A munka felosztása és tagolása ellen nem tehetünk kifogást, legfeljebb az okoz némi nehézséget, hogy a *Bevezetést* követő általános korkép már sokszor előreveszi a hírlapok történetének mondanivalóját; így pl. a pozsonyi cenzúrára vonatkozó KÓKAY által Szlovákiában gyűjtött, eddig ismeretlen adatok s a belőlük levont következtetések megelőzik azoknak a lapoknak a történetét, amelyeket ez a cenzúra érint. Ez elkerülhetetlenül néhány ismétlésre vezet — persze, nem bizonyos, hogy ezeket más úton teljesen el lehetett volna-e kerülni.

Nem lehet kifogás az ellen a látszólagos aránytalanság ellen sem, amellyel KÓKAY az irodalomtörténetileg általában a hírlapoknál többre értékelt folyóiratok történetét 150 oldalra korlátozza a hírlapoknak jutatott több mint 400 oldallal szemben. Mert bizonyos, hogy a folyóiratok története eddig is ismertebb volt, mint a hírlapoké. BATSÁNYI nagy kritikai kiadása után pl. szinte inkább az a meglepő, hogy KÓKAYnak még a *Magyar Múseum*ról is van új mondanivalója. És, mint említettük, az egész munka értelme éppen a napisajtó részletes feltárása volt, úgy is mint az általános sajtótörténet elsőrendű hordozójáé a kivétel nélkül rövid életű folyóiratokkal szemben. Inkább a folyóiratok főfejezetének különválasztása lenne vitatható. Ha pl. az immár meggyőzően hangzó érvekkel BESSENYEInek tulajdonított német folyóiratot a kronológiailag őt megillető helyre teszi KÓKAY, még elgondolkoztatóbban emelkedett volna ki a RÁT és BESSENYEI közti kontraszt, BESSENYEI gondolatainak szinte meghökkentő modernsége.

De tudományos munkának nem a kompozíciója a döntő, hanem az eredeti vagy új összefüggéseket feltáró tartalma.

Mint említettük, KÓKAY I. főfejezetének címe: *Európai és magyar előzmények*. A fejezet első fele korszerű irodalmi tájékozottságra alapítva tárgyalja az európai sajtó kibontakozását a XVIII. század végéig, különös tekintettel a két legfontosabb tényre, a referáló újságírás fokozatos túlhaladására, valamint a folyóiratirodalomnak a napisajtó fejlődését is befolyásoló kialakulására, a jellegzetes XVIII. századi folyóirattípus, az ún. erkölcsi hetilap hatására. Azt az eddig is tudott és már az egykorú szerkesztők által is hangoztatott tényt, hogy a magyar hírlapoknak kezdetben folyóiratok szerepét is vállalniok kellett, KÓKAY több új oldalról világítja meg.

Több idézettel teszi világossá, hogy szerkesztőink tudatosan követték az erkölcsi hetilapok példáját, hogy különösen az angol *Spectatort* jól ismerték és értékelték, de hatottak rájuk az egykorú német, sőt cseh és lengyel hasonló folyóiratok is. De még az is világossá válik, hogy éppen a bennük tárgyalt „erkölcsi virtusok" miatt értékelték őket. Talán nem lesz felesleges, ha megemlítjük, hogy ezzel eldőlt ezeknek a folyóiratoknak magyar elnevezése is: az „erkölcsi hetilap" elnevezést egyetemi előadásainkban eleinte habozva használtuk, mert a német „moralische Wochenschrift" szolgai fordításának látszott. Az angolok „essay-journal"-nak, a legújabb olasz sajtótörténet, a GAETA-féle[1] „periodico mondano"-nak nevezi őket. KÓKAY különösen a SÓFALVI József *Oeconomiae vitae humanae* c. egykorú könyvéből vett idézettel mutatja meg, hogy a XVIII. századi magyarok előtt is morális jellegük határozta meg az ilyen típusú periodikákat.

A második főfejezetben különösen ki kell emelni az egykorú sajtópolitika, II. JÓZSEF sokat vitatott sajtórendszabályainak bő ismertetését. KÓKAY itt egy olyan területre szór új világosságot, amely a sajtótörténetnek (és az irodalomtörténetnek is) sok meg nem oldott kérdését rejti.

[1] *Giuliano Gaeta: Storia del giornalismo*. Milano, 1966. Vö. *Magy. Könyvszemle*. 1968. 293—295. l.

Talán semmiről sem írtak annyi változatos könyvet a pozitivista történetkutatók mint a cenzúráról. Ez megfelelt politikai-társadalmi szemléletüknek, amelynek, kétségtelenül dícséretreméltóan, egyik alaptétele a kutatás szabadsága volt — párhuzamosan a gondolat- és véleményszabadság polgári-liberális eszményével. Mégis — talán polemikus, a cenzúrát kizárólag mint a múlt legmegbélyegzendőbb intézményét tekintő alaphelyzetüknél fogva — ezek a könyvek igazán tudományos kritikai feldolgozást nem produkáltak. Elég magyar viszonylatban BALLAGIra, osztrákban WIESNERre utalni. Laza adatközlés, sokszor az anekdotikus részletek halmozása állapítható meg bennük. A legutóbbi tíz év alatt is tudomásom szerint csak három olyan történeti mű jelent meg, amely egy-egy ország, illetve kor cenzúratörténetét valóban tudományos feldolgozásban részesíti, köztük Sashegyi Oszkáré.[2] Mindhárom más-más szempontból indul ki: az angol COLLINS a francia tételes sajtójog fejlődését tartja szem előtt, az amerikai SIEBERT az alakuló angol polgári sajtószabadság érvényesülését, a magyar SASHEGYI az osztrák sajtópolitikát II. JÓZSEF általános művelődéspolitikája keretében.

KÓKAY megállapításainak egy része SASHEGYIt igazolja, más része azonban az egykorú magyarországi cenzúrakezelést sok tekintetben ezzel ellentétes világításba helyezi. Ő a pozsonyi városi levéltárban szerencsés kézzel feltárt cenzúrai iratok alapján bemutatja, hogy noha a hagyományos és az abszolutizmus magatartására jellemző merev sajtópolitika II. JÓZSEF uralkodásának kezdetén némileg megenyhült, mégis különösen az erdélyi parasztfelkelés után szigorú megkötéseket alkalmazott a sajtóval szemben. Mint SONNENFELS, ő is félt a nép politikai tájékoztatásától. Könyvének ebben a részében ügyesen alkalmazza KÓKAY a komplex kutatási módszert: irodalmi források mellett nemcsak a levéltári adatokat használja sokoldalúan, de tájékozódik a kor német-osztrák etikai, politikai és jogi irodalmában is. SONNENFELS emlékezetes államigazgatási könyvének pl. több eltérő kiadását is idézi. Tény, hogy a II. JÓZSEF alatti magyarországi cenzúragyakorlatra eddig kevesen hoztak annyi anyagot, mint KÓKAY könyve. Feltétlenül helyesen állapítja meg — és erre vonatkozó meglátásait még tovább részletezte a *Magyar Könyvszemle* 1968. évi 1. számában —, hogy ami az államjogi és politikai kérdéseket illeti, II. JÓZSEF mindvégig fenntartotta a legszigorúbb cenzúrát. Jellemző bizonyíték erre, hogy az uralkodó úgynevezett alaprendelete ellenére, amely az újságszámok bírálatánál megelégedett a helyi hatóságok rövid átnézésével — ismétlődtek a részletekbe menő figyelmeztetések ezeknek a hatóságoknak részére, különösen attól kezdve, hogy a helytartótanács Budára költöztetése után a helyi hatóság cenzúra-hatáskörét a pozsonyi magisztrátus vette át.

KÓKAY még a magisztrátus által alkalmazott cenzorok kilétét és szerepét is tisztázta.

Nem volna helyénvaló KÓKAY munkájának éppen ebben az egyik legeredményesebb részében keresni hibát. Egy-két kérdést mégis még további megvitatásra, illetve felkutatásra tartunk érdemesnek. Nem megfontolandó-e pl., hogy éppen a HORIA-féle felkelés híreinek cenzúrázásánál — ahol a központilag küldött utasításokat különösen szigorúaknak mutatja KÓKAY — vajon csak birodalmi érdeket kell-e látnunk, vagy magyar rendi érdeket is. A pozsonyi magisztrátust a magyar kancellár (ESZTERHÁZY Ferenc) sarkallotta nagyobb szigorra. Az, hogy a kancellária vagy a helytartótanács reskriptuma ilyenkor „Ő Felsége megfigyelésé"-re hivatkozik, egyszerű iratformula.

Ez nem mond ellent KÓKAY általános felfogásának, amely szerint szó sincs arról, hogy II. JÓZSEF valóban liberalizálta volna a cenzúrát, de lehetővé teszi annak feltételezését, hogy a pozsonyi cenzúrahatóság fokozódó szigora nem vagy nem csak az uralkodó szán-

[2] SIEBERT, Friedrich Seaton: *Freedom of the press in England 1476—1776*. Urbana, 1965. SASHEGYI Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Josef II*. Budapest 1958. COLLINS, Irene: *The government and the newspaper press in France. 1814—1881*. London, 1959.

dékának felelt meg, hanem legalább ugyanannyira a Pozsonyban Bécsnél erősebben érvényesülő rendi befolyásnak, beleértve az egyháziak erősebb befolyását is, akiket Bécsben II. JÓZSEF a cenzúraügyekből kirekesztett.

A cenzúra soha és seholsem kizárólag jogi kérdés, hanem politikai intitúció mind az uralkodó, mind a rendi nemesség, sőt adott esetben az összességében szintén nemesnek számító királyi város kezelésében. Fenntartjuk húsz évvel ezelőtti, igaz, sokkal szűkebb tudományos irodalomra és kevesebb adatra alapozott véleményünket, hogy nem valamely cenzúrarendelet vagy szabály alkalmazása, hanem az alkalmazás mindenkori tendenciája az, ami a szabályos időközökben megjelenő hírlapok létét kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolja.

Hiba — de nem KÓKAYé, mert ez sajnos az általános gyakorlat —, hogy a cenzúrázott helyeket a lapokban nem vetette mindig össze a cenzúra levéltári adatával. Általában, a cenzúra-intézkedés jelentőségét a kihagyásra ítélt helyeknek az egész cikk, sőt, az egész lap kontextusában elfoglalt helye teszi világossá, nem maga a kihagyott rész. Egy azóta elhunyt magyar tudósnak az a javaslata, hogy visszamenőleg mindent ki kellene adni, amit az egyházi vagy a világi cenzúra valaha is törölt, nemcsak végrehajtásában, de tudományos szempontból sem lenne eredményes.

A cenzúra lényege végső fokon az előjogok, az uralkodó rendszerek és osztályok védelme. A rendiség védelmezői nem megszüntetni akarták, hanem saját kezükbe venni. Nem kétséges, hogy siker esetén ők sem kezelték volna azt lényegesen enyhébben, ha intézményeiket veszélyeztető írásokkal kerültek volna szembe.

A XVIII. századi sajtó további kutatása még további levéltári adatok feltárását is kívánja. SASHEGYI a bécsi anyagot látta, főleg a II. JÓZSEF alatti korból (bár doktori értekezése ennél időrendben tovább is megy), GORIUPP Alisz ugyanazokat tárgyalja 1790 és 1800 között. KÓKAY most a pozsonyi cenzúrát tárta fel, az ő korszakára vonatkozóan. A kép egyre pontosabb, de még nem egészen teljes. De az is tény, hogy a tudományos cenzúratörténet nem kizárólag az irodalomtudomány és nem is csak a sajtótörténet feladata.

KÓKAY dolgozatának kétségkívül legerősebb része a IV. fejezet, benne elsősorban a pozsonyi *Magyar Hírmondó* eddig legteljesebb és leghitelesebb történetével. Sok tekintetben maga RÁT Mátyás adta meg nevezetes bevezetésében azokat a nyomokat, amelyeken elindulva az első magyar nyelvű politikai újság eredetét és szerepét a sajtó nemzetközi történetében, a felvilágosodás történetében s a Pozsonyban már fél évszázada erjedő új művelődésbeli és tudományos mozgalmak összefüggésében meg lehetett írni. KÓKAY ezeken a nyomokon elindulva a magyar újságírás kezdeteit sokkal tudatosabb, összefüggőbb és mélyebb alapokon nyugvó folyamatként tudja bemutatni, mint eddig látszott. A RÁT Mátyással és vele összefüggésben a göttingai felvilágosodással, SCHLÖZERrel és folyóiratával, a *Magyar Hírmondó* publicisztikájával (annak főleg gazdaságpolitikai hír- és adatszolgáltatásában rejlő magas és korszerű értékeivel), majd irodalmi és nyelvfejlesztő törekvéseivel foglalkozó fejezeteinek puszta felsorolása is elég volna a magyar sajtó kutatói számára annak jellemzésére, hogy milyen eredményes, eddigi felfogásunkat sok tekintetben lényegesen megváltoztató munkát végzett itt KÓKAY. Már a *Nova Posoniensia* történetének vizsgálatánál feltűnt a protestáns-pietista hatás alatt álló Pozsonynak és legalább három (de egy időben négy) nemzetiségű és nyelvű líceumának fontos szerepe. Nos, amit most KÓKAY ehhez hozzátesz, az azt látszik mutatni, hogy Pozsonynak Bécs után és bizonyára Prága és Krakkó mellett — még nagyobb szerep jár a felvilágosodás kelet-európai centrumai között, mint eddig hittük. És kétségtelen, hogy az irodalmat szélesen értelmező, Göttingában a teológián messze túlmenő egyházi műveltséget szerző, az egymás mellett élő nemzetek egymásrautaltságát mélyen érző, az államtudományban úttörően járatos RÁT Mátyás méltó párja a század első felében élt

és szintén újságalapító Bél Mátyásnak. Az első magyar szerkesztő és újságíró — akiről eddig alig-alig modernizálva még mindig Szinnyei és Ferenczy véleményét ismételgettük — most mint a sajtó kora magaslatán álló mestere jelenik meg, akit — igaza van Kókaynak — a magyar felvilágosodás történetében vissza kell helyezni arra a helyre, amelyet egyébként a kortársak — élükön Kazinczyval — sohasem tagadtak meg tőle. Rát Mátyás kifelejtése a magyar irodalomtörténet nagy úttörői közül a sajtótörténet elhanyagolásának egyik fanyar gyümölcse volt: Kókay most ízes érettségében állítja vissza alkotását — mert lapja alkotás volt, akár Bessenyei vagy Batsányi életműve — a magyar irodalomtörténet felvilágosodáskori szakaszának ezáltal még dúsabbá váló termésébe.

A sajtó kutatója talán egyet hiányolhat: nem találta meg Kókay sem a *Magyar Hírmondó* nyugati mintáját. De lehet, hogy ez maga is eredmény: közel hozza azt a feltételezést, hogy ilyen minta nem is volt, és hogy — ellentétben például a hazai német hírlapok barokkos beosztású referálásával — a morális hetilap stílusának beolvasztása a magyar politikai sajtóba Rát egyéni műve. Önként kínálkozik, hogy ebből a szempontból az egykorú pozsonyi szlovák újsággal (igaz, az már Rát szerkesztői szakasza után indult) kellene alaposabban összevetni. A magyar újságok sajátos kisebb formátumát is magyarázza ez a közelítés a folyóirathoz, de mint ezt más helyen (*Magy. Könyvszle*, 1942.) kifejtettük, valószínűleg az újság decentralizált, nem helyi eladásra, hanem postai szállításra (tehát borítékban való szétküldésre) szoruló terjesztése is.

Kókay aligha fogja elkerülni azt az ellenvetést, hogy éppen a Rát Mátyással kapcsolatban ilyen nagy mértékben sikeres kutatásai befolyásolták, amikor Rát utódait, majd a többi XVIII. századi magyar újság szerkesztőit nála sommásabban intézi el. (V. fejezet.) De előre meg kell állapítani, hogy a dokumentáció gazdagságának és az interpretáció szigorú tudományosságának szempontjából a további fejezetek sem engednek kifogást. A XVIII. század hírlapjaival tartalmuk teljességében kötött Kókay mély ismeretséget, nem csupán egynéhány szempontból „cédulázta" azokat. Minden észrevétel éppen az ezáltal felcsigázott igényből, nem a szerző mulasztásából ered.

Rát Mátyás utódai közül Kókay egyedül Révaival szemben tud igazán fölmelegedni. Ő is koncedálja pedig, hogy Révai nem olyan teljes fegyverzetben fellépő szerkesztő, mint Rát. Hiányzik a hasonlóan széles körű tudományos, politikai és gazdasági tájékozottság. Sokszor meghatóan tehetetlen olyan hírek értékelésénél, amelyről Rátnak érdekes mondanivalói lettek volna. Grác, ahol Révai tanult, a felvilágosodásnak kevésbé modern ágát követte, mint Göttinga. A piaristák átlagnál szabadabb és korszerűbb nevelése nem ér fel a pozsonyi líceuméval. Tegyük még hozzá, ami a *Nova Posoniensia* körül is világossá vált, meg az egész századon végig a sajtó fejlődésében tényezőnek maradt iskolai újságolvasással kapcsolatban (az iskolai újságolvasásról a maga helyén Kókay is szól) is — hogy a katolikus iskolák elsősorban a jezsuita intézetek, de áll ez a többire is, nem rendelkeztek érzékkel a sajtó iránt. Annakidején felvetettük, hogy az iskolai újságolvasás mint modern nevelő eszköz szerepét náluk az iskolai színjátszás foglalta el.

De valószínűleg az egykorú egyház és a földbirtokkal rendelkező szerzetestársulatok rendi megkötöttsége is a sajtó nyílt vagy burkolt ellenfelei sorába terelte őket. Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy Révai újságírói szereplése egyházi felettesei szemében szálka volt. Révai egyébként Kókay megállapítása szerint nem II. Józsefet vagy az udvart okolta elmozdításáért, hanem „elfajult mieinket", a helytartótanácsot és név szerint annak fejét, Niczky Kristófot.

Révai irodalmi törekvéseit, a szerkesztésében megjelent félév irodalmi színvonalát illetően mindenben osztjuk Kókay felfogását; szerkesztői működésének megítélésében óvatosabbak lennénk. Nem értünk egyet azzal, hogy Révai tudatosan törekedett volna valamiféle népszerű, tehát — ezt csak így lehet érteni — a középnemességen és értelmi-

ségen túl terjedő közönség tudatos megközelítését kereső zsurnalisztikára. Ennek alátámasztására KÓKAYnak két érve van: az első, hogy éppen 1784-ben egy ilyenféle kispolgári-paraszti közönségnek szánt lapot indítottak Berlinben. RÁTról elhinnénk, hogy ilyen törekvést észrevett és utánzott volna, RÉVAIról nem. A másik érv RÉVAI szerkesztői programjának az a passzusa, hogy ő olyan újságíró, aki „még el is játszik alakosan". Népszerűsítő írásmódot ért ezen — véli KÓKAY. De valószínűleg inkább csak közönsége előtt akar népszerű lenni, amely nem más összetételű mint Ráté volt. Inkább még szűkebbé vált. Az alakos játék valószínűleg olyasmit jelent, mint mikor a *Magyar Hírmondó* harmadik kiemelkedő szerkesztője, SZACSVAY Sándor azt mondja magáról, hogy „furtsálkodik". Élénkséget, a morális hetilap leleplező—oktató tréfálkozását értik rajta. Persze, SZACSVAYnál a furtsálkodó inkább szatirikus—biráló stílust fog jelenteni, RÉVAInál inkább paposan oktatót (pl. mikor a falusi kislányt inti, hogy ne kívánkozzék a városba). Nem lényegtelen kérdés ez, mert hazai hírlapirodalmunk stílus- és műfaj-problémáját, tehát annak legszűkebben értelmezett irodalmi oldalát érinti.

RÉVAI sokat várt lapjától. Nem tehet róla, hogy felettesei elütötték tőle. De vitatható, lehetett volna-e nagyobb sikere, ha az továbbra is a kezében marad. Utóda, BARCZAFALVI SZABÓ nem tette helytelenül, hogy a külföldi híreknek több helyet szánt, mint RÉVAI. Azt, hogy ez a belföldi anyag rovására ment, BARCZAFALVI sajátságos beállítottsága és vakmerő nyelvújítása tette. A levelezők is, az előfizetők is fogytak BARCZAFALVI mindkét (1784. és 1786.) szerkesztősége idején.

Részben ezért, de nemcsak ezért hisszük, hogy SZACSVAYt KÓKAY — az író-kortársak vele szemben való bizalmatlanságával azonosulva — kissé alábecsüli. Nem óhajtom megismételni SZACSVAY-tanulmányom[3] néhány helyét, amely nem mond ellent KÓKAY megállapításainak, de azt hiszem, néhol más értelmet ad azoknak. Nevezetesen azt, hogy SZACSVAY már 1784 előtt részt *vehetett* a *Hírmondó* szerkesztésében, hogy a belföldi levelezőket nem SZACSVAY alatt vesztette el a *Magyar Hírmondó*, és végül hogy SZACSVAY nemcsak a jozefinista javításokért lelkesedett. SZACSVAY az arisztokráciát támadta és gúnyolta. A KÓKAYtól is többször idézett 1786. újévi cikkében, mely éppen saját addigi működését tekinti át, humorosan éreztette, mennyire meggyűlt már a baja amiatt, hogy nemcsak „Prédikátorok, Papok, Barátok" az ellenségei, és hogy „Tsászárokról, Királyokról, de sőt, az előkelő Dámákról" is megmondta véleményét. A kismadárról és fészkéről való példálózást nem lehet másképp érteni, mint hogy SZACSVAYról mondják, hogy gonosz madár módjára bánik fészkével, értsd azzal az osztállyal, amelyhez tartozik. Ha ez nem volna elég világos, olvassuk el újra, hogyan hajbókol néhány hónap múlva a SZACSVAYt végleg felváltó BARCZAFALVI a nagy betűvel írt Nemes Haza s annak nagyságai, a Fő Tisztelendő Férjfiak és „kivált a' felsőbb rangu Méltóságok" előtt. Nem leleplezés, hanem támadás, lázítás a SZACSVAY módszere.

KÓKAY a *pozsonyi* SZACSVAYt nem értékeli eléggé, viszont elégtételt szolgáltat a *bécsi* SZACSVAYnak, a VI., *A bécsi magyar újságírás története* c. fejezetben. Bőven méltatja addigra elért újságírói kvalitásait, a nemesi reformmozgalomhoz való egyértelmű csatlakozását, stb. Kicsinyesség volna még többet kívánni. De talán érdemes lett volna még utalni a szerkesztők anyagi helyzetére, egymáshoz viszonyítva is. Tudtommal RÁT fizetése nem volt alacsony PATZKÓ alatt, csak a többi szerkesztőé. De Bécsben a nyomdászok jövedelme is a szerkesztőknek jutott, ők váltak a lapok tulajdonosává. És ezek a lapok már nem 300, hanem több mint 1000 előfizetővel rendelkeztek egyenként! Miért volt szükségük tehát GÖRÖGéknek a HABSBURG-ellenes főurak anyagi támogatására is? Az anyagi támogatás és viszont az irodalmi díjakra, rézmetszők nevelésére is elégséges

[3] *Magy. Könyvszemle.* 1967. 12—39. l.

jövedelem közötti ellentmondást KÓKAY nem oldja fel. Annyi bizonyos, hogy SZACSVAY többet vesztett lapja elvétele által, mint GÖRÖG vagy KEREKES vesztett volna. Pedig GÖRÖG és KEREKES végül még pénzbüntetést sem kaptak azért a cikkért, amely SZACSVAY-nak az állásába került. És még egészen 1848-ig minden megbízhatatlan szerkesztő eltávolításánál gond volt, mivel kárpótolják, hogy elszegényedése ne keltsen feltűnést, addig SZACSVAY éhen halt volna, ha az öreg BARCSAY Ábrahám nem támogatja anyagilag.[4]

Mindezek nem vonnak le semmit KÓKAY munkájának érdeméből: egy átfogó tudományos munkához hozzá tartozik a kérdőjelek és a fehér foltok megmutatása is.

Feltétlenül sikerültnek kell mondani a bécsi *Magyar Hírmondó* és elődjének a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*nek beállítását nemcsak a magyar sajtótörténet, de a magyar felvilágosodás történetének folyamatába is. GÖRÖGék pályázatainak nagy irodalmi jelentőségét eddig is ismertük. Hogy azonban GÖRÖGék törekvései mögött egy ilyen egységes, elvileg is megalapozott szerkesztői politika rejlik, az KÓKAY munkássága nyomán derül fel. Fontos még a századvég két további szerkesztőjéről, PÁNCZÉLról és DECSYről adott értékelés, bár lényegében nem módosítja eddigi tudásunkat, csak megalapozottságában, és a budai Ephemerides méltatása, amelyről WALDAPFEL József cikke óta alig írtak, noha a felvilágosodás és ugyanakkor a kilencvenes évek nemesi reformtervei terjesztése körül játszott szerepét a szakirodalom mindig idézte.

Nem foglalkozhatunk részletesen az újságírói hivatás és etika kérdéseivel, amelyeket KÓKAY szintén ebben a részben vet fel. Csak kiegészítéseket lehetne javasolni, főleg ismét SZACSVAY magatartását illetően. Látszólag felületesebben ítéli meg az újságírói felelősséget, mint RÁT vagy BATSÁNYI. Az ismert 1786. újévi cikkből KÓKAY idézi az idevonatkozó részeket. De máshol, egy halotti beszélgetésben SZACSVAY a Mózes nevű újságíró képében azt mondja, azért halt éhen, mert „tsinosan hazudni" nem tudott. Vajon nem annak bizonyítéka-e ez, hogy a köntörfalazás — KÓKAY SZACSVAYtól vett szavával „kétszínkedés" — meg a szükségszerű *elhallgatás* (ami nem egészen ugyanaz, mint a KÓKAYtól elismeréssel idézett szerkesztőknél a *hallgatás!)* éppúgy bántja őt, mint RÁTot vagy GÖRÖGöt? Rát már lapja hirdetésének első soraiban fejet hajt a cenzúra előtt, amit Szacsvay sohasem tesz. És a hazudni nem tudás SZACSVAY tragikus végének is fő okozója!

(Különben, hogy az egykorú írók sokszor igazságtalanul nézik le a korai újságíró munkáját, azt RÁT és RÁJNIS vitájában KÓKAY észreveszi és meggyőzően világítja meg.)

Semmiképpen sem lehet elfogadni, hogy amikor SZACSVAY arról ír, hogy az újságíró híreit szükségképpen másoktól veszi — akkor visszatér a referáló újságíráshoz. Itt éppen az újságírói etika egyik fontos kérdését, a *pontosságot* látja meg SZACSVAY. Az újságíró mértéke nem a történész kritikai igazsága, hanem a pontosság, az információ tapasztalaton és meggyőződésen alapuló elbirálása. Ugyanezen az alapon férhet szó a PÁNCZÉL lapjában (és, mint KÓKAYtól most megtudjuk, ugyanakkor DECSYében is) megjelent cikkhez az újságírókról. KÓKAY igen érdekesen úgy értékeli ezt a szintén a mesterség nehézségeit bizonygató írást, hogy ezzel a SZACSVAY sorsán okuló újságírók közönségük felé hárítják el a felelősséget azért, hogy lapjuk az állásfoglalásban színtelenebbé válik. Bizonyára igaza van. De talán még szélesebb perspektívát nyithatna véleményének, ha összehasonlítaná a kérdéses cikket a *Gespräche der Todten*nel, mert a cikk először ott jelent meg, PÁNCZÉL és DECSY csak fordították.

A folyóiratokról szóló VII. fejezetnél kérdés lehet, hogy a KÓKAY által feltételezett két erővonal, melyek mágneses terébe kerül a magyar hírlap- és folyóiratirodalom, nem szorul-e kiegészítésre és finomításra. Pl. a Genfben járt PÉCZELYt nem igen látom kielégítően elhelyezve a bécsi — gottschedi irányban. Még BARCZAFALVInál is (de talán

[4] *Honnyi Levelek, Tudósítások, Egyebek.* 1815. jún. 2. 31. sz. Vö. *Magy. Könyvszemle* 1968. 351—353. l.

részben SZACSVAYnál is?) tekintetbe kellene venni Sárospatak és Debrecen közvetlen francia kapcsolatait.

Mint említettem, a fejezet aránylag kis terjedelme nem hiba, inkább meglepő, hogy KÓKAYnak — ha nem is szólok az általa először *alátámasztottan* identifikált *Mann ohne Vorurtheil*-ről — eszmei mondanivalója van a folyóiratokról is. Egyetlen elvi észrevétel ezzel a fejezettel kapcsolatban: itt vethető fel, vajon helyes-e a korszak lezárása 1795-tel? Annak idején 1805-re tettük a magyar sajtó első korszakának határát. Addig tart az I. FERENC trónralépésével kezdődő pangás, az új fellendülés kimutathatóan 1806-ban kezdődik. Vagy SZACSVAY elmozdításának éve, vagy 1806 lett volna a megfelelőbb korszakhatár.

Ez azért kívánkozik ide, mert akkor nem kellett volna KÓKAYnak kihagynia a PETHE Ferenc 1796-ban indult *Magyar Újság*ját. Ez az *utolsó*, Bécsben indult magyar periodika 1848 előtt. Sőt, egészen a BACH-korszakig országos terjesztésre számító sajtótermék nem indul már Bécsben. De PETHE lapjának támogatói, közönségbázisa, nyelvi problémái is ugyanazok, mint az egész korai magyar sajtóé. Szinte a RÁT gazdasági szervező kísérletét veszi fel újra a politikára végleg kedvezőtlenné vált időben. Különben valószínűleg a korszakhatár szigorúsága okozta, hogy az *Urániá*ról már nincs igazán lényeges mondanivalója KÓKAYnak. Igaz, elég gazdag a KÁRMÁN-irodalom, de publicisztikai szempontból nincs kimerítve.

KÓKAY munkája nem kritikára vagy éppen gáncsolásra késztet, hanem itt-ott ellenvetésre, vitára, ami tudományos munkánál nem hiba, hanem érdem. KÓKAY felfogását, ítéleteit nem mindig fogadjuk el, de érvelése még olyankor is elismerésre késztet. Adatai pontosak, irodalmi jártassága nagy, de ami a legfontosabb, módszere kifogástalan és további eredményekkel kecsegtet egy még mindig lényegében töretlennek mondható úton.

DEZSÉNYI BÉLA

Az IFLA 36. Közgyűlése. A Könyvtárosegyesületek Nemzetközi Szövetsége 36. közgyűlését Moszkvában tartotta 1970 augusztus 29-től szeptember 5-ig. Szeptember 6-án és 7-én a kongresszus résztvevői Leningrádban könyvtárakat látogattak, és a város nevezetességeivel ismerkedtek. A vendéglátó szervezet a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma ill. a Szovjet Könyvtári Tanács volt, és így a konferencia résztvevőit mint házigazda, N. I. MOHOV, a Kulturális Minisztérium miniszterhelyettese üdvözölte. Az ünnepélyes megnyitó és a Lenin-centenáriumnak szentelt ülés színhelye a Szakszervezetek Központi Székháza volt, míg az ülések és tanácskozások az Össz-szövetségi Idegennyelvű Könyvtár néhány éve felavatott modern épületében folytak. Könyvtári részről a fő szervező M. RUDOMINO, az említett könyvtár igazgatója volt, aki egyébként már hosszú évek óta egyik alelnöke az IFLÁ-nak.

A résztvevők száma ismét magasabb volt, mint a korábbi konferenciáké, ami arra mutat, hogy a sok és részben jogos kritika ellenére a Szövetség népszerűsége növekszik. 40 országból jöttek a résztvevők, összesen 747-en (ebből 111-en a Szovjetunióból). Mintegy 100 volt az amerikaiak száma, de jelentős csoportok érkeztek Angliából, mindkét Németországból, Franciaországból, Kanadából és az észak-európai országokból, sőt Spanyolországból és Olaszországból is. 8—10 delegátus képviselte Csehszlovákiát, Bulgáriát és Lengyelországot, kevesebben jöttek Romániából és Jugoszláviából. Ezúttal egy-egy afrikai és ázsiai könyvtáros is felbukkant a tömegben, részvételük azonban inkább szimbolikus volt. Általában elmondható az IFLÁ-ról, ami egyébként más nemzetközi szervezetekre is jellemző, hogy aktív munkát tulajdonképpen egy kis mag végez, akik évről-évre intenzíven közreműködnek különösen a bizottsági munkában, míg a nagy tömeg

inkább tájékozódni, ismerkedni jön, személyes kapcsolatot vesz fel esetleg azokkal, akikkel korábban levelezett, sőt sokan esetleg kifejezetten turisztikai céllal utaznak.

Az IFLA magyar tagját, a Magyar Könyvtárosok Egyesületét az elnök, MÁTRAI László, valamint a Művelődésügyi Minisztérium által kiküldött delegátusok: JÓBORÚ Magda, KOVÁCS Máté, PAPP István és GOMBOCZ István képviselték. A delegáció tagja volt VÉRTES György, akit a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma hívott meg, továbbá az OMKDK kiküldetésében DARABOS Pálné, KILI Vera, SASVÁRI Györgyné és SZEPESVÁRY Tamás, a KGM-MTTI-ből TAKÁCS Kálmán, TRÉBITS Gyuláné és VÉG Lászlóné, a Papíripari Kutató Intézettől KALMÁR Andorné, az ÉTK-ból KOVÁCS Dezső. Egyidejűleg kiutazott két magyar könyvtáros-csoport is az Expressz Utazási Iroda szervezésében mintegy 50 könyvtáros részvételével. A magyar delegáció tehát viszonylag nagy volt, és a benyújtott referátumok száma (4) is több volt az eddiginél.

Az ünnepi megnyitó ülésen MOHOV miniszterhelyettes, SZISOV, Moszkva Város Tanácsának elnökhelyettese és T. CSUBARJAN, a Lenin Könyvtár megbízott igazgatója üdvözölte a konferenciát, majd H. LIEBAERS, az IFLA elnöke tartotta meg beszámolóját. Mondanivalóját a Nemzetközi Nevelésügyi Év, ill. ennek könyvtári vetülete köré csoportosította. Bejelentette az 1972-re tervezett „Nemzetközi Könyvévet" és azt, hogy az IFLA miként kíván majd ebbe az Unesco által meghirdetett világprogramba bekapcsolódni. Hangsúlyt adott a könyvtárosképzés ügyének, valamint a könyvtárszervezés új, főleg az Unesco által képviselt tematikájának. Sürgette a FID-del való szorosabb együttműködést és kevesellte az Unesco-tól kapott támogatást, amely a világon működő mintegy $^1/_2$ milliónyi közművelődési könyvtárt tekintetbe véve igen csekély összeg. Az IFLA egyébként az Unesco-val kötendő megállapodások révén a jövőben több olyan szemináriumot, kurzust kíván szervezni, amelyeken főleg a fejlődő országok könyvtárosait fogják fokozottabban bekapcsolni a nemzetközi könyvtári vérkeringésbe.

A. THOMPSON főtitkár beszámolt az IFLA kiadványairól (így pl. az *IFLA-Annual*-ról, mely a korábbi *Actes* helyébe lépett), a Sevensma-díjról és a Szövetség növekedéséről: jelenleg 85 rendes és 176 pártoló tagja van. Ezután következett a pénztárosi jelentés, majd a társ-szervezetek képviselőinek (Nemzetközi Dokumentációs Szövetség, Nemzetközi Szabványosítási Szervezet és a Levéltárak Nemzetközi Tanácsa) üdvözlete.

A moszkvai ülés központi témájaként választott gondolat: „Libraries as a force in education" csak a megnyitó plenáris ülés két délutáni előadásában öltött testet. MOHOV miniszterhelyettes a szovjet közművelődési és könyvtári fejlődést vázolta az utóbbi 50 évről, míg M. ADISESHIAH, az Unesco helyettes főigazgatója bőven foglalkozott a könyvtárak helyzetével, hivatásával a művelődésügy nagy szférájában és azzal, hogy ezeket a feladatokat a különböző könyvtárak a világ különbözően fejlett részeiben miként tudják ellátni.

A LENIN centenárium már a megnyitó ülés üdvözlő beszédeiben is tükröződött, de ennek az évfordulónak szeptember 6-án külön ünnepi ülést is szenteltek, melyen a bevezető szovjet előadás után angol, dán, finn, francia, amerikai, keletnémet, lengyel és svéd könyvtárigazgatók mondták el, hogy országaik könyvtárainak hol és milyen személyes kapcsolata volt LENINnel.

Részt vettem a Tanácsadó Bizottság (Consultative Committee) két ülése közül az elsőn, mely az IFLA tágabbkörű vezetőségeként a Szövetség fontosabb ügyeit vitatta meg. Különösen a koppenhágai ülésen létrehozott Programbizottság (Programme Development Group) eddigi munkájáról volt szó, de a legfontosabb két problémát, vagyis az IFLA közeli, ill. távlati munkatervének a lefektetését, valamint a régen esedékes átszervezés ügyét nem tárgyalták meg. Sok szó esett viszont a szervezettebb és színvonalasabb munkához szükséges pénz előteremtésének módjairól. A Szövetség pénztárosának, ill. az Elnökségnek azt a javaslatát, hogy a jövőben a tagdíjakat az Unesco-hozzájárulás egy ezre-

lékében állapítsák meg, több egyesület részéről nem fogadták helyesléssel. Külön problémát okoz még mindig a tolmácsolás ügye, illetőleg a benyújtott referátumok kérdése. A dolgozatokat későn készítik el, lefordításukat az IFLA négy hivatalos nyelvére sem a szerzők, sem a rendezőség nem mindig győzi, újabban ismét gyakorivá vált a dolgozatok felolvasása az előzetes szétküldés helyett stb.

N. PIQUARD visszavonulásával megüresedett egy alelnöki hely is az Elnökségben, a jelölést ugyancsak a Consultative Committee végezte. Végül a szavazás már a plenáris ülésen történt, és így P. HAVARD-WILLIAMS belfasti könyvtárigazgató került be az Elnökségbe. Itt említem meg, hogy bár H. KUNZE professzor nem lett tagja az Elnökségnek, a szocialista országok (Bulgária, NDK, Szovjetunió) néhány könyvtárosát az egyes szekciók, ill. bizottságok titkáraivá választották.

A tulajdonképpeni érdemi munka ezúttal is a szekciókban és a bizottságokban folyt, igen eltérő intenzitással és minőségi színvonalon. Folytatódott az új bizottságok létrehozása is, ami már oly sok kifogás tárgya volt. A koppenhágai ülés óta megalapították a közgazdasági és statisztikai könyvtárak alszekcióját, több korábban alakított bizottság viszont ülést sem tartott' vagy ha igen, csak formálisat. 100-nál több volt a benyújtott referátumok száma, közöttük is sok volt a felesleges, de ugyanezek fontos könyvtárügyi tervezeteket, új mondanivalókat is rejtettek, melyek kiszűrése a jövő feladata.

1. *A nemzeti és egyetemi könyvtárak szekciója* két ülést tartott, melyeken sokan nagy várakozással vettek részt, ezúttal azonban az ülések némi csalódást okoztak. Az elsőn N. I. TYULINA (Szovjetunió) és S. A. MCCARTHY (USA) a nemzeti és általános gyűjtőkörű könyvtáraknak a tudományos életben és a tudományok fejlesztésében elfoglalt szerepéről, a tőlük ezen a téren várt funkciókról értekeztek. A második ülésen kitűnt, hogy a könyvtártudományi kutatásokkal kapcsolatos beígért referátum nem készült még el. Ezen az ülésen ismertette viszont a holland A. L. VAN WESEMAEL a holland egyetemi könyvtárak nagyszabásúnak ígérkező gépesítési tervét. Ennek értelmében ezek a könyvtárak a számítógépek alkalmazásával a katalógusok gépesítésére gondolnak, vagyis arra, hogy a hagyományos cédulakatalógus helyett a jövőben gépi úton tárják az olvasó elé — az általa működésbe hozott mechanizmus segítségével — a kívánt könyvcímet, mégpedig tetszés szerint filmen, vetítővásznon vagy papírszalagon.

2. *Az egyetemi könyvtárak alszekciója* részben önállóan, részben a könyvtárépítési bizottsággal közösen megtárgyalta az egyetemi könyvtárak viszonyát a diáktestületekhez, a könyvtár helyzetét az adott ország könyvtári rendszerében, az egyetemi könyvtár épület- és helyigényét az egyetem komplexumában. Angol, szovjet és nyugatnémet referátumok külön helyzetismertetéseket adtak a maguk országának idevonatkozó kérdéseiről (HUMPHREYS, HAVARD-WILLIAMS, PAPERNO, STOLTZENBURG, LOHSE előadásai). Az alszekció az Unesco támogatását kéri a Latin-Amerikában, Afrikában és Ázsiában működő egyetemi könyvtárak kérdéseit megvitató szemináriumhoz. MÁTRAI Lászlót beválasztották az alszekció állandó bizottságába. Itt említjük az IATUL-t is, amely ez alkalommal külön ülést nem tartott, de megkapta N. PORTNOV (Szovjetunió) referátumát a szovjet szakintézményi könyvtárak tudományos és tájékoztatási tevékenységéről.

3. *A közművelődési könyvtárak szekciója* bennünket közelebbről érdekel, hiszen a KMK munkatársai főleg ebben vettek részt. J. TORFS (Belgium), a szekció titkára készítette a központi referátumot az állományi normák tervezett megváltoztatásáról, a többi dolgozat pedig e téma köré csoportosult. Így pl. a közművelődési könyvtárak bizonyos szervezési problémáiról J. V. ISZAJEV és E. I. SIROTKINA (Szovjetunió), a fejlődő országok idevonatkozó problémáiról KALIA (India) számoltak be. A. M. KYLBERG (Svédország) a közművelődési könyvtárakban használt audió-vizuális eszközöket ismertette. A szekció programján szerepelt SALLAI István és SZENTE Ferenc *Guiding figures for lines planning*

local library provision c. tanulmánya is. A szekció ezúttal határozatokat nem hozott. Egy közös ülést tartott ez a szekció is a könyvtárépítési bizottsággal, ezen MEVISSEN (NSZK) a közművelődési épületnormákról tartott előadást. *A gyermekkönyvtári* alszekció ülésén N. B. MEDVEDEVA és T. LUKACSEVA (Szovjetunió) a szovjet gyermekkönyvtárakban használt gyermekkönyvtári irodalomról és az idevonatkozó kutatásokról adott be dolgozatot. Beszámolt W. SCHERF (NSZK) is a müncheni Nemzetközi Ifjúsági Könyvtár működéséről. *A kórházi könyvtárak* alszekciójának ülésére A. M. MILLER (Szovjetunió), TOMA Anna (Magyarország) és A. RIMKEIT (NSZK) dolgozatait adták be, amelyek az említett országok kórházi könyvtárainak helyzetét ismertették. Az ugyancsak közművelődési vonalon működő *INTAMEL* (Nagyvárosi Könyvtárak Nemzetközi Egyesülete) néhány évvel ezelőtt az IFLA keretében jött létre, de az IATUL-hoz hasonlóan már teljes önállóságra törekszik. Moszkvában csak a vezetői találkoztak egy szervezési ülésen, egyébként az 1970. évi tokiói konferenciájuk után 1971-re Baltimore-ban terveztek külön konferenciát.

4. *A szakkönyvtári szekció* munkájából B. STÜDELI (Svájc) referátuma az ipari kutató könyvtárakról, O. A. HAMRICK (USA) dolgozata a szakkönyvtárak művelődésügyi szerepéről érdemelnek említést, és külön kell szólnunk a szabadalmakkal kapcsolatos két szovjet referátumról. Az ide tartozó *obszervatóriumi és térképészeti alszekció* ugyancsak tartott üléseket (obszervatóriumi könyvtárak központi katalógusa, űr-térképek rendezési elvei stb.). A szakkönyvtári szekció egyébként csak egy határozatot hozott: kimondotta a Közgazdasági és Társadalomtudományi Könyvtárak Alszekciójának megalakulását.

5. *A parlamenti és közigazgatási könyvtárak szekciója* számadást készített az eddig végzett munkáról, beleértve főleg azt a kézikönyvet, amely a világ parlamenti és közigazgatási könyvtárairól fog tájékoztatást adni. A parlamenti könyvtárak szerepéről és funkcióiról K. PETERS (Hollandia) tartott előadást.

6. *A katalogizálási bizottság* az első a bizottságok közül a formai sorrend szerint, de munkájának fontosságát és eredményességét illetően is. A bizottság tárgyalási anyagából, a külön is megjelentetett *Newsletter*jéből és egyéb tényezőkből nyilvánvaló, hogy ez a bizottság végzi a legkomolyabb munkát az IFLÁ-n belül. Moszkvában egyszerűen „katalogizálási bizottság"-ra változtatta nevét az eddigi „egységes katalogizálási szabályok bizottsága" helyett. Az egyik legfontosabb téma A. KRENKOVA (Szovjetunió) jelentése volt arról a munkáról, amelyet az IFLA megbízásából a Szovjet Katalogizálási Bizottság a testületi rendszó egységesítése érdekében végzett. Részletes és előbbrevivő felmérések készültek a koppenhágai ülés óta az egyes országok legfontosabb hatósági (törvényhozói és végrehajtói) szerveinek egységes névhasználata, illetőleg a nemzetközi szervezetek neveinek egységes használata terén. Mme S. HONORÉ (Franciaország) jelentette, hogy nemsokára elkészül a névtelen klasszikusok és az államnevek rendszavainak egységes használatára vonatkozó két kiadvány. Eva VERONA (Jugoszlávia) és F. G. KALTWASSER (NSZK) a Párizsi Katalogizálási Elvek módosításának végleges formábaöntéséről számoltak be. Az a munkabizottság, amely a bibliográfiai címleírás egységesítésével foglalkozik (magyar részről ennek DOMANOVSZKY Ákos a tagja), ugyancsak előrehaladt a munkájával. Új munkabizottságokat állítottak fel a sokszerzős művek címrendszóinak megszervezésére nagy könyvtárakban (ezt H. HÖHNE, NDK fogja vezetni) és a liturgiai művek címrendszóinak egységesítésére (vezetője BAEDER, NSZK-ból).

7. *A központi katalógusok és a könyvtárközi kölcsönzés* bizottságában az elnök beszámolt a készülő kézikönyv adatgyűjtési munkálatairól, és sürgette a kölcsönzési szabályok revízióját. B. A. SZEMJENOVKER (Szovjetunió) dolgozata azt tárgyalta, hogy a számítógépeket miként lehet a központi katalógusok szolgálatába állítani.

8. *A nemzetközi kiadványcsere bizottsága* megvitatta GOMBOCZ István *Economic aspects*

of the international exchange of publications c. jelentésének végleges formáját, és megbízta P. GENZELT (NDK), hogy folytassa a kérdés vizsgálatát a csereközpontok által közvetített gyűjtőküldemények ügyében. B. P. KANYEVSZKIJ (Szovjetunió) referátumot készített a szovjet könyvtárak cseremunkájának jelenlegi helyzetéről, azonkívül vállalta, hogy a nemzetközi kiadványcsere már közzétett kétkötetes bibliográfiáját (J. DARGENT) folytatni fogja egy új kiadvány formájában. A bizottság másik fontos témája a cseremunkában használatos formanyomtatványok egységesítése volt, ezúttal J. LETHÈVE (Franciaország) ismertette részletesen kidolgozott javaslatát a kérőlapok egységesítésére. A bizottság kérte, hogy a gazdaságossági vizsgálatok tanulmányát és az egységes kérőlap tervezetét tegyék közzé az Unesco folyóiratában. Felmerült az a kívánság is, hogy az Unesco Kiadványcsere-kézikönyvét újabb kiadásban jelentessék meg. A bizottság ezenkívül a hivatalos kiadványok bizottságával, együtt ismét sürgette a csereközpontok szakértőinek régen esedékes összejövetelét. Valószínű, hogy erre Bécsben kerül sor 1972 elején az Unesco támogatásával.

9. *A hivatalos kiadványok bizottsága* folytatta az afrikai hivatalos anyag európai központi katalógusának kidolgozását, és meghallgatta a Library of Congress beszámolóját a Kelet-Európával folytatott hivatalos cseréről.

10. *A periodikák és sorozatok bizottsága* vállalta, hogy a folyóiratrepertóriumok nemzetközi bibliográfiáját naprakész állapotban tartja (az eddig végzett munka eredménye egy nemrég kibocsátott Unesco kiadvány). A bizottság a folyóiratok katalogizálásának kérdését tovább tanulmányozza. Meghallgatta M. A. TARASZOV (Szovjetunió) dolgozatát az újságok feldolgozási kérdéseiről, és elhatározta, hogy e kérdésben első lépésként egy bibliográfiát állítanak össze.

11. *A statisztikai és szabványosítási bizottság* már a nagy munka után volt, amennyiben évtizedes működése eredményeként 1970 őszén az Unesco elfogadta a Nemzetközi Könyvtárstatisztikai Ajánlást. Ezúttal a kérdés legfőbb mozgatója és szakértője, F. L. SCHICK (USA) a könyvtárstatisztikai kézikönyv előrehaladásáról számolt be.

12. *A ritka és értékes könyvek bizottsága* számbavette a nemzetközi könyvtörténeti bibliográfia előkészítésének munkálatait, és határozattal sürgette a munka folytatását, Antwerpen és Moszkva székhelyekkel. A másik határozat egy nemzetközi könyv- és kéziratrestaurálási központ felállítását szorgalmazta.

13. *A könyvtárosképzési bizottsághoz* két tanulmányt nyújtottak be: F. L. SCHICK (USA) munkája a könyvtárosi hivatás nemzetközi vonatkozásaival, M. GASZTFER (Szovjetunió) tanulmánya a tudományos-technikai forradalom könyvtárosokra gyakorolt hatásával foglalkozott.

14. *A gépesítési bizottság* témái a következők voltak: Scott ADAMS (USA) az UNISIST-ről, erről az Unesco által elindított és az egész világ információs rendszereinek összefogására irányuló nagy koncepciójú vállalkozásról tartott előadást nagy érdeklődés mellett. A jelek szerint a nemzeti bibliográfiák gépi úton való előállításának és a többi nagy mechanizációs vállalkozásnak (MARC, stb.) az ügyét is ezentúl ez a bizottság fogja gondozni. A mágneses szalagokra vitt és különböző könyvtárakban egyformán alkalmazható, ill. leolvasható bibliográfiai információk kérdése most már a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet illetékes bizottságát (ISO /TC 46) is foglalkoztatja, ahogy az egyik referátumból kitűnik. G. PFLUG (NSZK) a FID-del való szoros együttműködésre adott programot, egy másik nyugatnémet jelentés az Unesco által rendezett regensburgi szemináriumot ismertette, ahol a könyvtárakban alkalmazható elektronikus adatfeldolgozással foglalkoztak. A bizottság sürgeti a gyárakat, hogy készülékeiket jobban alkalmazzák a könyvtári adatfeldolgozás szükségleteihez.

15. *A bibliográfiai bizottság* ezúttal is igen aktív volt. A benyújtott referátumok közül említendők N. N. SZOLOVJEVÁÉ (Szovjetunió) a bibliográfia nevelésügyi szerepéről,

K. Petersé (Hollandia) az egy országon belüli bibliográfiai együttműködésről, valamint két csehszlovák és egy holland dolgozat a bibliográfiai munka egyes aspektusairól. A bizottság elhatározta a bibliográfiai információs rendszerek optimális modelljének kidolgozását, és sürgette a könyvtárosok és bibliográfusok intenzívebb bevonását a szakbibliográfiák és thesaurusok készítésébe.

16. *A könyvtárelméleti bizottság* tulajdonképpen most Moszkvában fogott munkához, hiszen csak 1969-ben Koppenhágában alakult meg. J. Boldis (Csehszlovákia), A. Baton (USA), J. Kolodieska (Lengyelország), R. Kluth (NSZK), W. Dube (NDK), K. Kaladzsieva (Bulgária) és S. L. Meri (Finnország) dolgozatokat nyújtottak be, amelyben hazájuk vonatkozásában azt a témát ismertették, hogy milyen helyet foglal el a könyvtárelmélet a tudományok rendszerében. A bizottság által hozott határozatok szerint szükséges lenne egy, a Nemzetközi Könyvév kapcsán rendezendő szimpoziumra a következő címmel: A könyv és az olvasás szociális pszichológiája; továbbá egy nemzetközi könyvtárelméleti kutatóközpont felállítására, amelynek gazdája a Lenin Könyvtár lehetne. A bizottság ezenkívül tervbe vette a szoros kapcsolatok kiépítését az egyes nemzeti egyesületekkel, az egységes könyvtárügyi terminológia kidolgozását stb.

Az elmondottakból látható az IFLA ha nem is mindig mély, de szerteágazó munkája. Mindez jelentős feladatokat fog hárítani a magyar könyvtárügyre 1972-ben, amikor az IFLA Közgyűlését Budapesten rendezik meg. A fő téma az Unesco által 1972-re meghirdetett „Nemzetközi Könyv- és Olvasás Éve" programjához fog igazodni, a magyar könyvtárügy pedig összekapcsolhatja az IFLA konferenciáját az első Magyarországon nyomtatott könyv megjelenésének 400. évfordulójával.

Gombocz István

Az OSZK Zeneműtárának bécsi kiállításáról. A múlt év decemberében az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára nagysikerű külföldi kiállítással vonta magára a figyelmet. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár Zenei Gyűjteményének és az Osztrák Zenei Egyesületnek meghívására értékes osztrák vonatkozású anyagot mutattunk be a bécsi Albertina épületének legfelső emeletét elfoglaló Musiksammlung kiállítótermében.

A kiállítást, amely mind tartalmával, mind pedig kivitelezésével kivívta a könyvtáros és muzsikus szakemberek elismerését, Kecskeméti István, az OSZK Zeneműtárának vezetője állította össze. Az anyag gerincét a bécsi klasszicizmus két nagy mesterének: Joseph Haydnnek és Ludwig van Beethovennek, valamint az ő munkájukat előkészítő néhány „kismesternek" eredeti kéziratai alkották. Ezek az igen értékes kéziratok főként az egykori Esterházy-archívum anyagából kerültek a nemzeti könyvtárba. Osztrák vendéglátóinkat talán még a Haydn- és Beethoven-műveknél is jobban érdekelték az említett „kismesterek": Johann Joseph Fux, Gregor Joseph Werner, Michael Haydn, Johann Georg Albrechtsberger, Karl Ditters von Dittersdorf és Franz Xaver Süssmayr alkotásai, melyek az OSZK Zeneműtárában jelentős mennyiséget képviselnek. Napjainkban mindinkább foglalkoztatja a zenetudományt az a köznyelv, melynek talaján egy-egy korszak kiemelkedő mesterei a maguk sajátos stílusát kifejlesztették. E köznyelv létrejöttében ezeknek az eddig feledésbe merült, ma azonban egyre inkább újra-felfedezett kisebb jelentőségű szerzőknek is fontos szerepük volt.

A kiállítás látogatóit már a folyosón nagyméretű tablók: eredeti zeneműkéziratok, aláírások fotokópiái fogadták. A kiállítóterembe lépve, nyolc különböző formájú és méretű, modern vitrinnel találták szemben magukat. Egy-egy vitrint szenteltek valamennyi felsorolt mester bemutatásának. Az eredeti kéziratos anyagot szemléletesen egészítették ki a korabeli rajzok, képek, szerződések, levelek, színlapok. S hogy a kiállított dokumentumok nálunk már nem csupán holt muzeális anyagok, hanem bekerültek az élő zene vérkeringésébe, arról a Zeneműkiadó által közreadott partitúrák, szólamanyagok:

az OSZK által kezdeményezett, *Musica Rinata* elnevezésű sorozat nyomtatványa tanúskodtak. Abban az esetben, ha a kiállított zeneművek már lemezen is megjelentek (pl. SÜSSMAYR: *Das Namensfest* című gyermekoperájánál vagy Michael HAYDN *Serenata*jánál), az eredeti kézirat — nyomtatott kotta — hanglemez hármas egysége keltett mély benyomást a szemlélőben. Könyvek, tanulmányok egészítették ki a tárlók anyagát.

A december 10-i megnyitón KECSKEMÉTI István tartott előadást az OSZK Zeneműtárának felépítéséről és anyagáról, különös tekintettel az osztrák vonatkozású zeneműkéziratokra, melyek közül gondos mérlegelés alapján — mint jellegzetes példákat — választotta ki a kiállításon látható dokumentumokat. Nagy érdeklődést váltott ki FUX jelentős kompozíciójának, a *Te Deum*nak aláírt és 1706-ból keltezett autográf partitúrája, Joseph HAYDN adóslevele Luigia POLZELLI énekesnő javára 1800-ból, valamint SÜSSMAYR eredeti kéziratos vázlatai MOZART *Requiem*jének befejezéséhez. A szem számára a legvonzóbb a BEETHOVEN-tárló volt, mely a zeneszerző magyarországi kapcsolataiból a színháztörténeti vonatkozásúakat emelte ki, különös tekintettel az 1812-ben a pesti német színház megnyitására komponált *István király* és *Athén romjai* kísérőzenékre. Itt egy értékes Beethoven-levélen és a szerző által sajátkezűleg kijavított zenekari szólamanyagon kívül színlapokat, látképeket is bemutattak az OSZK Színháztörténeti Gyűjteményének anyagából.

Az első héten még további két előadás hangzott el; az egyikről, SOMFAI László *Újabb Haydn-felfedezések Magyarországon* című referátumáról az osztrák „Kurier" dec. 30-i száma is igen elismerően emlékezett meg.

A kiállítóteremmel egybenyíló szomszédos kis helyiségben elhelyezett csembaló módot nyújtott arra, hogy néhány hangversennyel tegyék még emlékezetesebbé a látogatók számára a kiállítást. PERTIS Zsuzsa csembalóművésznő, a Sebestyén-vonósnégyes és Raid BUNGER, a bécsi Staatsoper szólóénekese SÜSSMAYR, J. HAYDN és ALBRECHTSBERGER műveit szólaltatta meg. A közönség, mely a koncertek alatt a kiállítóteremben foglalt helyet, a műveket hallgatva, azok eredeti kéziratait is szemlélhette a tárlókban.

Franz GRASBERGER, a bécsi Musiksammlung nemrég kinevezett, új elképzelésekkel és tervekkel teli igazgatója elmondta, hogy a háború óta ez az első külföldi kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár Zeneműtárában. Ez annál is inkább megtisztelő számunkra, mert ez a bécsi gyűjtemény egészen rendkívüli értékekkel, ugyanakkor mennyiségileg is hatalmas anyaggal rendelkezik. Nagyméretű olvasóterme, katalógusterme, számos irodája, kiállító helyiségei, külön kézirat-, könyv-, folyóirat- és zeneműnyomtatványraktárai egy teljes emeletet töltenek be. A kutató eredeti kéziratokon kísérheti végig az európai zene csaknem teljes fejlődését a középkori, gazdagon díszített kódexektől LASSUS, MOZART, SCHUBERT művein át PFITZNERig, WEBERNig és a legújabb zeneszerzőkig. (A mi kiállításunkkal egyidejűleg egy másik teremben mai osztrák szerzők műveit lehetett látni.) E kiállítás kiindulópontja lehet a további együttműködésnek. Hogy ebben az osztrák fél is érdekelt, arra bizonyíték, hogy mind a Musiksammlung, mind pedig a Zenei Egyesület igazgatója a közel jövőben hosszabb időt kíván Budapesten tölteni, a magyar zenei és könyvtárélet alaposabb megismerése, a kapcsolatok továbbfejlesztése érdekében.

P. ECKHARDT MÁRIA

A budapesti XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus. A Féderation Internationale des Societés d'Amateurs d'Exlibris — az egyes országok ex libris egyesületeinek nemzetközi szövetsége — 1968-ban Comóban megtartott értekezletén úgy határozott, hogy a XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus megrendezését Budapest székhellyel a magyar ex libris gyűjtők egyesületére, a Kisgrafika Barátok Körére bízza.

Az ex libris kongresszusok megrendezésének a gondolatát a világ jelenlegi legtekinté-

lyesebb ex libris-gyűjtője, az olasz Dr. GIANNI Mantero vetette fel, s az ötletet minden ex libris egyesület örömmel fogadta. Az időközben megalakult nemzetközi szövetség, a FISAE statutuma értelmében a kongresszusok két évenként kerülnek megrendezésre, felváltva szocialista és kapitalista országokban.

A Kisgrafika Barátok Köre a kongresszust 1970. nov. 5—8. között rendezte meg, kulturális és társadalmi szerveink hathatós anyagi és erkölcsi támogatásával. A kongresszus mellőzte az előadásokat, és helyette a gyűjtők és művészek személyes megismerkedését, az egyes problémák közvetlen megoldását helyezte előtérbe s ugyanakkor kiadványaival és kiállításaival részben a nemzetközi, részben a hazai ex libris művészet mai törekvéseiről és állásáról kívánt képet adni. A személyes találkozások eredményeképpen az egyes országok gyűjtői egymás ismeretlen lapjainak meghatározásához nyújtottak sok segítséget, és sok megoldatlan problémát tisztáztak.

A kiállítások közül jelentőségében az Ernst Múzeumban megrendezett Nemzetközi ex libris és kisgrafika kiállítás vitte el a pálmát. Tizenhét ország mintegy százhetven művészének — köztük a világon ismert legnagyobbaknak is — a legutóbbi években készült legszínvonalasabb alkotásait tárta a közönség elé, s így e kiállítást nyugodtan nevezhetjük a mai európai ex libris művészet nemzetközi seregszemléjének. A kiállítási anyag pregnánsan tükrözte az ex libris művészet mai stílustörekvéseit, a tematikai gazdagodást s a hagyományos szimbolikának modern jelképrendszerrel való helyettesítését ugyanúgy, mint a technikai igényesség egyre fokozódó finomságait és kimeríthetetlen ötletgazdagságát. A gazdag magyar anyag a nemzetközi seregszemlében is jól megállta a helyét, de az összehasonlítás lehetősége alkalmat adott bizonyos következtetések levonására is: Ex libris művészetünknek — a műfaj sajátos törvényeinek betartása mellett — főleg a kifejezési eszközök modernizálásában előbbre kell lépnie, mert ellenkező esetben könnyen — és joggal — a konzervatizmus vádjával illethetik.

Az Ernst Múzeumban nyert elhelyezést a kongresszus tiszteletére meghirdetett három nemzetközi és három magyar pályázat anyaga is. A pályázatra beküldött művek magas színvonala azt bizonyítja, hogy a pályázatok milyen húzóerőt tudnak képviselni egy-egy művészeti ág fejlődésében. A három nemzetközi pályázat *Budapest*, *Bartók Béla* (halálának huszonötödik évfordulója tiszteletére) és *szőlős-boros* témakörben nyert meghirdetést. A *Budapest* c. pályázat díjnyertesei: 1. díj Anatolij KALASNYIKOV (Szovjetunió), 2. díj Vincas KISARAUSKAS (Szovjetunió), 3. díj Christian BLAESBJERG (Dánia). A *Bartók-pályázat* díjain a felsorolás sorrendjében DISKAY Lenke, Grazina DIDELYTI (Szovjetunió) és Anatolij KALASNYIKOV osztozkodtak. A *szőlős-boros* pályázat különdíját Malgorzata KOROLKO (Lengyelország) nyerte el, míg az első díj Anatolij KALASNYIKOVnak, a második díj KÉKESI Lászlónak, a harmadik díj pedig Antanas KMIELAUSKASnak (Szovjetunió) jutott. Nem véletlen, hogy a három nemzetközi pályázat kilenc díjából a nemzetközi zsüri hat díjat szovjet művésznek ítélt; az ex libris a Szovjetunióban a könyvkiadás és a könyvgyűjtés fejlődésével együtt ugrásszerű emelkedést és népszerűséget ért el, ami nemcsak művészeiknek a műfajban megnyilvánuló sajátos arculatával és modernségével, de az ex libris kiadványok sokaságával s a gyűjtőtábor (köztük ipari munkások, kolhozparasztok stb.) hatalmas megnövekedésével járt együtt. A csak magyar művészek részére meghirdetett három pályázatra ugyancsak gazdag anyag érkezett be. A magas mércére jellemző, hogy két pályázattal kapcsolatban *(Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás — Internationaler Buchkunst-Ausstellung Leipzig 1971.)* díjat nem adtak ki. A *Dürer-pályázat* azonban annál több kisgrafikai remeket produkált, s az első három díjat MAURER Dóra, DISKAY Lenke és ÁGOTHA Margit nyerte el.

Az Ernst Múzeumban megrendezett kiállításhoz illusztrált katalógus is készült — sajnos, csak rotaprint kivitelezésben.[1]

[1] *Nemzetközi ex libris és kisgrafika kiállítás.* (Katalógus) Bp. 1970, KBK. 43 (1) l. 20 cm.

A kongresszusokat a rendező országok nemcsak arra használják fel, hogy a modern nemzetközi anyag mellett bemutassák saját modern anyagukat is, hanem arra is, hogy ex libris-kultúrájuk múltjáról is tájékoztassák a kongresszus tagjait. Így történt ez hazánkban is, ahol az Országos Széchényi Könyvtár a Magyar Nemzeti Múzeum kupolacsarnokában megrendezte a *Régi magyar ex librisek 1521—1900* c. kiállítását s ennek értékét pár szép Corvina és supralibrost tartalmazó kötés közzétételével tette változatossá. A kiállítás, bár a könyvtár vonatkozó anyagának csak egynyolcadát mutatta be, nemcsak a külföldi, de a hazai közönségre is a meglepetés erejével hatott. Az eddigi szakirodalomban nyilvántartott két, XVI. századi magyar ex libris mellé még két, ugyancsak XVI. századi ex librist állított ki (Werbőczi István és a Csornai Prépostsági Könyvtár ex libriseit), s a Werbőczi-féle ex libris 1521-re való datálásával azt is bebizonyította, hogy az ex libris Németország után hazánkban jelentkezett másodiknak Európában. Bár az anyag túlnyomó része (legnagyobbrészt ismeretlen művészek munkája) a XVIII. század végéig a kor szellemének megfelelően heraldikus jellegű, kivitelezésben nem marad el a többi európai ország korabeli ex libris művészete mögött. A kiállítás illusztrált katalógusa tudományos szempontból kifogástalan munka, s ez elsősorban Dr. Nyireő István ny. könyvtárigazgató érdeme, de mert a régi magyar ex librisek teljes corpusának összeállításáig és megjelentetéséig forrásmunkának számít, a sokszorosító eljárásban történt kivitelezése helyett nyomtatott kivitelezést és jobb papírt érdemelt volna, amelyen az illusztrációk is másképpen hatottak volna.[2]

A kiállítások megrendezésének sorozatához a Magyar Mezőgazdasági Múzeum is csatlakozott, *Szőlő és bor az ex libriseken* c. kiállításával. Ez volt egyébként az első hazai tematikus ex libris kiállítás! A kiállítás megrendezésére az adott lehetőséget, hogy a múzeum, amely mezőgazdasági témájú műtárgyakat is gyűjt, Lippóczy Norberttől, a magyar származású jeles lengyel gyűjtőtől ajándékba kapta a világ legnagyobb (közel nyolcszáz lapot kitevő) szőlős-boros témájú ex libris gyűjteményét, s ezt a múzeum azzal hálálta meg, hogy felhasználva a XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszust, a nagyszerű gyűjteményt külön kiállítás keretében a nagyközönség elé tárta. A szőlős-boros téma, amely az i. e. 4000 évtől napjainkig a képző- és iparművészet annyi remek alkotásán szerepel, az ex librisben is korán, már a műfaj egyik megalapítójának, Dürernek a lapjain is megjelent. A szőlős-boros témájú ex librisek terén elsősorban a bortermelő és borszerető országok (Olaszország, Franciaország, Spanyolország, Magyarország, Lengyelország stb.) művészei jeleskednek, s van aki a munka oldaláról (mint pl. Andruskó Károly), van aki a bor-adta öröm oldaláról ragadja meg a témát. A magyar művészek a kiállítás tanúsága szerint e témakörben szintén sok, értékes grafikát alkottak (Fery Antal, Bordás Ferenc, Diskay Lenke, Drahos István, Kékesi László, Stettner Béla stb.). E kiállítás művészettörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős, és jelentőségét nagyban emeli a kitűnő nyomdai kiállítású, dúsan illusztrált katalógus is,[3] amely Lippóczy Norbert munkája, s amelyből 12 külön mellékletet tartalmazó, bibliofil jellegű, 250 példányban megjelent számozott kiadás is készült.

A budapesti kiállítások mellett egy-két vidéki városunk is rendezett ex libris kiállítást a kongresszus tiszteletére. Ezek közül az egri Megyei Könyvtár *Magyar ex libris művészet a két világháború között* címmel megrendezett kiállítását kell kiemelnünk,[4] de jelentős

[2] *Régi magyar exlibrisek 1521—1900.* Leíró katalógus. (Összeáll. Dr. Nyireő István.) Bp. 1970. OSZK (OSZK Házi Sokszorosítóüzem). 44 (2) l. + 1 eredeti grafika. 22.5 cm.

[3] *Szőlő és bor az ex libriseken.* (Összeáll. Lippóczy Norbert.) Budapest 1970, Magyar Mezőgazdasági Múzeum (Kossuth Ny.). 38 l., 24 t., 2 l. Az 1000 példányból 250 számozott, 12 külön mellékletet tartalmazó példány is készült.

[4] *1919—1945. Magyar ex libris művészet a két világháború között.* (Katalógus.) (A bevezető tanulmányt írta s a katalógust összeállította Galambos Ferenc.) Eger 1970, Megyei Könyvtár. 16 l. 19 cm. (A Heves Megyei Könyvtár Füzetei 21.)

sikert aratott a KBK. Pécsi Csoportjának Anatolij KALASNYIKOV ex libriseiből rendezett tárlata, a keszthelyi Balatoni Múzeum ex libris és kisgrafikai kiállítása,[5] valamint a gyulai KISZ szervezet MESKÓ Anna és PÓKA György ex libriseit bemutató kiállítása is.

A kongresszus magyar kiadványai közül elsősorban a FISAE második kötetét kell kiemelnünk, amely *Az ex libris művészei* címmel jelent meg, ötnyelvű szöveggel[6] (az első kötet Comóban látott napvilágot *Artisti dell'Exlibris* címmel), s tizenkét ország (Dánia, Svájc, Magyarország, Portugália, Lengyelország, Franciaország, Belgium, Spanyolország, Kelet- és Nyugat-Németország, Svédország és Olaszország) egy-egy (illetve hazánkból három) reprezentatív ex libris művészt mutat be írásban és képben, művészenként 10—10 eredeti dúcról nyomott, beragasztott ex libris illusztráció kíséretében. Hazánkat BORDÁS Ferenc, DISKAY Lenke és STETTNER Béla képviselték a kötetben, SEMSEY Andor, B. SUPKA Magdolna és GALAMBOS Ferenc tollából. E kötet kiállításában teljesen megegyezik a comói kötettel, és így egy olyan sorozat második köteteként jelentkezik, amely folytatásaival együtt századunk ex libris művészetének enciklopédiája lesz. A kötet nyomdai kiállítása a Bács-Kiskunmegyei Nyomda V. lelkesedését és hozzáértését dícséri. A második magyar kiadvány *Magyar kisgrafika 1970* címmel jelent meg[7] kétnyelvű bevezetés, a mappában szereplő művészek rövid életrajza és művészeti méltatása kíséretében, s harminchét kortársművész magasnyomású (fa- és linometszetű) ex librisét, illetve kisgrafikáját adja. E kötet napjaink magyar kisgrafikai művészetét hivatott bemutatni, s úgy érezzük, hogy e célt — annak ellenére, hogy réztechnikákban dolgozó művészeink anyagi okok miatt kimaradtak belőle — jól oldotta meg. A harmadik magyar kiadvány *Kisgrafikák* címmel a szegedi Tömörkény Művészeti Középiskola diákjainak legtehetségesebb munkáit mutatja be,[8] s a kötetben szereplő ex librisek és kisgrafikák mindenkit biztosíthatnak arról, hogy az utánpótlás körül nem lesz hiba, és biztosak vagyunk benne, hogy a kötetben szereplő nem egy művésznövendék nevével hamarosan grafikánk élvonalbeli művészei között fogunk találkozni. Végül a kongresszus alkalmából jelent meg a Kisgrafika Barátok Köre legújabb cserelistája is,[9] amely a gyűjtőknek nagy segítségül szolgál bel- és külföldön egyaránt.

A kongresszus rendezőségének több külföldi egyesület is ajándékozott mappát, a tagok közötti szétosztás céljából, s ezzel a megelőző kongresszusok nemes hagyományait követték. (A Kisgrafika Barátok Köre az 1961. évi lipcsei, az 1962. évi párizsi, az 1964. évi krakkói, az 1966. évi hamburgi és az 1968. évi comói kongresszusokra ugyancsak adott ki mappákat.) A XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszusra mappákat készítettek s ajánlottak fel az olasz,[10] a holland,[11] a nyugatnémet,[12] a keletnémet,[13] a lengyel,[14] a

[5] *Ex libris és kisgrafikai kiállítás.* (Katalógus. Összeáll. POÓR Ferenc.) Keszthely 1970, Balatoni Múzeum. (Sokszor.) 18 l. 21 cm.

[6] *Az exlibris művészei* (Szerk. GALAMBOS Ferenc) Budapest 1970, KBK. (Bács-Kiskun megyei Nyomda V.) 188 l. 24 cm. (Megjelent 450 számozott példányban.)

[7] *Magyar kisgrafika 1970.* (Bev. és a művészéletrajzokat írta GALAMBOS Ferenc) Bp. 1970, KBK. (16) l., 37 t. mappában. 22 cm.

[8] *Kisgrafikák. A Szegedi Tömörkény István Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola grafikai tagozatos tanulóinak linoleum metszetei az 1963—1969. évekből.* (Bev. DIÓS József.) Szeged 1970, Szegedi Tömörkény István Gimnázium és Szakközépiskola Igazgatósága. 85 (3) l. 19.5 cm.

[9] *KBK cserelista,* 1970. Bp. 1970, KBK. 11 (3) l. 20 cm.

[10] *XIII. Congresso Internazionale dell'Exlibris Budapest 1970.* 14 exlibris italiani. Como 1970, BENEL. (4) l., 14. t. mappában. 24 cm.

[11] *Acht nederlandse exlibris in houtgravuren, op het thema verzamelen.* H. n. 1970, Exlibriskring der W. B. Vereenigingen. (4) l., 8 t. mappában. 23 cm.

[12] (Mappe.) *Die deutsche Exlibrisgesellschaft entbietet dem in Budapest stattfindenden 13.* Europäischen Exlibriskongreß ihre besten Grüße. Coburg 1970, Deutsche Exlibrisgesellschaft. (4) l., 10 t. mappában. 21.5 cm.

francia,[15] a szovjet,[16] az osztrák,[17] a szlovák,[18] a cseh[19] és a szlovén[20] egyesületek is. A kongresszus kiadványai között szerepelt még a dán Nordisk Exlibris Tidsskrift egyik magyar címlapajánlással ellátott száma,[21] valamint egy különlenyomat az *Exlibriskunst und Gebrauchsgraphik Jahrbuch 1970*-ből[22] is.

A FISAE a kongresszussal kapcsolatban megtartott ülésén felvette tagjai sorába az időközben megalakult szlovák és szlovén ex libris egyesületeket is, és ugyanakkor döntött az 1972-ben megtartandó kongresszus székhelyéről. A XIV. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus megrendezését a dánok vállalták, székhelyét a *Dansk Exlibris Selskab* legközelebbi teljes ülése fogja eldönteni.

GALAMBOS FERENC

A könyvművészeti verseny újjászervezése. Hazánkban 1952 óta minden évben megrendezik a könyvművészeti versenyt. A Kiadói Főigazgatóság által irányított verseny hivatalos címe: „Az év legszebb könyve verseny 19." A beküldött könyvek elbírálását a Könyvművészeti Bizottság elnöksége és munkabizottsága intézi. A zsüribe meghívják a baráti országok képviselőit is, akik sajátos szempontjaikkal hozzájárulnak a helyes döntéshez. Ugyanakkor az is kitűnt, hogy számos könyvművészeti kérdésben a hazai szakértőkkel azonos nézeteket vallanak.

Az 1970-ben működő elnökség tagjai voltak: a Kiadói Főigazgatóság vezetője, továbbá GERLACH Ferenc, a nyomdászszakszervezet titkára, HAIMAN György, az Iparművészeti Főiskola tipografikai tanszékvezető tanára, HINCZ Gyula festőművész, LENGYEL Lajos Kossuth-díjas, a Nyomdaipari Egyesülés elnöke, POGÁNY Frigyes, az Iparművészeti Főiskola főigazgatója, RADNÓTI Károly, az Akadémiai Kiadó főosztályvezetője.

A munkabizottság tagjai voltak: BECK Péter, a Magvető Könyvkiadó műszaki vezetője, BEZÚR Géza, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének munkatársa, FÖLDES György, a Zeneműkiadó műszaki vezetője, GARAMSZEGI Vince, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat főosztályvezetője, GONDA Pál, a Móra Ferenc Ifjúsági Könyv-

[13] *XIII. Internationaler Exlibris Kongreß Budapest 1970.* Berlin 1970, Arbeitgemeinschaft Grafiksammler in der Pirkheimer Gesellschaft des Deutschen Kulturbundes Deutsche Demokratische Republik. (4) l., 10. t. mappában. 2.5 cm.

[14] *XIII. Miedzinarodowy Kongres Ekslibrisu w Budapeszcie 5.—8. XI. 1970.* 10 ekslibrisów. Warszawa 1970, Kolo Milosników Ekslibrisu w Warszawie. 10 t. mappában. 22 cm.

[15] (Mappe aux) *XIII. Congrés International de l'ex libris Budapest* 1970. H. n. 1970, AFCEL. 12 t. mappában. 21.5 cm.

[16] *Moszkovszkij Klub Ekszlibrisztov XIII.* Mezsdunarodnovy Kongresszi Ekszlibrisztov 1970 Budapest. Moszkva 1970. (8) l., 11 t. mappában. 20.5 cm.

[17] (Mappe) *Dem XIII. Europäischen Exlibris-Kongreß in Budapest gewidmet von der Österreichischen Exlibris Gesellschaft.* (Wien 1970), OEG. (4) l., 15 t. mappában. 21. cm.

[18] *Exlibrisy Mikulasa Galanda.* (Bev. Boris BÁLENT) Bratislava 1970. (8) l., 37 t. mappában. 15 cm. *Malé grafiké formy medzinarodná vystava Banska Bistrica.* (Bev. Palo BIEDNIK.) Banska Bistrica 1969, (92) l. 22.5 cm.

[19] *Internationaler Ex Libris Kongress. Ucastnicum XIII.* Europskeko Kongresu Exlibristu Budapest 1970 venuji Ministerstvo Kultury Ceskésocialistické Repibliky a Spolek Sbératelu a Pratel Exlibris v Praze. Praha 1970. (4) l., 16. t. mappában. 15.5 cm.

[20] *Slovenia Károly Andruskó.* (Bev. Marian BRECELJ.) Ljubljana 1970, Mladinska Knjiga. 23 (1) l., 20 t., (165) l. 17 cm.

[21] *Nordisk Exlibris Tidsskrift* 22. 1970. 3. sz. 32 l. 26 cm. (Az 1970. november 5—8. között megtartandó budapesti XIII. Nemzetközi Exlibris Kongresszus tiszteletére kiadja a Dán Exlibris Egyesület — DES.)

[22] KREYENBERG, Gerhard: *Der Graphiker Hans Leip.* H. és é. n. 5—14. l. 29 cm. (Klny. az *Exlibriskunst und Gebrauchsgraphik Jahrbuch 1970.* c. kötetből.)

kiadó műszaki vezetője, KASS János Munkácsy-díjas grafikus, LÁNYI Ottó, a Mezőgazdasági Könyvkiadó ny. igazgatója, MURÁNYI István, a Corvina Könyvkiadó osztályvezetője, dr. P. BRESTYÁNSZKY Ilona, a Magyar Bibliofil Társaság titkára, REICH Károly Kossuth-díjas grafikus, SÁNDOR László, a Gorkij Könyvtár igazgatója, STETTNER Béla, a Magyar Képzőművészeti Szövetség grafikai szakosztályának titkára, SZÁNTÓ Tibor, a Magyar Helikon művészeti vezetője, a *Magyar Grafika* szerkesztője, TAMÁS László, a Műszaki Könyvkiadó műszaki vezetője, a Magyar Fotóművész Szövetség megbízottai.

A zsüritagok név szerinti felsorolásából kitűnik, hogy a bíráló bizottság tagjai között a művészet és elsősorban a könyvművészet kiváló képviselőit, gyakorlati szakembereit láthatjuk.

Az 1970-es zsürizés az 1969-ben megjelent könyveket bírálta el. 1970 egyúttal a könyvművészetnek is jelentős dátuma, hazánk felszabadulásának 25. évfordulója, és így visszapillantásra is késztet. Az elmúlt negyedszázad alatt nyomdaiparunkkal, kiadóink munkájával párhuzamosan sokat fejlődött a magyar könyvművészet, sőt ennek a fejlődésnek eredményeképpen kialakult a sajátosnak tekinthető, jellegzetes vonásokat mutató magyar könyvművészet. Legkiválóbb tipográfusaink, felismerve a nyomtatott betű szerepét a kulturális forradalomban, a könyvtervezésnek szentelték munkásságukat. Teljesítményeikkel a külföldi könyvművészeti versenyeken és kiállításokon számos díjat nyertek el, ezek között világviszonylatban is a legkiemelkedőbbek közé tartozik a lipcsei Gutenberg-díj, amellyel LENGYEL Lajos Kossuth-díjas tipográfusunkat tüntették ki.

A mai magyar könyvművészet színvonalát azonban elsősorban könyvillusztrátoraink emelték magasra. Grafikai alkotásaikkal új korszakot nyitottak könyvkultúránknak.

A legutóbbi verseny általános elemzése is azt mutatta, hogy további nagy figyelmet kell fordítanunk a tömegkönyvek (zsebkönyvek) minőségének megjavítására. Már beszélhetünk a zsebkönyvkiadás hazai fejlődéséről, ezen a téren vannak eredményeink, de még sokat kell tennünk, hogy kialakíthassuk a sajátos magyar zsebkönyvet.

Nálunk, mint világszerte, mind fontosabb feladattá vált a szakmai és tudományos könyvek korszerű kiadása. Ezeknek a műveknek tartalmi bonyolultsága, gyakran különleges tipografálása (képletek, sokféle kiemelés), ábra- és képigénye rendkívüli szakmai biztonságot és hozzáértést követel a könyv tervezőjétől. Az ilyen jellegű könyvek előállításában is örvendetes fejlődést értünk el.

Az 1970-es zsürizésre több mint 300 könyvet küldtek be. Jól bevált nemzetközi gyakorlat szerint a könyveket műfajonként osztályozva bírálják el. A versenyben részt vevő könyvek díjazása kétfokozatú. Az első fokozatnak számít a „Díjazott könyvek" megjelölés, a második helyezés címe: „Dícséretben részesült könyvek".

Nem soroljuk fel a díjazott könyveket, mert hiszen ezzel egyrészt úgyis elkéstünk, másrészt a sajtó és a szaksajtó közölte a könyvcímeket. *A szép magyar könyv* című brosúra, amely a *Magyar Grafika* mellékleteként jelenik meg minden évben, 1970-ben is illusztrációkkal kísérve felsorolta a díjazott könyveket műszaki adataikkal együtt. (A könyvet a *Magyar Könyvszemle* a maga helyén ismerteti.)

Összefoglalásképpen megemlítjük, hogy a díjazásokat a következő kategóriák szerint osztályozták (a zárójelek között álló, betűkkel kiírt két szám közül az első a díjazott, a második a dícséretben részesült könyvek számát tünteti fel, egy közös díjat kapott a Zeneműkiadó Vállalat 14 kottája, ezenkívül a Magyar Fotóművészek Szövetsége külön díjazott egy könyvet):

1. szépirodalom (négy, öt), 2. többszínű (gyermek, ifjúsági) könyvek (három, négy), 3. szakmai és tudományos könyvek, felsőoktatási intézmények tankönyvei (öt, öt), 4. ismeretterjesztő és zsebkönyvek, tankönyvek (négy, öt), 5. különleges művészeti és exportkönyvek, 6. zeneművek.

Különösen meglepő a krónikás számára, hogy a díjazott és dicséretben részesült

könyvek szedéséhez az eredetileg újságbetűnek szánt, Stanley MORISON által a *Times* részére alkotott New Times betűtípust alkalmazták túlnyomórészt, sőt még az egyik gyermekkönyvben is. Számszerűen az 51 díjazott könyv közül huszonhármat szedtek New Times-szel. Vele szemben a második helyre szorult az örökbecsű, klasszikus típusú Garamond tizenkét könyvben.

Tudomásunk szerint a New Times világszerte valóban nagy népszerűségnek örvend, most talán ez a legkelendőbb betűtípus a nemzetközi piacon, de könyvművészeti vonalon — azt hiszem — csak hazánkban alkalmazták ilyen magas részarányban.

A zsüri — úgy látszik — elég szigorúan döntött, hiszen a több mint 300 beküldött könyv közül (a zeneműveket nem számítva) mindössze 24 könyv lett díjazott (egyenként 2500 forinttal), dicséretben pedig 27 könyv részesült.

A közel két évtizedes könyvművészeti verseny jelentős fordulóponthoz érkezett. 1971-től kezdődően a nemrég alakult Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése veszi át hivatalosan a szép magyar könyv versenyének intézését, amelynek lebonyolításával a kebelében működő Könyvművészeti Munkabizottságot bízta meg.

Az újjászervezéssel kapcsolatos viták során többen ellenezték a könyvművészeti verseny folytatását. Hivatkoztak arra, hogy jelenleg még sok-sok akadállyal kell megküzdeni a könyvkészítőknek: alkalmazkodniuk kell az éppen rendelkezésre álló nyomdai kapacitáshoz, gyenge a választék papírból, kötészeti anyagokból és betűtípusokból stb. Azzal is számolni kell, hogy az esetleges minőségi kifogásokra a nyomdák ellenérzéssel reagálnak, elővigyázatosan óvni kell a velük való jó viszonyt. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta a nyomdák arra hivatkoznak, hogy árkalkulációs szempontból számukra sokkal előnyösebb, kifizetődőbb, ha nem könyvek, hanem más jellegű nyomdatermékek gyártásával foglalkoznak, mert a könyvek előállítása — szerintük — rontja a nyereséges vállalati üzletmenetelt. Mások azzal ellenezték a versenyt, hogy a könyvnél úgyis csak a tartalom a fontos, fölösleges luxus a szép külsővel törődni.

Végül győzött az a helyes felfogás, hogy a könyvművészeti versenyt továbbra is folytatni kell. Ez egyik leghatásosabb emelője a szép könyv kultuszának, amelynek hazánkban is régi, igen értékes hagyományai vannak. Most csak néhány emlékezetes, kiemelkedő könyvkiállításra hivatkozom:

A Magyar Tudományos Akadémia 1873. május 25-én tartott közgyűlésén TOLDY Ferenc, az MTA rendes tagja tartott ünnepi beszédet *(Visszatekintés a nyomdászat négyszáz éves történetére Magyarországon = A M. T. Akadémia Évkönyvei.* Tizennegyedik kötet, 11. darab), és ezzel kapcsolatban rendezték meg hazánkban az addig lezajlottak közül a legjelentősebb „könyvészeti kiállítás"-t, amelyen a könyvnyomtatás előtti kor leghíresebb kódexei mellett bemutatták négy évszázad legszebb, legértékesebb nyomtatott könyveit, közöttük EMICH Gusztáv nyomdájának, az Egyetemi Nyomdának, HECKENAST Gusztáv nyomdájának színesen illusztrált, impozáns alakú díszmunkáit.

1937-ben két nevezetes könyvkiállításunk volt. Az egyiket Párizsban rendezték a magyar könyvkiadók és könyvkereskedők. Az erről szóló katalógus *(Le Livre Hongrois.* — Paris, 1937) szerint a bemutatott könyvek kiválasztásában részt vett a többi között VÉGH Gusztáv, a katalógust az időközben világhírűvé vált ROSNER Károly tipografálta. A kiállított új könyvek tervezői között találkozunk olyan ma is szereplő nevekkel, mint BRÓDY Dóra, BUDAY György, KNER Albert, KNER Imre, REITER László, VÉGH Gusztáv.

Az 1937. évi másik könyvkiállítást a felejthetetlen Műcsarnok-beli Magyar Nemzeti Nyomtatványkiállítás keretében rendezték, amelyhez hasonlóan nagyszabású és értékes kiállítás Magyarországon addig és azóta nem volt. Ezt a kiállítást a magyar nyomdaipar rendezte nemzetközi nyomdászkongresszus alkalmából a többi között FITZ József, HAIMANN György HOFFMANN Edit, KAESZ Gyula, KNER Albert, KNER Erzsébet, KNER Imre, LENGYEL Lajos, MALLÁSZ Gitta, ROSNER Károly, SZENTKUTHY Pál, TOLNAI Gábor részvételével.

Ezt a három kiállítást azért említem meg, hogy lássuk: milyen nagy hagyományai vannak a szép magyar könyvnek. Van miből merítenie és van mire támaszkodnia az új

magyar könyvművészetnek, amely társadalomfejlődési szempontból abban különbözik a felszabadulás előtti könyvművészettől, hogy még a tömegkönyvek esztétikumával is épp olyan gondossággal foglalkozik, mint a reprezentatív művekkel és a díszmunkákkal.

A szép magyar könyv versenyére könyvművészetünk további fejlődése szempontjából feltétlenül szükségünk van. Nyomdáink, tipográfustervezőink, grafikusaink egész éven át úgy végzik munkájukat, hogy jól szerepelhessenek a versenyen.

Az 1970-ben kiadott könyveket 1971-ben fogják elbírálni most már újabb szervezésben, részben újabb szempontok szerint. Az előzsürik tagjait a kiadók maguk delegálják, a főzsüriben pedig személyes meghívás alapján nyomdai és kiadói szakemberek, könyvgyűjtők, a szakszervezet, a Kiadói Főigazgatóság és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének képviselői vesznek részt. A könyvhét alkalmából rendezett kiállításokon pedig az előzsüriken átment valamennyi könyvet bemutatják.

Végezetül eddigi könyvművészeti versenyeinknek azt a hiányosságát hozzuk szóba, hogy az ezekről beszámoló *Szép magyar könyv* című füzetben csak lakonikusan felsorolták a kitüntetett könyveket legfontosabb műszaki és könyvészeti adataikkal, de nem közölték a zsüri véleményét, részletes bírálatát, döntésének indokolását. A brosúrában a könyveknek csak a címlapját láthattuk, sajnos, a belső oldalak nélkül, pedig ezek alkotják a könyvet, ahogy ma mondják, a „lényeget", a többi a reklámhatás kedvéért inkább a kirakatnak szól.

Vegyünk példát az NDK-tól. Ott a szép könyv versenyének zsürijelentése (Schönste Bücher der Deutschen Demokratischen Republik des Jahres) az összes műszaki és könyvészeti adatokon kívül minden könyvről részletes esztétikai indoklást közöl. Egy-egy könyvet többféle illusztrációval mutatnak be: többnyire a kötést vagy a könyvborítót, egy belső oldalpárt, gyakran a belső címlapot is. Ebből tehát sokat meríthetnek a könyvtervező tipográfusok és a nyomdai kivitelezők.

Befejezésül még egy kívánságot terjesztek elő: A zsüri számára az elbíráláshoz nemcsak általános szempontokat kellene megadni, hanem a könyvek kielemzésének olyan tárgyilagos, részletesen, pontosan kidolgozott, konkrét alapelveit kellene kidolgozni, amelyeknek alkalmazása a lehetőség szerint kizárja az esetleges részrehajlást, és biztosítaná a szép könyvekkel szembeni követelmények érvényesülését. Ez az eljárás csökkentené az elbírálás szubjektív vonásait, növelné a zsüri tekintélyét és az iránta való bizalmat.

SZÉKELY ARTUR

A képeslevelezőlap-kiállítás margójára. 1900. június 4-én Budapesten nyomdatulajdonosok, fényképészek, festők, építészek és muzeológusok rendezésében az Iparművészeti Múzeumban megnyílt az akkor még csak harmic évesnek mondott, de már az egész világon ismert és használt képeslevelezőlapok első kiállítása. Mint ilyen alkalmakkor történni szokott, felbukkant a kérdés: kit tekinthetünk a képeslevelezőlap feltalálójának, és valóban csak harminc esztendős múltra tekinthetett-e vissza? Egyes adatok szerint Stefan német főpostamester már 1865-ben javasolta a karlsruhei postaértekezleteken, hogy hozzanak forgalomba képes levelezőlapokat, más adatok szerint 1869-ben Hermann bécsújhelyi katonai akadémiai tanár javaslatára Miesler német litográfus már készítgetett is ilyesmiket, legvalószínűbbnek azonban az látszik, hogy 1870-ben LUBKE meiningeni bankigazgató és SCHWARZ oldenburgi könyvkiadó családi levelezésével kezdődtek a képeslevelezőlapok. SCHWARZ az általa kiadott folyóirat, a *Volksbote* egyik kliséjét levelezőlapra nyomta és úgy küldte el barátjának. Az ötlet olyan sikert aratott, hogy 25 klisé felhasználásával most már eladásra kezdte gyártani a lapokat. Akármit fogadunk is el kezdetnek, az kétségtelen, hogy akkoriban a képeslevelezőlapok főhazája Németország volt, amit az óriási postai jövedelem is bizonyít.

Hazánkban a képeslapok első fecskéivel tulajdonképpen jóval régebben találkozunk. A *Honművész* 1837. január 5-i számában a következő híradást olvashatjuk: „Új esztendei köszöntő jegyek magyar felírással és csinosan festett allegoriai képekkel készültek Pesten e folyó évre Angelmann képnyomtató úr műhelyében nyomtatva, s ugyan a nevezett úrnak feladásai szerint rajzolva és rézbe metszetve. Minthogy az ilyesmik nálunk még ritkaságok, nem tartjuk érdektelennek azokra a t. közönséget figyelmeztetni annyival inkább, minthogy névnapi idvezlésekre is alkalmasok." A további ismertetésből megtudjuk, hogy az egyik köszöntő jegyen például a Pesten épülő magyar színház rajza látható. A nyolcvanas évek elején KOZMATA fényképész fénynyomattal kísérletezett. A képek a címoldalon voltak csoportosítva. Kereskedelmi forgalomban azonban csak jóval később találkozunk képes „Levelezési-Lappal", 1870-ben, pár hónappal azután, hogy Ausztriában árulni kezdték — ahogy ott nevezték — a „Postajegyeket". Az első levelezőlapunk valamivel kisebb volt a mainál és halványsárga színű. Címzési oldalán magyar címerrel félköralakban ez a felírás állt: *Levelezési Lap.* Másik oldalán fönt ezt olvashatjuk: *Irott közléseknek szánt hely,* alul pedig: *a postaintézet a közlés tartalmáért nem felelős.* A kezdeti primitív képeket később GERLACH festő művei váltották fel, akkor kezdte a képeslapokat a közönség megkedvelni.

Nagy lendületet hozott e téren a millennium. Az ezredéves országos kiállításra reklám céljából a kereskedelmi miniszter színes nyomatú levelezőlapokat készíttet, s a képekre művészek kapnak megbízatást: DÖRRE Tivadar készíti a tájképeket, VÁGÓ Pál a történelmieket, CSERNA Károly pedig más „apróságokat". E színes képeknek nagy lesz a keletje, 1895 végén 30 millió példányban jelennek meg. A siker hatására művészi levelezőlapsorozatok készülnek. A mesterek: TELCS Ede, LIGETI Miklós, TOLNAI Ákos, KARVALY József, TORNAI Gyula, PESKE Géza, KROPP Imre, SZENES Fülöp. SILBERBER Béla személyében külön kiadója is van már a képeslevelezőlapnak, s remélik, hogy ezzel egyrészt gátat vetnek a külföldről történő behozatalnak, másrészt hozzájárulnak a magyar művészet külföldi megismertetéséhez.

Megjelennek a „hirdetményes" levelezőlapok is, amelyeknek forgalomba hozatalához a kereskedő cégek a közmunka- és közlekedésügyi miniszterhez fordulhatnak engedélyért. A magánlevelezőlapok gyártását is igyekeznek a sok visszaélés, szélsőséges formák megakadályozására egységesíteni. A posta- és távíróigazgatóság előírja, hogy nagyságuk 6 × 14 cm legyen. Belföldi forgalom számára a „Levelező Lap", nemzetközi forgalomra a „Levelező Lap (Carte Postale)" felirat kötelező.

Egyetlen számadat a képeslapok forgalmának emelkedésére: KOSSUTH Lajos halálakor egyetlen kis nyomda 300 000 darab gyászkeretes KOSSUTH-arcképes lapot adott el 1 koronás áron. A posta forgalmát különösen a millennium alkalmával emelték meg a belföldre 2, külföldre 5 krajcáros „levéljeggyel" bérmentesített képeslapok. Még jobban növeli a forgalmat az 1897. május 5-én Washingtonban összeült nemzetközi postakongresszus döntése: az újévi és névnapi üdvözlőlapokat 1899. január 1-től kedvezményesen, nyomtatványként lehet bérmentesíteni. Ugyanitt engedélyezik, hogy ezentúl a címzésre szánt oldalon is lehetnek képek.

Az olcsóbbodás forradalmat indít meg technikában is, ötletekben is. Nálunk DIVALD Károly fényképész új fotótechnikai eljárását dolgoz ki, autotípia-kliséket készít. Ezek felhasználásával a BUSCHMANN nyomda meglepően szép képeket bocsát ki, különösen híres a FESZTY-körképről készült sorozat. Németországban MENZEL Adolf festő a nagyvárosi életről készít eleven, színes képeket. Sikerei nyomán megtörik a jég, az ifjabb művésznemzedék mindenfelé szívesen próbálkozik az új műfajjal, amelyet eddig nem sokra becsültek. Hobbi lesz a képeslapok gyűjtése, amelynek támogatására a németországi Beeskowban nemzetközi egyesület alakul. „A czifra papírlap zöld hegyei és panorámái bevonulnak a gótai almanakba és a történelembe" — jegyzi meg KISS József lapja,

A Hét, 1900. május 20-án, amikor némi maliciával arról számol be, hogy a német trónörökös és ERZSÉBET főhercegnő is ez úton leveleznek.

A századfordulóra a képeslapok már elárasztják a világot. Biztos kéz, finom ízlés kell hozzá, hogy a sok ízléstelen kacat között ráleljünk a régi kedvességekre. Virágos, pillangós, kacagtató jeleneteket ábrázoló lapok, mellettük olykor valóban művészi kivitelű táj- és arcképek, reprodukciók, melyekért több koronát is elkértek. Fő előállító helyük Drezda, Nürnberg, Aussig, Erlangen, Tübingen, Meissen, Lipcse, Berlin, Klagenfurt és persze Bécs. Itthon — hazai témával — öt százalékuk ha készül, általában kivitelük is gyengébb. A posta is hoz néha forgalomba sorozatokat, fő előállítójuk azonban a jól felszerelt reprodukáló műintézetek mellett a mozgékony kisipar.

Meg kell emlékeznünk a Békésvármegyei Közművelődési Egyesület kezdeményezéséről, amely 1899-ben arra kérte a közoktatásügyi minisztert, hogy gondoskodjék az ország összes népiskolái számára elérhető áron, az iskolás gyermekek szellemi felfogásának megfelelő, mindazáltal művészi kivitelű, az ország történelmi eseményeit ábrázoló képeslapokról. Ez ügyben a minisztérium országos értekezletet hívott össze, ZICHY Mihályt kérték fel a rajzok, SZABOLCSKA Mihályt pedig a szöveg elkészítésére.

A sajtó történetének ezt a szűk, de nagyon érdekes fejezetét láthattuk 1970. szeptember 25—október 18-a között a Műcsarnokban a képeslevelezőlap 100 éves életét bemutató második nemzetközi kiállításon, amelyet a magyar Képzőművészeti Alap Vállalat és a csehszlovák Technické Muzeum közösen rendezett. Anyagát a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, a Szerencsi Helytörténeti Múzeum, továbbá magángyűjtők, pl. Nyikoláj Szpiridinovics TAGRIN, a Szovjetunió földrajzi társaságának tagja adták.

IRODALOM: *Grafikai Szle.* 1894. 60., 210. p. 1897. 115. l. — *Magy. Nyomdászat.* 1889. 190. l. 1897. 72., 1898 121. l. 1898. 170. l., 1912. 171. l. — Műcsarnok, 1899. dec. — *Művészet.* (CZAKÓ Elemér) 1902. 79. l.

HERENDINÉ LAKATOS ÉVA

A vízügyi szolgálat szakkönyvtára. Hazánk tudományági szakkönyvtárai az elmúlt évek során a közművelődési hálózatok könyvtárainál gyorsabban fejlődtek. A szakkönyvtárak gyarapodásának ütemét is maga mögé parancsolja azonban a könyvtári anyag minőségi fejlődése. A tudományos-műszaki forradalom korszakában ez elengedhetetlen követelmény. A szakkönyvtárakban a forgalmazás, a használat terén a könyvekkel szemben általában a folyóiratok részesülnek előnyben. Ez ma már természetes. A könyvek „átfutási" ideje lényegesen hosszabb, mint a folyóiratoké — a megírástól az első „gyakorlati haszonig"; összehasonlíthatatlanul gyorsabb az információ-áramlás a folyóiratokból, mint a könyvekből stb.

A könyvtárakba bejutó folyóiratok pedig úgy tudják hatékonyan segíteni a termelést, a tudományt, a fejlődést, a haladást, ha az információk tömegét a lehető leggyorsabban viszik-hozzák a szakemberekhez.

A vízügyi szolgálat legfőbb szakkönyvtára az állományát tekintve kicsiny, de könyvtári anyaga vonatkozásában szakterületén természetszerűleg monopolhelyzetben levő vízügyi műszaki könyvtár sem kivétel a bevezetőben vázoltak alól. Mind a könyv, mind a folyóirat állomány beszerzése tekintetében a könyvtár igyekszik lépést tartani a fejlődéssel. A napjainkig vezető út azonban hosszú volt.

Kezdetben — az 1889. évi XVIII. t. c. alapján, amely először szabályozta törvénnyel a vízügyeket hazánkban — a gazda szerepét a Földművelésügyi Minisztérium keretébe tartozó 3. vízjogi ügyosztállyal közösen a 7. vízrajzi osztály töltötte be. Feladatuk volt ugyanis: „. . . a vízikönyvek[1] . . . minden vízrajzi adatoknak beszerzése, összegyűjtése.

ugyanis: „... a vízikönyvek[1] ... minden vízrajzi adatoknak beszerzése, összegyűjtése, feldolgozása és ismertetése, melyek az okszerű vízrendezés és vízhasználat céljából szükségesek ..."

A kezdeti csekélyke könyv s még csekélyebb folyóirat állomány használói elsősorban a kultúrmérnökök (ők is nagyon kevesen voltak a rájuk osztott feladatokhoz képest), élükön a vízügyi szolgálat hazai megteremtőjével, a magyar vízgazdálkodás korából kimagasló, messze évtizedekre előretekintő és előremutató szaktekintélyével, KVASSAY Jenővel.

Ő volt az, aki szorgalmazta és meg is alkotta a XIX. század végén (1879-ben) a harmadik, mindmáig élő egyik legszínvonalasabb, külföldön is a „szakmában" számon tartott műszaki folyóiratunkat, a *Vízügyi Közlemények*et.

A könyvtár forgalmára, használatára vonatkozó adatokat az idő felemésztette, elszórt bibliográfiai utalásokból tudunk létezéséről. KVASSAY Jenő halála (1919. június 3.) után a vízügyi szolgálat e századi, nagyok közt is nagy egyénisége, SAJÓ Elemér pártfogolta a könyvtár ügyét. *Emlékirat vizeink fokozottabb kihasználása és újabb vízügyi politikánk megállapítása tárgyában* című tanulmányában részletesen szól a könyvtárról: *A vízi munkálatokra vonatkozó adatok és tapasztalatok összegyűjtése, Könyvtár című* fejezetben (*Vízügyi Közlemények*, 1931. január—június, 7—89. l.), Kortársa s kortársunk, a mai „vizesek" egyik nesztora, dr. LÁSZLÓFFY Woldemár a könyvtár tudora az 1930-as években. Ő lajstromozta először tudományosan is, szakszerűen a pár szekrényt megtöltő állományt.

A könyvtár történetére rányomta bélyegét, fejlesztését, de inkább sorsát meghatározta az éppen „ügyeletes" felsőbb szerv hozzáállása. A szóbeli közléseken túlmenőleg írásban rögzített statisztikai adataink 1954-ből állnak rendelkezésre: de CHATEL Rudolf: *A vízügyi műszaki könyvtár a termelés szolgálatában.* Bp. 1955. VITUKI (azaz: Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet.).

Ekkor még nem érte el az állomány a 10 ezer kötetet. Nyolc és fél ezer könyvet, 220 féle folyóiratot tudott magáénak a mindenki számára nyitva álló könyvtár. Ma is bárki igénybe veheti szolgáltatásait. Tíz év alatt — 1954—1964 — három és félezer kötettel gyarapodott a könyv, s újabb 100 fajtával a folyóirat állomány. Napjainkban a könyvtárba évente átlag 740 kötet könyv és 390 féle folyóirat érkezik.

Az 1969. december 31-i állomány: 25 ezer kötet könyv, 33 ezer egység folyóirat, periodika, ami magában foglalja a részben már holt anyagot is.

Az állomány négy csatornán áramlik a könyvtárba: vétel, csere, ajándék és köteles példány szolgáltatás (1968-tól) formájában. Főbb „mutatók" az 1969. év végi adatok alapján:

	könyv	*folyóirat*
vétel	49%	52%
csere	11%	37%
ajándék	28%	11%
köteles példány	12%	—%
	100%	100%

[1] A *„vízikönyv"* speciális fogalom; nem hidrológiai vagy hidrográfiai tárgyú szakkönyvet, hanem olyan, kézzel írott, eredetileg íveken készült, majd 20—30 év után egybekötött törzskönyvszerű művet jelent, amely egy-egy folyónak, vagy nagyobb folyam esetén egy-egy szakasznak minden lényeges adatát számszerűen és leíró jelleggel is tartalmazza. Tehát: az egyes szelvényeken átfolyó vízmennyiségeket (a vízállásokhoz rendelten) számszerűen adja meg; a jégviszonyokat, az árvízi tapasztalatokat viszont leírásszerűen adja. A „vízikönyvek" szükség szerint ábrákat és táblázatokat is tartalmaznak. Mivel egyedi példányok, és több mérnök-nemzedék műszaki tapasztalatát egyesítik, pótolhatatlanok. Értékük éppen ezért összegszerűen ki sem fejezhető. *(A szerk.)*

Az állomány nyelv szerinti megoszlása:

magyar nyelvű	53%	33%
orosz nyelvű	15%	7%
angol nyelvű	14%	16%
német nyelvű	8,5%	15%
francia nyelvű	4,5%	10%
egyéb nyelvű	5%	19%
	100%	100%

A beiratkozott olvasók száma 1954—1969 között éves átlagban 300—550 fő között váltakozott; a kölcsönzők száma 1500—3000 között. A kölcsönzött könyvek száma éveken át stagnál, általában 1300—1500 kötet forgalommal. Ugyanakkor az igénybe vett folyóiratok száma rohamosan emelkedett, az utóbbi években közel háromszorosára (tudományos-műszaki forradalom!), 3000-ről (1964) 8800-ra (1969).

A folyóiratok kölcsönzése 1969. december 31-i hatállyal megszűnt. Helyben olvasás továbbra is van.

A könyvtári tevékenységhez egyre inkább hozzá tartozik a dokumentáció mellett a bibliográfiai szolgáltatás. Az utóbbi másfél évben a vízügyi szolgálat, a vízgazdálkodás egyes részterületeire vonatkozó szakbibliográfiák készültek a könyvtárban, melyek közül a jelentősebbek: Ipari vízgazdálkodás-56 adat; A Balaton-200 adat; A soroksári Dunaág-80 adat; A Velencei-tó-104 + 96 adat (műszaki tervek jegyzékével!); A korszerű vezetés feladatai a tudományos-műszaki forradalom támasztotta követelmények tükrében, tekintettel a vízügyre — 360 adat.

A könyvtár jelenleg a pesti Duna-korsón, a TONET-ház földszintjén és pincéiben (könyvraktárak!..), a Vigadó tér 3. sz. alatt működik.

VIDA SÁNDOR

Száz éve született az orvosi bibliográfia megteremtője, Fielding Hudson Garrison (1870—1935). Ő volt az amerikai orvosi könyvtár megteremtője is, aki egyben az amerikai orvostörténetet is tudományos szinten megindította. Fiatalon az amerikai hadsereg orvosi könyvtárába (Army Medical Library) kerül. Megdöbbenti az orvosi bibliográfiának teljes hiánya, az orvosi könyvek és folyóiratok tekintetében fennálló valóban kaotikus állapot, és megkezdi az ésszerű orvosi bibliográfia megteremtésére a most már világszerte elfogadott és használt kezdeményezéseket. Az INDEX CATALOGUE, majd az INDEX MEDICUS GARRISON zseniális kezdeményezései. Az ő tudományos, gyakorlati és szervező tevékenysége tette a Hadsereg Könyvtárát az USA Nemzeti Orvosi könyvtárává (National Library of Medicine), amelynek hosszú időn át igazgatója volt. A New York-i orvosi akadémiával — New York Academy of Medicine — való szoros kapcsolata, amely éppen GARRISON kezdeményezésére alakította ki könyvtárát, lehetőséget teremtett részére az orvosi könyvtárügy szinte valamennyi problémájával való megismerkedésre és alapvető kezdeményezésekre. GARRISON szerencsésen egyesítette a nagytudású könyvtáros és az orvostörténet művelőjének tevékenységét. Az *orvosi inkunabulumok*ról írott munkája az orvostörténet terén alapvető. Beutazta szinte az egész világot, mindenütt az orvostörténet és elsősorban az orvosi könyvtárügy iránt érdeklődve, tapasztalatokat szerezve, gondolatokat ébresztve. Budapesten 1929 augusztusában járt, amikor a budapesti nemzetközi orvostörténeti kongresszuson való részvétel céljából Európába utazott. Ehhez az útjához kapcsolódva járta be a többi európai fővárost is, mindenütt az orvosi könyvtáros és az orvostörténész szemével értékelve a látottakat. Megfigyeléseiről és első-

sorban orvostörténeti tanulmányairól a New York-i orvosi akadémia folyóiratában *(Bulletin of the New York Academy of Medicine)* számol be. Feldolgozza az orvostörténetnek szinte valamennyi fejezetét. A régi orosz orvostörténet, az indiai orvostörténet, az európai orvostörténet érdekesebb fejezetei mind az ő tollából válnak az amerikai orvosolvasóközönség olvasmányaivá. Ő tisztázza az első orvostörténeti folyóirat megjelenésének hiteles körülményeit. Halálát követően Martin M. CUMMINGS: *Contributions to the Medical History by Fielding H. Garrison* címen összegyűjti a nagynevű orvostörténész és könyvtárszervező 1925—1935 években a New Yorki Orvosi Akadémia folyóiratában megjelent orvostörténeti vonatkozású közleményeit, amelyeket a nagy érdeklődésre és a tanulmányok változatlanul időszerű voltára tekintettel a Hafner kiadó (New York—London) díszes kiállításban 989 oldalon 1966-ban megjelentetett.

BUGYI BALÁZS

Régi kéziratok sorsa. GOETHE kézirata — az eddig 60 000 márkára értékelt *Dichtung und Wahrheit* — egy hamburgi árverésen most 460 000 márkáért talált új gazdára. A kézirat tulajdonképpen az önéletrajzi mű vázlata, a kiadásra készített eredeti feljegyzések szövege. Jelenlegi tulajdonosa nem akarta megnevezni magát, de külföldre vitte. — Ugyanezen az árverésen GOETHE *Faust*jának három oldaláért az eddigi becslés tízszeresét, 180.000 márkát fizetett egy londoni kereskedő. A német intézetek képtelenek voltak lépést tartani a rendkívüli áremelésekkel, s üres kézzel távoztak. GOETHE összesen 27 kéziratáért megközelítőleg egy millió márkát kértek az árverésen. Ugyanennek az aukciónak másik szenzációja egy HÖLDERLIN-levél volt (48 000 márkáért), és HÖLDERLIN egyik cikkének kézirata (34 000 márkáért). (N)

Wagner irattárát, többek között olyan rendkívüli értékű kéziratokat, mint az *Istenek alkonya, Lohengrin, Trisztán és Izolda* kézzel írott partitúráit a legjobb ajánlattevőnek eladásra kínálták fel a bajorországi Bayreuthban. Feltétel, hogy a gyűjtemény Bayreuthban maradjon és a WAGNER-kutatók hozzáférhessenek. WAGNER örökösei négy millió dollárnak megfelelő összeget remélnek ebből az eladásból. (N)

SZEMLE

Buday György fametszetei. Budapest, 1970, Magyar Helikon, 205 l.

Kitűnő minőségű levonatok készültek Buday György nyolcvankét fametszetéről, s ezek a reprodukciók a gyomai Kner Nyomdában, Szántó Tibor tervei szerint ízléses kötetté álltak össze, hogy jólsikerült válogatásban áttekintést adjanak az Angliában élő mester életművéről. A gondosan megoldott tipográfia, a szolíd, de elegáns kötés, a művészi grafikákhoz méltó finom papiros stílusosan mutatja be a műbarátoknak Buday György munkásságának a lényegét, hiszen egész tevékenysége mindig szoros kapcsolatban állt az igényes könyvkiadással, a legnemesebb bibliofil törekvésekkel. Van és volt néhány kiváló magyar fametsző, aki századunkban ennek a sokszorosító grafikai technikának legjelesebb művelői között foglal helyet, remek lapok százaival szerepel a hazai és külföldi közönség előtt. De úgyszólván egy se akadt olyan, akinek a termése ilyen szorosan kötődne a könyvművészethez, a szép könyvek kultuszához.

Tévedés lenne viszont Buday György működését az arisztokratikusan értelmezett bibliofilia nézőpontjából megítélni. Mindig is távol állt tőle az egzkluzivitás szelleme, soha se kívánt hozzáférhetetlen különösségeket propagálni, nem vállalkozott arra, hogy az egyedi egzotikumok gyűjtőit szolgálja. Rendkívül komolyan vette a műfajával járó tennivalókat, azt, hogy a fametszet a művészi értékek széleskörű elterjesztésének az eszköze, unikumok helyett az eredeti mű minőségét sorozatban kínálja a műértőknek. Negyven éve — mint a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának vezetője — példát statuált már első műveivel is, a demokratikus szépségeszmény kialakítására törekedett, a népművészeti publikációkhoz, a népszokások és hiedelmek felidézéséhez a kor kipróbált színvonalán álló metszetekkel csatlakozott, a modern magyar képzőművészet eredményeinek gazdagításával próbált tömegkulturális igényeket kielégíteni.

A Magyar Helikon kiadásában napvilágot látott anyag is arról tanúskodik, hogy Buday György művészetének éltető eleme a mind nyíltabb publicitás, a hozzáértő, dolgozó nép okos gyülekezetének tájékoztatása az egyetemes művelődéstörténet emlékezetes remekei felől, kedvelt műformáinak meggyőző erejéről. Aki hajlamos a könnyelmű általánosításokra, Buday Györgyöt egyszerűen illusztrátornak nevezi, valamiféle alkalmazott grafika képviselőjének, aki inkább csak másodlagos feladatokat lát el, irodalmi, folklorisztikai szövegekhez könyvdíszeket csatol. A differenciáltabban gondolkodók tudják már, hogy a művészi kvalitás nem függ a cimkéktől, az emblémáktól; a reprezentatív „nagyművészet" műfajaiban is lehet értéktelent csinálni. A könyvművészet alkotói — sok évszázad tapasztalatai szerint — egyébként se tekinthetők bizonyos kiszolgálószemélyzet ügyes kezű technikusainak. Buday György személyes érdeme éppen az, hogy a fametszet nyelvén sikerül kifejeznie a közreadott olvasmányok szellemiségét, minden „illusztrációja" egyben vallomás is, mely intellektuális, emocionális képzetek segítségével jeleníti meg az eredeti élményt, a klasszikusok, a népköltők, a szerzők közvetlen hatását.

Műveiben a legszembetűnőbb éppen az, hogy nincs bennük semmi ornamentális jelleg, díszítményező szándék. Pedig pályakezdésének nagyobb vállalkozásai akaratlanul is mechanikus megoldásokra csábíthatták volna, hiszen a népköltészeti, népzenei kiadványokhoz újabban a faragások, textilek, kerámiák által sugallt stilizáltságot veszi igénybe a legtöbb grafikus. Buday György olyan fametszetekkel járult a székely népballadák, a rétközi parasztmesék közreadásához, melyek a saját belső törvényeik szerint szóltak a felgyűjtött vándormotívumok megrendítő változatairól, a fekete és fehér foltok izgalmas kontrasztjaival jellemezték

a néplélekben lejátszódó drámákat. Később SHAKESPEARE, Omar KHAYYAM, James JOYCE írásaitól kapott impulzusok is saját érzékenységének a fokozatait jelezték, munkái mind egyértelműbben tükrözték mesterük megérzéseit, hangulatait.

Holott a metszetek előtt közölt önéletrajzi vázlat világosan érzékelteti, hogy BUDAY György szokatlanul tartózkodó természet, művészeknél ritkán tapasztalható szemérmességgel nyilatkozik működésének életbevágó meghatározóiról. Akinek azonban nem idegen a faducokat felszántó vésők járása, aki látja, miként suhannak, harsannak a fények a látomás nyomasztó foltjai között, aki észreveszi, hogyan nyit utat a művész a remény sugarának a szegények sorsára boruló viharfellegekben, az BUDAY Györggyel találja magát szemtől-szembe, egy nagyon is szubjektív művészet egyedülálló jegyeivel ismerkedik meg. Mint a grafológus a leírt sorokból, a műértő ugyanúgy BUDAY György kezevonásából, légiesen adagolt fehéreiből, komoran kísértő feketéiből egyéni felfogást, de egyben történelmi értelmezést vehet ki. Az illusztrálandó anyag így a személyes közlendők formábaöntésének lehetőségévé válik, mellyel a fegyelmezett elme bár csak mértéktartóan él, páratlan művészi alkalmat nyer nézetei, sejtései kifejezésére. A problémákban elmélyülő, reflexiókra hajlamos tehetséget, mint amilyen BUDAY György, a kötött feladat az ábrázolás tömörítésére, az alakítás intenzitásának a fokozására ösztönzi.

POGÁNY Ö. GÁBOR

Pálvölgyi Endre: Könyvek a vádlottak padján. Budapest 1970, Gondolat. 223 l.

„Rara temporum felicitas, ubi quae velis sentire et quae sentias dicere licet" — azaz: ritka szerencsés korszak, melyben szabad érezned, amit akarsz, és megmondanod, amit érzel — mondotta TACITUS. Ez a kérdés áll PÁLVÖLGYI Endre munkájának középpontjában, melyben a szerző négy jelentős mű üldöztetésének végigkísérésén át bizonyítja azt a tételt, hogy a történelem során az újnak, a haladó gondolatnak a kimondása mindig erős akadályokba ütközött — mégis, minden átmeneti vereség ellenére a gondolat került ki győztesen a harcból.

A haladó eszmékkel szemben a hatalom történeti távlatban mindig gyengének bizonyult, ezért is nem érhette be soha az eszmei harccal, ezért állították a harc szolgálatába egész hatalmi apparátusukat a mindenkori uralkodó osztályok. Az üldözött, tiltott, megsemmisítésre ítélt könyvek, a bennük hordozott haladó eszmék győzelmét bizonyítja PÁLVÖLGYI jól dokumentált kötete.

Az évszázad legveszedelmesebb könyve fejezet, az első „kis történet" a francia felvilágosodás jelentős képviselőjének, HELVETIUSnak a *De l'esprit* című művének története. A vádak — bár itt a XVIII. század ötvenes éveiről van szó — szinte szóról-szóra megegyeznek a magyarországi huszadik századi sajtó- és könyvperek vádjaival: a társadalmi rend felforgatása, az állam nyugalmának megzavarása, az alattvalók uralkodó iránti hűségének megingatása, istentelenség, szemérmetlenség. Többnyire még a megfogalmazás is azonos.

A második történet címe: *A szerző büntetése: halál*, RAGYISCSEV *Utazás Péterváról Moszkvába* című művének útját mutatja be, mely a szerző öngyilkosságával zárul le 1802-ben. Amint PÁLVÖLGYI írja bevezető soraiban, összehasonlítva a francia filozófus és az orosz jogász esetét: HELVETIUS filozófiai érvekből kiindulva jutott el a politikai következtetésekhez, RAGYISCSEV pedig a konkrét jelenségek vizsgálata alapján állapította meg, hogy a változás elkerülhetetlen. S bár a cenzor — a cím után utirajznak vélvén a munkát — engedélyezte annak kinyomtatását, egyetlen nyomdász sem vállalta a könyv kiadását. RAGYISCSEV tehát nyomdát rendezett be lakásán, s majd fél esztendeig dolgozott, míg az *Utazás* elkészült. Hivatalos megbízatások, majd perbefogás és hétévi számüzetés, új cár, új remények, a végső csalódás s az önkéntes halál — ez volt az *Utazás* szerzőjének sorsa.

A lefüggönyözött fiáker frappáns címet viseli a harmadik történet: Gustave FLAUBERT *Bovarynéjának* pere. Öt évig írta FLAUBERT a regényt, melynek közlése 1856 őszén indult a *Revue de Paris*-ban folytatásokban. S hiába voltak a szerzőt erősen sértő húzások és rövidítések, a pert nem tudta elkerülni. Az ügyész a keresztény erkölcs nevében két évi börtönbüntetést javasolt, a kitűnően képzett védő azonban sorra-rendre megcáfolta a vádakat, szellemesen alkalmazva az egyházi szövegekben foglalt tanításokat az érzéki gyönyörűségek megbocsátásáról. S bár az ítélet megállapította, hogy a könyv egyes részei „olyan eszméknek adnak hangot, amelyek sértik a közszemérmet és ellentétesek a társadalom alapját képező intézményekkel . . . a mű szigorú megrovást érdemel . . .", mégis felmentette az írót a vád alól. Nem véletlen, hogy jó néhány évtized múlva, 1931-

ben, egy magyar költő vers-perében, a szeméremsértés és vallásgyalázás vádjával kapcsolatosan azt írta SUPKA Géza, hogy „Flaubert emlékezetes Bovary-pöre óta amúgy is riszkáns dolog az irodalom és az erkölcstelenség között levő jogi határok megvonása". RADNÓTI Miklós *Újmódi pásztorok éneke* című verseskötetének hosszú peréről volt szó.

A negyedik könyv-per *A képhamisító* címet viseli, Ernst HAECKEL *Az ember származása és Linné főemlősei* című műve körül zajlott a XX. század egyik legszenvedélyesebb tudományos vitája, egy olyan per, amely nem a tárgyalóteremben zajlott, hanem a legszélesebb nyilvánosság előtt, a napilapok hasábjain, röpiratok lapjain. Azt hihetnénk, hogy mivel a »vádlottra« nem várt bírói ítélet; nem fenyegette börtön vagy pénzbüntetés, ezért nem kellett félnie a per kimenetelétől. Valójában mégis igen sok forgott kockán; ha a vád beigazolódik Haeckel egész életműve megsemmisül. PÁLVÖLGYI idézi LENIN megállapításait a kiváló természettudós elleni hajszával kapcsolatban: „Az egész világ filozófia- és teológiaprofesszorai nekigyürkőztek, hogy ezerféle módon lehetetlenné tegyék és megsemmisítsék Haeckelt . . . Haeckel . . . megmutatta azt, amit a professzori filozófia a közönség előtt, sőt önmaga előtt is rejtegetni próbált, tudniillik azt, hogy van egy pillér, amely egyre hatalmasabbá, egyre szilárdabbá válik . . . Ez a pillér a természettudományi materializmus."

Az ötödik „történet", az 1933-ban lezajlott náci könyvégetéseket s a *Népünnepély az Opera előtt* folytatását foglalja össze tömören. De ez a rövid, néhány oldalas összefoglaló is döbbenetes képet idéz fel. SA osztagok, brutális, vandál, fanatikus tömegek fáklyásmenete, GOEBBELS demagóg uszítása, a HORTS-WESSEL hangjai — s az eredmény: 25 000 könyv elégetése, az írók menekülése, pincebörtönökbe zárása, koncentrációs táborokba gyűjtése, öngyilkosságba hajszolása. Nobel-díj és koncentrációs tábor — Carl von OSSIETZKY esete jellemzi talán legjobban nácizmus és kultúra viszonyát. Két évvel később a Kultúra Védelmében elnevezéssel összehívott párizsi kongresszuson egy Klaus nevű fiatalember számolt be a német írók illegális munkájáról — ő maga például 3 regénykéziratot és 50 novellát hozott magával, melyek egy része illegális nyomdákban készült. Képet kapunk a náci cenzúráról: a ROSENBERG-hivatal 1936-ig ötezer kéziratot vizsgált át, s ebből 90 százalékot nem talált alkalmasnak kiadásra. Ezt az előzetes cenzúrát jól kiegészítette az utólagos cenzúra, azaz a feketelista, mely először 1936-ban jelent meg, majd 1939-ben bővített kiadásban, 5580 mű címét tartalmazva. A sokféle index-típus közül megemlítjük még itt azt, mely az angol és az észak-amerikai szerzők tiltott műveit tartalmazta, 1942-ben jelent meg, és 1520 szerző szerepelt benne . . .

„A szavak megmaradnak . . ." — írta BÁLINT György. A *Könyvek a vádlottak padján*-ban szereplő írók és tudósok eszméi ma is hatnak, FLAUBERT igaz művészete ma is gyönyörködtet, a nácik által tűzhalálra ítélt könyvek megmentésére indított nemzetközi akciók segítségével egyre nőnek, gazdagodnak az „Exil-Literatur"-gyűjtemények egész Európában.

M.GY.

Tamás Anna: Az Életképek (1846—1848). Budapest, 1970, Akad. Kiadó, 221, 3 l. (Irodalomtörténeti füzetek 68.)

A múlt század negyvenes éveinek divatlapjairól, amelyek pedig nemcsak a negyvennyolcas nagy fordulat, de az elkövetkező s egészen a századvégig tartó polgári életforma és életstílus legfőbb előkészítői közé tartoztak, még mindig csak néhány disszertáció áll rendelkezésre. Csakhogy ezek a disszertációk a folyóiratok külső történetének eléggé szegényes — mert az egész sajtótörténet összefüggését számon nem tartó — feltárása mellett a folyóiratok tartalmáról rendszerint csak bibliográfiát adtak; felsorolva a bennük megjelent cikkeket (esetleg egyéni felfogás szerint „jobbakra" és „gyengébbekre" osztályozva őket), megkísérelve itt-ott egy-egy anonim vagy álneves munkatárs kilétének megállapítását. Pontosan ezt a módszert követi köztük még a viszonylag legjobb is, LESI Viktornak *A Frankenburg-féle Életképek* címmel 1941-ben megjelent értekezése.

Minden okunk megvan tehát, hogy a negyvennyolcas forradalmat megelőző idők folyóiratait az irodalomtörténet és a sajtótörténet napirendjére tűzzük. És egészen helyes, ha ezt a revíziót éppen a FRANKENBURG-féle *Életképek* új értékelésével kezdjük. Mert kétségtelen, hogy a kortársakkal, a *Pesti Divatlap*pal és a *Honderű*vel összehasonlítva ez volt kezdettől fogva a legtartalmasabb, de különösen kétségtelen, hogy a forradalom irodalmi előkészítésében ennek volt legnagyobb szerepe. Ez a szerep tulajdonképpen a még 1843-ban indult folyóirat három utolsó évfolyamában teljesedik ki, s így TAMÁS Anna témaválasztását helyesnek kell elismernünk.

Ezzel egyben rámutattunk arra is, hogy TAMÁS Anna nem az *Életképe*k történetét

írta meg, hanem csak annak utolsó, kétségtelenül legfontosabb szakaszát. Szempontja nem sajtótörténeti, mert hiszen FRANKENBURG majd JÓKAI lapját mint *irodalmi* orgánumot jelöli meg műve tárgyául. Ugyanakkor tudatában van annak, hogy a *Fiatal Magyarország* (és az azt képviselő Tizek Társasága) tudatosan politikai szerepet vállal, és politikai felfogását az irodalomra is következetesen alkalmazza, elsőnek mondva ki, hogy, noha „irányrokonság a mű gyarlóságát ki nem pótolja", ámde „legyen írói becse még olly magas, ha lapjaink irányával meg nem egyezik, el nem fogadjuk".

TAMÁS Anna a forradalmi fiatal Magyarország politikai és irodalmi elveinek összefüggését vizsgálja az Életképek *tartalmában*. Kutatásait ennek a központi témának rendeli alá, és a témának ezt a felfogását következetesen keresztül is viszi.

A legfőbb munkát, azt, amelyet az e korszakkal foglalkozó történelmi vagy irodalomtörténeti kiindulópontú folyóiratmonográfiák nem tudtak igazán megoldani (vagy nem is akartak), hogy tudniillik a vizsgált folyóirat tartalmának teljes analíziséből bontsák ki annak tendenciáit, céljait, hatásának tényezőit — ezt a munkát TAMÁS Anna becsülettel elvégezte.

A folyóirat külső történetének — főleg az 1846. év második felében végbement változásoknak — szentelt első *főrész (Őrségváltás az Életképeknél)* után a legterjedelmesebb második szakaszát munkájának *Rovatok és műfajok* címmel teljesen a tartalom vizsgálatának szenteli. És ugyancsak nagyon helyesen ezen a főrészen belül is az elvi cikkeknek szentel legtöbb helyet, majdnem annyit, mint a szorosan vett irodalmi rovatnak — a költészetnek és a szépprózának — összesen. Az elvi cikkek közé sorozza a színházi és irodalomkritikai rovatban közölt elvi kérdéseket boncoló írásokat is.

Az elvi cikkek beható részletezésével meggyőzően bizonyítja TAMÁS Anna alaptézisét: az eredetileg polgári-liberális folyóirat a Tizek közreműködésének hatására radikális-demokrata irányba fordul. Az új irányzat érvényesülését fokozatokban látja megvalósulni: ezért külön-külön veszi vizsgálat alá a FRANKENBURG-féle *Divatlap*nak a Tizek előtti korszakát, majd a Tizek csatlakozásától JÓKAI szerkesztőségéig eltelt időszakot, végül az utolsó, 48 márciusáig tartó, immár teljesen a Tizek által vezetett periódust, amelynek írásai közül nem egy, mint mondja, 1848 márciusát érleli, a forradalom szükségességét, jogosultságát igazolja.

Különösen meggyőző az *Életképek* által vezetett két vitának — az „irányköltészet" és a „színi hatás" körül folyó polémiának — a megoldása, ahol TAMÁS Anna jól veszi észre, és, azt hisszük, véglegesen elfogadható módon indokolja, hogy e vitákban amellett, hogy egész tartalmukkal a Fiatal Magyarország elvi álláspontját, új, forradalmi céljaikat tették érthetővé — a legtiszteletreméltóbb ellenféllel, a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*vel szemben nem minden tekintetben elvi ellentétről, de a más-más (és kölcsönösen ki nem magyarázott) kiindulópont perspektívabeli eltéréséről van szó. Talán csak azt lehetett volna még jobban hangsúlyozni, hogy Sükei csak a politika alapján (de a Tizek számára elengedhetetlenné vált politikai alapon) vitázik Erdélyivel — esztétikai alapkövetelmények feladására sem Sükei, sem Jókai nem gondol.

TAMÁS Anna erős oldala a tartalmi elemzés — ha a folyóirat elvi cikkeinek ismertetésénél ez az elemzés ennyire sikerült neki, akkor nem kell sok elismerő szót fűznünk az irodalmi tartalom, az *Életképek*ben megjelent versek és elbeszélések jellemzéséhez sem. A folyóirat korszakainak tagolása itt némileg változik az előbbi fejezethez képest. A versek méltatásánál PETŐFI magaslik az *Életképek* valamennyi munkatársa fölé — és erről nem TAMÁS Anna tehet. Az *Életképek* lírai rovatának szakaszai tehát szükségképpen így következnek egymás után: PETŐFI előtt — PETŐFI közreműködése idején. PETŐFI verseinek irodalmi-esztétikai méltatása után a továbbiakban Petőfihez méri az őt megelőző, majd az ő csatlakozását követő korszak líráját. Mégpedig nemcsak a forradalmi gondolat érvényesülése és a témák megválasztása szempontjából, hanem a népiesség érvényesülése szempontjából is. És nem elégszik meg a műfaji kérdésekkel — népdalok, zsánerképek meghonosodása —, a PETŐFI-féle dalszerűség érvényesülését is kutatja és magyarázza.

A szépprózában a Tizek csatlakozása JÓKAI és PETŐFI elbeszélő művei által a népies-realisztikus elem megerősödését, más beszélyek a romantika továbbélését mutatják. Az utóbbiak, meg az életképszerű írások a fokozódó társadalombírálat szolgálatában állnak. Ennek — meg a különösen VASVÁRI Pál feldolgozásában szintén a forradalmi eszmék szolgálatába állított történelmi elbeszéléseknek — ellenére, TAMÁS végső megállapítása az, hogy az *Életképek* programja és elvei radikálisabbak, mint a novellák tartalma, eszméi. Kiemelt méltatásban részesül PETŐFI két népies elbeszélése, *A nagyapa* meg *A fakó leány s a pej legény*, amelyekről

TAMÁS Anna meggyőzően mutatja ki, hogy eddig érdemük szerinti figyelemben nem részesültek, hogy szerepük 1847 első felében, tehát még FRANKENBURG szerkesztősége alatt a folyóirat szempontjából is olyan jelentős, hogy hozzájuk fogható a Tizek későbbi termésében sem akad. Sok új szempontból világítja meg LAUKA *Falusi éjszakák* címmel megjelent életképsorozatának társadalmi mondanivalóját is.

Egy utolsó alfejezetben az *Életképek*-ben napvilágot látott *Vegyes műfajok, szerkesztőségi rovatok* jellemzése következik. TAMÁS itt már nem tagolja mondanivalóját az *Életképek* fennállásának szakaszai szerint, láthatólag csak a teljesség vezeti, amikor egyenként szemügyre veszi a rovat egyes csoportjait, az igen gyakori bel- és külföldi útibeszámolóktól kezdve a szorosan vett rovatokig, különösen a *Mi hír Budán?* közös címmel adott színes fővárosi hírekig, és meggyőzően bizonyítja, hogy ezt az utóbbi állandó rovatot a szerkesztés átvételétől kezdve maga JÓKAI írja. Ez az egyébként nem filológiai célkitűzésű értekezés legértékesebb — és cáfolhatatlan — filológiai eredménye.

Rövid összefoglaló visszapillantás után csak „kitekintés"-szerűen ad számot a folyóirat sorsáról 1848 végéig.

A nagy gonddal írt, évek munkájával kiérlelt dolgozat bizonyára sokáig tölti be majd a forrás szerepét a kor irodalomtörténete és sajtótörténete szempontjából. Mind tartalmát, mind módszerét csak elismeréssel fogadhatjuk. Talán többet tudunk meg, ha TAMÁS jobban kiterjeszti tudományos apparátusát. Az irodalomtörténetben kevésbé ismert nevek viselőinek nem ártott volna jobban utána járni. Így a joggal kiemelten méltatott PONGRÁCZ Lajosról, *Társadalmi egyensúly* című cikke kapcsán meg lehetett volna említeni, hogy már a *Kelet Népe* vitájában is részt vett. A szerző nem a filológiai részletproblémákat akarta megoldani, és ezt el kell fogadnunk. De főleg az első főrészben, az *Életképek* szerkesztőváltozása kérdésénél mégis érdemes lett volna újabb adatok után kutatni — hiszen ez, ti. a *Fiatal Magyarország* bevonulása a lap vezetésébe minden szempontból döntő tény. TAMÁS Anna nem hoz új adatokat, illetve csak annyit, amennyit az egyébként dicséretes módon összeállított statisztikai összehasonlítása a lap 1846 előtti és utáni munkatársairól — elárul a végbement változás felől. Rejtve marad azonban továbbra is, hogy mi birta FRANKENBURGot az ellenzékkel való tárgyalásra — mert a lap tartalma abban az időben még nem igazolja a hivatali állásával kapcsolatos félelmet —, de főleg, mi birta a kormányt arra, hogy FRANKENBURG új állásra való, az osztrák uralkodó körök fukarságához képest eléggé költséges „átképzése" után miért hagyta meg neki a lap kiadási jogát, sőt miért engedte, hogy JÓKAI legyen a szerkesztő. (TAMÁS Anna nem említi, hogy FRANKENBURG mint kiadótulajdonos szerepelt 1848-ig, és ebből jövedelmet is húzott.) FRANKENBURG emlékiratainak az a tétele, hogy SZÖGYÉNY alkancellár barátságának köszönhette az engedélyt, semmivel sincs igazolva. SZÖGYÉNY emlékirataiban (ezeket TAMÁS Anna nem idézi) nem említi az *Életképek* ügyét, pedig a sajtókérdésekhez nagyon is ért, a *Pesti Hírlap* engedélyezését és KOSSUTH szerkesztői kijelölését öt évvel korábban, a FRANKENBURGéval analóg helyzetben ő magyarázza meg.

Ide tartozik annak a megemlítése is, hogy TAMÁS Anna levéltári anyagot nem nézett meg. A levéltári aktákat pedig LESI óta — tehát 30 éve — senki sem ellenőrizte újra és LESI disszertációjából sem derül ki pontosan, mit nézett meg ő maga, és mit vett másodkézből. Nem segít ezen, hogy FRANKENBURG és JÓKAI visszaemlékezéseit használta szerzőnk — mert sajnos FRANKENBURG lépten-nyomon szépíti a saját múltját, JÓKAI romantizálja a nemzetét. Mindkettő megbízhatatlan memoár-író.

A *vegyes rovatokból* egy-két jelentősebb cikket TAMÁS Anna kiemel az elvi tanulmányok közé. Mégis, kissé mostohán bánt el hátralevő részükkel a *Vegyes műfajok, szerkesztőségi rovatok* című fejezetben. Szerintem itt is érdemes lett volna — ha nem is oly részletesen, mint az elvi cikkeknél — az *Életképek* periódusai szerint tagolni és kissé részletezni az anyagot. Egy sereg politikai megjegyzés, az egykorú események egyre radikálisabb szellemű megbeszélése jobban kidomborodott volna. Az *Életképek* nem kizárólagos irodalmi folyóirat, de még ha az volna is, a történész számára, különösen, ha a forradalmi gondolat érlelődését helyezi a központba, mindenképpen itt volna elrejtve a legtöbb érdekes felvilágosítás. TAMÁS Anna érdekes felfedezése JÓKAI intenzív saját munkája a rovatokban. De ennek az ún. „újdondászi" rovatnak az igazi megalapítója FRANKENBURG, és hagyományait még a *Pesti Hírlap*tól hozta magával. Érdekes lenne tudni, mennyiben epigonja JÓKAI — kevésbé tehetséges — elődjének.

A rovatok témái közt nincs megemlítve az igen gyakran előforduló „nemzetiség", „nemzeti nyelv" kérdése. E téren kétségtelenül tévedések is vannak — de éppen ezért mai felfogásunk magaslatáról jó lett volna megbeszélni ezt a kérdést és

például megállapítani, hogy Vahot sallangos hazafiságával szemben a Tizek felfogása itt is haladóbb-e. Bizonyára nem hiába beszél az *Életképek* több számban a budai tájak nevének megmagyarosításáról: az akciót Döbrentei kezdeményezte, az ifjúság előtt régen népszerűtlenné vált akadémiai titkár. Mégis világos, hogy egyetértenek vele.

Igazságot lehetett volna szolgáltatni a lap levelező-rovatának is, amely rendszerint a számok borítékára szorult, de az egykorúakat — más forrásokból is kitűnőleg — igen érdekelte. És ez a rovat adhatott volna segítséget a lap olvasóközönségének megítélésére. Tamás Anna ezeket a sajtótörténeti részletkérdéseket elvszerűen hagyja ki tárgyalásából, és anyagának másirányú gazdagításával kárpótol is érte. De úgy hisszük, irodalom és olvasók valahogyan összetartoznak; és ha éppen az egyik összetartó szervről, a sajtóról beszélünk, valamilyen formában, ha csak néhány szóval is, ki lehetett volna térni rájuk. Az *Életképek* sikerének *titka* a Tizek irodalmi és társadalmi eszméinek ereje; hatásuk *igazolása* viszont jobban kitűnt volna, ha látnánk, mi érdekelte különösen az egykorú olvasót.

És jegyezzük meg, hogy az *Életképek* nem szándékozott megjelenését megszüntetni 1848 végén sem. Az utolsó számokban hirdetést olvasunk, melyben előfizetőket toboroz a következő évfolyamra. Egyben közli, hogy azt már nem Jókai, hanem Nagy Ignác szerkeszti majd. (Jókai ekkor már a *Pesti Hírlap* átvételéről tárgyalt, amelynek néhány száma 1849 január elején valóban az ő nevével jelent meg.) Nagy Ignác hirdetéséből kiderül, hogy erőteljesen foglalkozik a munkatársi gárda megszilárdításával és megújításával. És érdekes, hogy a Honvédelmi Bizottmány elnökének (Kossuth!) nyilatkozatára hivatkozik, aki határozottan óhajtja, hogy a harc ne hozzon szünetet az irodalmi életben. Nagy Ignác tervéből nő majd ki az ötvenes évek jellegzetes újfajta divatlapja vagy inkább első irodalmi napilapja, a *Hölgyfutár*.

Tamás Anna szép munkája megérdemli, hogy mielőbb folytatásra találjon. A magyar sajtó története a legsorsdöntőbb korszakban, a negyvennyolcas forradalom előtt, alig lesz megírható az övéhez hasonlóan alapos és biztos módszerrel értékelő tartalmi vizsgálatok nélkül a többi folyóirat és divatlap történetére nézve is.

Dezsényi Béla

Magyar újjászületés. Hajdú-Bihar megye és Debrecen 1944. október—1945. április. Adatok, dokumentumok, bibliográfia. Debrecen 1970. Hajdú-Bihar Megyei Tanács V. B. 172 l.

Hazánk felszabadulásának 25. évfordulójára készült ez a kiadvány, és feltárja a jelenlegi Hajdú-Bihar megye és Debrecen város jelzett időszakának eseményeit, a népi demokratikus államrend kialakulásával kapcsolatos adatokat. Debrecen — az akkori főváros — eseményei országos jelentőségűek voltak, így az országos szervek — főleg az ideiglenes Nemzeti Kormány — tevékenységével bővebben foglalkozik a könyv. A múltról szól a mának; a mai megyehatárok között élőkhöz 25 évvel ezelőtti múltjukról.

A gyűjtött anyag három részre oszlik.

Az első rész időrendi sorrendben közli az eseményeket és az ezekhez kapcsolható adatokat (főként neveket). Csak a kutatás jelenlegi állása szerint hiteles adatokat vettek fel. Forrásaik: a kötetben található bibliográfiában felsorolt tanulmányok, korabeli sajtótermékek, az MSZMP megyei Bizottsága Archívumának dokumentumai és a megyei Levéltár „eseménynaptára".

A második rész az egykorú dokumentumokból (rendeletek, felhívások, újságcikkek), az új élet indulására jellemző közleményekből ad válogatást tartalmi csoportosításban, a szemelvény lelőhelyének megjelölésével.

A harmadik rész a korszakra vonatkozó irodalom (résztanulmányok, cikkek, könyvek) bibliográfiáját tartalmazza. Ezeket követi a feldolgozott napilapok felsorolása. Végül név-, helynév- és tárgymutató egészíti ki a kiadványt.

A kötetet a Megyei Könyvtár munkatársai állították össze azzal a céllal, hogy egyetlen helyen találják meg az érdeklődők — tudományos kutatók, könyvtárosok, pedagógusok, népművelők, tanácsi és pártfunkcionáriusok, újságírók, diákok stb. — a jelzett időszakra vonatkozó irodalmat, fontosabb dokumentumokat. Elmondhatjuk, hogy a tervet szép eredménnyel oldották meg, és egy igen hasznos segédeszközt sikerült készíteniök a magyar újjászületés hónapjainak tanulmányozásához. A könyvecske csinos kiállításáért a debreceni Alföldi Nyomdát illeti a dicséret.

Nagydiósi Gézáné

Dolgozók Lapja 1944/45. Szolnok, 1969. Damjanich Múzeum. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 10.)

A felszabadulás 25. évfordulója kiváló alkalmat nyújt arra, hogy helyi jelentőségű, de sokszor még a nemzeti könyvtár és egyéb nagy gyűjtemények számára ismeretlen, esetleg ma már csak egy két példányban meglevő, 1944—1945-ben megjelent dokumentumokat, hírlapokat valamilyen formában újból kiadjanak. Az ilyen jellegű kiadványok a legtöbb esetben nem csupán helytörténeti jelentőséggel bírnak, hanem jelentős forrásmunkák lehetnek a történeti kutatás számára, és egyben alkalmasak nagy könyvtárak anyagának kibővítésére illetve kiegészítésére is.

Amint ismeretes, e korszakban sok helyen egy-egy újság megjelenése jelentette a normális élet megindulását. Így volt ez Szolnokon is. Ez a hasonmás kiadás a háborús események után Szolnokon először kiadott *Dolgozók Lapja* négy megjelent számát tartalmazza. Az első szám 1944. december 13-án látott napvilágot 500 példányban, a továbbiakban egyre emelkedő példányszámmal, telve igen sok helytörténeti adattal, de egyben tükrözve az országos és világméretű eseményeket is. A lap folytatásának tekinthető az 1945 május elsején először megjelenő *Tiszavidék*, amely akkor hetilapként indult. E hírlap első és második számát is tartalmazza a kiadvány.

A hasonmás-kiadás elé Kaposvári Gyula írt színvonalas bevezetőt, amelyben a lap létrejöttének körülményeit és tartalmát ismerteti.

Sajnos a kiadvány technikai kivitelezése nem a legjobbnak mondható, a másolatok egyes helyeken egészen halványak, másutt teljesen olvashatatlanok. Az alkalmazott xerox eljárás lehetőséget nyújtana jobb külalakú, olvashatóbb kiadásra is.

Reméljük, hogy ez a jelentős szolnoki kezdeményezés sok követőre talál országszerte, és egyben tanulságul is szolgál gondosabb kivitelezésre való törekvésre, mert az ilyen jellegű kiadványok megérdemlik, hogy esetleg nagyobb anyagi befektetéssel vagy több gondossággal használhatóbbak és tetszetősebbek legyenek.

Batári Gyula

Magyar András: A diósgyőri „Jószerencse" Dal- és Önképzőkör könyvtárának története. Miskolc, 1970 (Kiadja a Szakszervezetek Borsod megyei Tanácsa Központi Könyvtára), Borsod m. Nyomdaipari Váll. 44 l. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 1.)

Ritkán telik ennyire szerény terjedelmű nyomtatványban ennyi gyönyörűsége az embernek. Nem könyv, inkább csak brosúra — és az olvasását önkéntelenül nem az elején, hanem a végén kezdjük, a munka egész második felét kitöltő, gondosan, szépen reprodukált képeken. A könyvtár alakulási jegyzőkönyve, majd egy elmosódó régi fényképen a gyártelep munkásétterme mint az első könyvtárhelyiség, hírlaprendelő levél, hírlapárverési jegyzőkönyv, egy régi tagsági jegy képe, közgyűlések és választmányi ülések dokumentumai a múltból, villamoskocsi belseje olvasásra kitett és kézbevett újságokkal (1928-ból!) — s a több mint húsz képből álló sor végén a mai szabadpolcos könyvtárhelyiség. Ezeknek a képeknek majd mindegyike bele kívánkozik máris a talán egyszer megírandó teljes magyar könyvtártörténetbe.

A könyvtár történetéről szóló tanulmány rövidségével és szinte túlzott mértéktartásával nagyon is sokat mond el a századforduló magyar munkástörekvéseiről, a művelődés következetes megszerzéséért folytatott lankadatlan munkáról. Szinte minden mondat adat a magyar vidéki városok kulturális törekvéséhez. És különös hangsúlyt ad ezeknek az adatoknak, hogy az egyesület tagjai nem általában könyvtárt, hanem munkáskönyvtárt akarnak szervezni. Eközben hol védekeztek a kulturális és gyári fórumok irányítása ellen, hol felhasználták a kapitalista kiadási rendszer és a konkurrencia nyújtotta lehetőségeket. A könyv- és a sajtótörténet számára is ismeretlen új adat az, hogy reklámozás, polcra való kihelyezés feltételével ingyen küldtek példányokat egyes kiadók. Különösen jellemző, hogy az első világháború alatt a Légrády Testvérek kiadóvállalata az egyesület mozijában való hirdetés fejében ingyen újságelőfizetést és könyvekből tiszteletpéldányokat adott. Példájukat néhány más kiadó is követte. De az egyik legérdekesebb adalék a két világháború közti korról, hogy a miskolci Villamossági Rt a Miskolc és Diósgyőr Vasgyár közt járó villamoskocsikon újságokat helyezett el — nem kulturális indítékokból, hanem hogy a gyéren igénybevett villamos forgalmát fellendítsék.

A két világháború közt ugyan Courts-Mahler és magyar megfelelői válnak listavezetővé a beszerzésekben — de a munkások a kényszer miatt be nem szerezhető művek íróival teremtettek közvetlen kapcsolatot: Darvas József, Féja, Szabó

Pál, VERES Péter járnak előadni a vasgyáriaknak.

A munkát az egyesület könyvtárának beolvadása koszorúzza meg a mai Bartók Béla Művelődési Ház 100 000 kötetes állományába.

A kötet egy könyvtörténeti sorozat első tagjaként jelenti be magát. A további részeket nagy figyelemmel várjuk, hiszen joggal mondja a bevezető, hogy Borsod és Miskolc időben semmivel sem maradt el a fővárosi szakegyletek könyvtárai mögött.

A szép papíron készült, gondosan kiállított kötetecske az áldozatkész megyei tanácsot is, meg az előállító nyomdát is dicséri. A képszerkesztő: BUCSI Jenő.

DEZSÉNYI BÉLA

Bóna Ervin—Farkas János stb.: A tudomány néhány elméleti kérdése. Bp. 1970, Akad. K. 291 l. (Tudományszervezési füzetek. 4.)

BÓNA Ervin, FARKAS János, KLÁR János, LŐRINCZ Lajos és PACZOLAY Gyula tudományelméleti tanulmányait BÓNA Ervin és FARKAS János szerkesztésében tette közzé az Akadémiai Kiadó. A tanulmányok témaválasztásuknál és feldolgozási szintjüknél fogva egyaránt igénylik a szakirodalmi méltatást, még pedig olyan széles körben, amilyenre a szerzők tartalmilag is kiterjednek.

A szerzők a tudomány elméleti kérdéseinek elemzését kilenc problémakör köré csoportosították: a tudomány fogalma és közelítő jellemzése, a tudomány kapcsolatai, a tudomány fejlődési sajátosságai, a tudomány szerkezeti kérdései, a tudomány mai struktúrájának és fejlődésének néhány ellentmondása, a tudomány mint önmaga tárgya, a tudománypolitika néhány elvi kérdése, a tudományos kutatás néhány elméleti és módszertani kérdése s végül a kutatásszervezés és kutatásprognosztika néhány elméleti és módszertani problémája.

Tudománytörténeti vonatkozásban az említett kilenc fejezetből különösen az alábbi részek kiemelése indokolt: a tudomány mint rendszer és annak dialektikus sajátosságai, a tudományfogalom meghatározásának kérdései, a tudomány kapcsolata a többi társadalmi tevékenységrendszerrel, a tudomány és a kultúra kapcsolata, a mai tudományfejlődés néhány fő tendenciája, humanizáció, a korszerű tudományszervezés főbb aspektusai, belső és külső ellentmondások a mai tudománystruktúrában és tudományfejlődésben, a tudománytan kérdései, a tudománypolitikai kutatások irányai, a tudományos kutatómunka szervezeti formái, kutatásszervezés és prognosztika.

Csak helyeselhető az, hogy a szerzők a tudomány kérdéseinek vizsgálatánál még a statikus pólusok vonatkozásában sem feledkeznek meg a mozgás törvényeiről, s leszögezik, hogy „a tudomány statikus oldala sem valamiféle abszolút nyugalmat, stagnálást fejez ki, hanem a tudomány dinamikájának relatíve stabil momentumait, viszonylagos állandóságot mutató csomópontjait" (17. l.). El kell fogadnunk azokat a megállapításokat is, amelyek a tudomány objektív és egyúttal pártos jellegére vonatkoznak (21. l.). Bármennyire is igyekezni kell elkerülésére, de mégsem lehet mentes a tudomány a tévedéstől, amely „a tudományos megismerés szükségszerű eleme" (62. l.). A tudományirányításban érvényesítendő alapelvként meghatározott háromdimenziós organizáció: a horizontális, vertikális és genetikus-dinamikus aspektus egyidejű alkalmazása (107. l.) feltétlenül helyes célkitűzésre mutat. Ugyancsak dialektikus nézőpontra utal az az igény, hogy a magyarázó és általánosító funkció mellett nélkülözhetetlen az előrejelző tevékenység (117. l.). Kellő alapossággal foglalkoznak a szerzők a határtudományok (hibridizáció, integráció, kooperáció) egyre növekvő szerepével és jelentőségével, ezzel kapcsolatban a kollektív kutatómunka szerepével (133. l.). Hasonlóan értékesek a különböző tudományszakok specialistáinak integrálásával kapcsolatban mondottak (136. l.). Bár e tekintetben a szerzők egymáshoz nem teljesen következetesek, az a megállapítás, amely szerint „a kutatásban legfőbb tényező az ember" (137. l.), gyakorlatilag és etikailag is helyesen levont végső konklúziónak tekinthető. A tudomány mint „remény" és a tudomány mint „veszély" szembeállítása igen érdekes (173. l.). Alkalmat adna a humán tudományok szerepének fokozott méltatására. A tudománydokumentáció és informatika kérdéseinek több tanulmányban is visszatérő problematikája mindenhol mérsékelt, helyes szemléletet tükröz. Helyes itt ezeknek a segédtudományoknak a tudománystruktúra belső sajátosságaival való kapcsolataira is rámutatni (195. l.). A tudománypolitika komplexitása aligha vitatható, valamint az sem, hogy ennek a nézőpontnak érvényesülnie kell a tudományirányításban (222. l). Ez teszi jelentőssé a tudománypolitikai kutatásokat (226. l.) és ennek több oldalról való megközelítését. Rendkívül fontos az alap-, alkalmazott és fejlesztési kutatásokkal kapcsolatban

kifejtett elmélet és — a szakirodalomban egyébként nem új — az a megállapítás, amely szerint feltétlenül kívánatos disztingválni a tiszta és irányított alapkutatások között (340. l.). A kutatásszervezés komplexitására vonatkozó az a megállapítás, amely szerint a jó kutatásszervezésnek nemcsak azt kell megmutatnia, hogy milyen kutatási tervek szülessenek és azok hogyan valósuljanak meg, de azt is, hogy a megindításra alkalmasnak ítélt kutatómunkát alapos felkészülésnek és döntéseknek kell megelőzniük (250. l.) — nagyon is aktuális gyakorlati kérdés még akkor is, ha elméletileg nem vitatott.

A tudománytörténeti tudományokról mondottak is kiemelést kívánnak. „Ez a régi múltra visszatekintő kutatási terület már sajátos megközelítési módjával, dinamikus-genetikus szemléletével is predesztinálja az ilyen értelemben vett interstrukturális (vagy: transzstrukturális) karaktert. A modern tudománytörténet nem a tudomány múltjáról szóló epikus leírás, hanem főleg azt igyekszik feltárni, hogy a tudomány történetében hogyan jöttek létre a legfontosabb minőségi csomópontok és ennek megfelelően az egyes tudományfejlődési korszakok . . . A tudomány története nem tények és eszmék raktára, s a tudománytörténésznek nem az a fő szerepe, hogy rendezze és nyilvántartásba vegye a leltári anyagot. A tudománytörténetnek nemcsak arra kell válaszolnia, hogy mit ért el a tudomány a különböző korszakokban, hanem — és egyre inkább — arra is, hogy hogyan és milyen külső és belső tényezők hatására érte el azt, amit elért. A tudománytörténet alapvető feladata a tudomány tartalmi oldala fejlődésének elemzése s az itt levő objektív törvények feltárása, tudományos törvényekként történő megfogalmazása" (191. l.).

Az alapvetően pozitív értékelés mellett, sőt ennek mellőzhetetlen részeként néhány bíráló megjegyzést sem mellőzhetünk.

Maga az összeállítás — óhatatlanul — szelektív, hiszen az egyes tanulmányok szerzői egy-egy témát választottak ki, s ez lehetetlenné teszi a problematika kerek kialakítását. Ez már a tanulmánykötet fő címében s az egyes fejezetekben is megnyilvánul („néhány elméleti kérdés", „a tudományos technikai forradalom néhány kérdése", „főbb jellemvonások", „néhány ellentmondás", „néhány általános ellentmondás", „néhány általános kérdés", „néhány időszerű kérdés", „néhány rendszerezési kérdés", „néhány elvi kérdés", „néhány elméleti és módszertani kérdés", „a tudományos kutatások irányításának egyes kérdései"). A komplexitás azonban, mint helyesen felismert aspektus, a szerzőket arra is kötelezné, hogy a lehetőség szerint fokozottabban törekedjenek legalább a választott témák teljesebb kifejtésére.

Nem róható a szerzők hibájául, hogy éppen e „fragmentumok" következtében meglehetősen gyakoriak az egyes tanulmányokban az átfedések, ami különösen akkor okoz zavart, ha ezek között ellentmondások is találhatók.

Ugyancsak nem lehet a szerzők rovására írni, hogy a teljesség érdekében olykor ismert tételekre is utalnak — ezt egyébként a bevezető is megjegyzi —, de az olykor hosszan átvett adaptációk gyengítik a szerzői állásfoglalások erejét, annál is inkább, mert rendkívül kevés a tanulmányok vita-anyaga. Néhol leegyszerűsítésekkel is találkozunk, talán éppen a vita elkerülése érdekében (pl. „a tudomány a szellemi munka terméke", „volt idő, amikor nem létezett tudomány, de létezett technika", „a fizikai és szellemi munka közötti ellentmondás rendkívül komplex jelenség", „a szocializmust építő országokban jelenleg még sok helyen és sok vonatkozásban elmaradás tapasztalható a tudományos technikai forradalom kibontakoztatásával kapcsolatban" stb.).

A tanulmánygyűjtemény rendkívül értékes hírnöke a szocialista tudományelmélet hazai problematikája feltárásának. Örömmel kell fogadnunk az eddigi — elsődlegesen empirikus — tudományszervezési irodalom mellett jelentkező absztraháló és szintézisre törő elméleti munkát, annál is inkább, mivel az összeállításban szereplő szerzők hivatott tollal és magas szinten tárgyalják a nagyon is időszerű tudománypolitikai és tudományszervezési kérdéseket. Ugyancsak a szerzők érdeméül kell elkönyvelnünk higgadt, leszűrt szemléletüket, tárgyilagosságukat és tudományos alaposságukat.

TAKÁCS JÓZSEF

Könyvtártudományi Tanulmányok [I.] 1968. — Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács 26. sz. kiadványa. Szerk. KOVÁCS MÁTÉ és RÁCZ ARANKA. Budapest, 1968. Népműv. Prop. Iroda, 612 l. (soksz.)

Az évkönyvszerű kiadványnak szánt tanulmánysorozat megindításának indokát a szerkesztői bevezető abban látja, hogy a könyvtáros-társadalom jogosan igényli (elsősorban az OKDT-től) a szakmai publikációs lehetőségek kereteinek bővítését. Ennek egyik eszköze lenne ez az egyelőre egy-két éves periodicitással tervezett, nagyobb lélegzetű tanulmányokat

közlő kötetsorozat; a másik az inkább vitafórum-jellegű *Könyvtári Figyelő*. Az indok elfogadható, mert az igény valóban jogos. — Vitatkoznunk kell azonban a bevezetőnek azzal a részével, mely a *Könyvtártudományi Tanulmányok* és a *Magyar Könyvszemle* korrelációját érintve tesz megjegyzéseket utóbbi kiadvánnyal kapcsolatban. A kérdés a magyar könyvtárügy egy már sokat (véleményünk szerint túlságosan sokat!) vitatott kérdése; az ti., hogy vajon a *Magyar Könyvszemle* eleget tesz-e feladatának akkor, amikor elsősorban könyv- és könyvtár*történeti* kérdésekkel foglalkozik, s kevés figyelmet szentel az aktuális könyvtár*ügyi* és -politikai problémáknak. Itt most nem kívánunk a kérdés elvi és gyakorlati részében elmélyedni: ehhez számos kiadványfajta minőségi és mennyiségi elemzése lenne szükséges. Csupán megjegyezni kívánjuk, hogy a *Magyar Könyvszemle* a szakterület történeti jellegű stúdiumainak *egyetlen* fóruma (ami persze közel sem jelenti azt, hogy az aktuális témák elől elvszerűen és légmentesen elzárkózik!) — míg az aktuális problémák kifejtésére *több* általános és szakágazati publikációs fórum áll rendelkezésre. Úgy véljük, hogy *ha a színkép egészét szemléljük* (tehát ha valamennyi szóbajöhető publikációs formát szemügyre veszünk), akkor egyik irányban sincs ok az aggodalomra: az „élő magyar könyvtári kultúra", ill. a magyar „írás-, könyv- és könyvtártörténet" (s mindkettőnek külföldi kapcsolata) egyaránt jelentőségüknek és jövőt formáló erejüknek megfelelő és arányos mértékben vannak képviselve. S úgy érezzük: a tudományt jobban szolgálja az alkotás, mint a lényegében céltalan vitatkozás.

Ami most már magát a tanulmánykötetet illeti (melynek jellegével kapcsolatban helyesnek tartjuk a szerkesztő többi megjegyzését): itt is az alapjában nem történeti jellegű célkitűzésnek megfelelő arányban látjuk képviselve az elméleti, az aktuális-gyakorlati és történeti témaköröket.

Az elméletet Kovács Máté képviseli *A könyvtárszociológia alapproblémái* c. tanulmányával (13—112. l.), mely a dolog természeténél fogva bizonyos mértékben történeti elemeket is tartalmaz. Szerző a jelzett tudományágat a könyvtártudomány és a művelődésszociológia közös területének tartja, s így vizsgálja tárgykörét (a könyvtári kultúra társadalmi környezete), módszerét, ill. a nyert ismeretanyag rendszerezésének lehetőségét. Elsősorban a módszernek arra a területére kell a figyelmet felhívnunk, ahol (J. Bernal útját járva) egzakt (demográfiai, biológiai, lélektani és gazdasági) tényezők figyelembevételével dolgozik, s ezek alapján fejlődési trendeket is figyelembe vesz (Triebel-görbe általános és magyar modellje). A kulturális színvonalra és a környezetre vonatkozó statisztikai adatok ismertek: inkább azok „célirányos" csoportosítása tanulságos.

Az egész világ könyvtárügyének talán legbonyolultabb területéről, a szakkönyvtárakról ír Pataky Ernő (113—206. l.), aki éppen az ún. „gyűjtőköri codex" munkálatai során nyert tapasztalatok alapján tudja kiválóan, hogy nem csupán a történeti múltban okozott nehézséget e terület problematikája. Jól érzi a fejlődés legsúlyosabb kérdését: a központi irányítás hiányát az állományképzés és a tájékoztató funkciók területén. Jól látja, hogy a művelődési forradalom következő lépésének nálunk is „a tudományos-technikai és a manager-i forradalom"-nak kell lennie. Hogy vajon e cél elérhető-e olyan központi szervezet nélkül, mely „kényszerítő erejű kooperációt" hoz létre — ma még kétséges. Ezt a kérdést véleményünk szerint, nem az eljárásmód „demokratikus" voltának mértéke fogja eldönteni (ilyen politikai tartalmú fogalommal való operálást *ezen a területen* a lényeg megkerülésének tartjuk!), hanem éppen a már említett „management"-fejlődés vastörvénye.

Héberger Károly az egyetemi könyvtárak tevékenységéről és szolgáltatásairól értekezett (207—290. l.) egy 1967. évi részletes kérdőívre adott válaszok elemzésével. A ténymegállapításokon csupán kevés helyen lépett túl: a felmérés alapján készült javaslatok számos pontja még ma is aktuális — ezekkel a könyvtároskonferenciát előkészítő egyetemi könyvtári ankét során találkoztunk (elsősorban az árakkal progresszíven emelkedő beszerzési keretek iránti igény vonatkozásában!).

Urbánné Horváth Júlia és Urbán László (297—362. l.) a közművelődési (elsősorban a megyei) könyvtárakkal kapcsolatban dolgoztak ki egy olyan témakört, mellyel a tudományos könyvtárakban sem ártana foglalkoznunk: működésük gazdaságossági elemzésével. Témájuk a könyvtári munka rentábilitási utókalkulációja: „mennyibe kerül . . . ha egy olvasó belép a könyvtárba . . .?" Példák a vizsgálat jellegére: az üzemeltetés költsége (Ft/m³), hálózatszervezés (Ft/igazgatási egység), beszerzés, feldolgozás, kötészet (Ft/kötet), olvasószolgálat (Ft/látogatás, ill. Ft/kölcsönzött kötet). Az adatanyag — ha azt nem mechanikusan alkalmazzuk — érdekes tanulságokkal szolgál. A konklúzió: elsősorban a drágább könyvek könyvtári forgalmazása gazdaságos, mivel az olcsóbbak forgalmi értéke és közvetítési költsége közepesen azonos.

Csupán említve most KERTÉSZ Gyula (járási könyvtárakról), VARGA Béla (bejáró munkások közművelődéséről) és KATSÁNYI Sándor (kisközségi könyvtárakról írt) tanulmányait, szólnunk kell még SEBESTYÉN Géza aktív „kortárs-írásáról", mely *Az 1947. évi könyvtári törvénytervezet* címet viseli (581—612. l.). A tervezet első megfogalmazása a *Mai magyar művelődéspolitika* (Bp. 1946.) c. kötetben látott napvilágot; S. most az előkészítés néhány részlete felől tájékoztat. A felszabadulás utáni kor kezdeti nehézségekben gazdag, de lelkesedésben, és szakértelemben sem szegény éveinek elképzelése törvényerőre ugyan nem emelkedett, de egyes tézisei hatottak a múltban és hatnak ma is. Szerző véleménye szerint még ma is vizsgálandó lenne a (tudományos könyvtárakkal jellemző módon alig foglalkozó) tervezetnek a kiskönyvtárakra, a könyvtári szakfelügyeleti rendszerre és a Könyvtári Tanácsra vonatkozó része.

Összefoglalóan: úgy érezzük, hogy a kötetre és a vele induló sorozatra szükség van. Örvendetes lenne, ha pár év múlva megállapíthatnánk, hogy a jelen égető kérdéseire válasz kereső tanulmányok megállapításai — szerény és tudományos hangvételük ellenére — nem pusztába kiáltó szóként hangzottak el.

TÓTH ANDRÁS

Medical History in Hungary 1970. (Orvostörténet Magyarországon. 1970.) Az Orvostörténeti Közlemények 4. számú supplementuma. A Semmelweisről elnevezett Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár kiadványa. Budapest. 1970. 198 l.

Minden tudományág számot ad időnként múltjáról, eredményeiről, ismerteti külföldi kapcsolatait és a világban elfoglalt helyzetét, rámutat jövőbeli fejlődésének lehetőségeire és a szándékolt útra. A Semmelweisről elnevezett Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár, valamint a Magyar Orvostörténeti Társaság díszes kiállítású kötete a magyar orvostörténeti tudománynak ilyenszerű számvetése, amelyet időszerűvé a Nemzetközi Orvostörténeti Társaságnak 1970-ben Bukarestben megrendezett XXII. nemzetközi (világ) kongresszusa tett. E kongresszus hivatalos küldötteinek és prominens személyiségeinek nyújtotta át e kötetet RÉTI Endre, a Semmelweisről elnevezett Budapesti Orvostudományi Egyetem Könyvtárának igazgatója, Orvostörténeti Társaságunknak akkor főtitkára, most elnöke és ANTALL József, a Semmelweisről elnevezett Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatója az *Orvostörténeti Közlemények* főszerkesztője, Orvostörténeti Társaságunknak főtitkára, számot adva a kötetben egyrészt a magyar orvostörténelem múltjáról, jelen helyzetéről, másrészt közölve azokat az előadásokat, amelyek a kongresszusra bejelentésre kerültek, bár azok egy része ténylegesen nem is került megtartásra.

A kötetet két általános érdeklődésre számot tartó közlemény vezeti be. A magyarországi orvostörténeti kutatás múltját ismerteti SCHULTHEISZ Emil és TARDY Lajos, majd ANTALL József a Semmelweis szülőházában létesített Orvostörténeti Múzeumot mutatta be, a leggazdagabb értékeket jól sikerült fényképek egész sorával illusztrálva, megbeszélve egyben az orvostörténeti gyűjtések és gyűjtemények történetét is Magyarországon. A Múzeumban őrzött értékes érem- és pénzgyűjteményt HUSZÁR Lajos ismertette különös tekintettel a római eredetű érmékre és az erdélyi származású numizmatikai emlékekre, rámutatva a numizmatikának orvostörténeti fontosságára. BORSOS Béla a magyarországi gyógyfürdőkben végzett ivókúrákhoz használt iparművészeti becsű edényeket a Múzeum gazdag anyaga alapján beszélte meg.

A bukaresti XXI. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszuson két minket közelebbről érdeklő témakör került megbeszélésre:

a római kor orvostörténete és Románia orvostörténetének nemzetközi vonatkozásai, különös tekintettel a külföldön élt és tevékenységet folytatott jelentős román orvosokra és a Románia területén élt és működött külföldi orvosokra.

Az első kérdést két iránymutató előadás tárgyalta magyar vonatkozásaiban: KABA Melinda az aquincumi ásatások történetének, jelentőségének rövid ismertetése után a római légiós városnak, Kelet-Pannónia székvárosának orvostörténeti emlékeiről nyújtott érdekes és színes képet. REGŐLY MÉREI Gyula pedig a római korból származó fossilis csontvázak patológiai feldolgozásával tett tanúbizonyságot a magyar orvostörténelmi kutatásban jelentős paleopatológiai irányzat eredményességéről.

A második kérdéssel a következő előadások foglalkoztak. KAPRONCZAY Károly a 300 éve meghalt COMENIUS János Ámosnak, a négy éven keresztül a sárospataki kollégiumban tanító nagy humanista pedagógusnak orvosi vonatkozású és higiénés tárgyú adatanyagát foglalta össze. BUZINKAY Géza a MIKES Kelemennek törökországi leveleiben feltalálható orvos-egészségügyi vonatkozásokat taglalta

Szállási Árpád a Mária Terézia által 1770-ben kiadott egészségügyi alaptörvényünk keletkezését és jelentőségét ismertette. Bugyi Balázs a háromszáz évvel ezelőtt Erdélyben megtelepedett örmény származású nagy orvosok életművét tárgyalta. Réti Endre a mai Románia területéről származó és a pesti egyetemen tanult magyar, román és szász diákoknak orvosdoktori értekezéseit dolgozta fel igen élvezetesen. Zalai Károly a kolozsvári egyetemen annak megalakulásától egészen 1918-ig benyújtott gyógyszerészdoktori értekezések anyagát értékelte a gyógyszerésztörténész elhivatottságával.

Antall József a magyarországi egészségpolitika terén az abszolutizmus és a liberalizmus irányzatainak történetét foglalta össze. Halmai János a XVIII. század második felében Magyarországon működött gyógyszerészek szociális helyzetét ismertette bőséges adat-anyag alapján. Huszár György a nagy román származású pesti fogorvostanárnak, Nedelko Dömének életművét ismertette. Antall József és Karasszon Dénes a Magyarországon élt, tanult és itt tanszéket is nyert kiváló román mikrobiológusnak, Victor Babesnek életét, tevékenységét, Romániába történt hazatérését és ottani professzorsága alatti működését ismertették megbeszélve a magyar orvostudományhoz fűződő kapcsolatait is.

A nagyon érdekes kötet jellegének megfelelően elsősorban ugyan a római kori, valamint az erdélyi vonatkozású orvostörténeti kérdéseket beszéli meg részletesen, de nagyon világos áttekintést nyújt a magyar orvostörténeti kutatás helyzetéről, múltjáról és lehetőségeiről. Valamennyi a kötetben foglalt közlemény újszerű adatok gazdagságát öleli fel, és nem régen megjelent közlemények felújítása, ezzel is bizonyítva a hazai orvostörténeti kutatásoknak alaposságát és újdonságra törekvését. Az orvostörténeti kutatásnak a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár körüli csoportosulását bizonyítja a Múzeum és a Könyvtár kutatóinak sokrétű közleménysorozata is a kötetben. A múlt — beleértve a közelmúlt — hazai orvostörténeti kutatásait is értékelve rá kell mutatnunk arra az örvendetes tényre, hogy a kötet szerzői között nem kis számban találni történészeket, régészeket, művészettörténészeket is, bizonyítva az orvostörténeti kutatásnak interdisciplinaris jellegét. A *Medical History in Hungary* 1970 a magyar kultúrtörténetírásnak érdekes és fontos megnyilatkozása, amely a tudomány- és a technikatörténészek részére is érdekes és hasznos olvasmány.

Bugyi Balázs

György József: Az Akadémia könyvtára egykori Goethe-szobája és nevesebb magyar látogatói. Bp. 1968. 25 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 55.)

Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény kerek ötven éven át az MTA Könyvtárának bibliofil- és irodalomtörténeti érdekessége volt. Az anyanyelvi irodalom tisztelete — az Elischerek északmagyarországi cipszerek voltak —, az alapító baráti körének Goethe-rajongása, valamint a kor gyűjtő divatja által létrejött gyűjtemény anyaga (közötte 34 db. autográf vagy szignált Goethe-kézirat, első kiadások, arcképek, ásványok stb.) külföldön is ismertté vált, és sok, évente átlag 2000 látogatót vonzott. Heller Ágost gondozásában katalógus is készült róla 1896-ban. A két helyiségből álló egykori „Goethe-szobának" külön vendégkönyveket fektettek föl, amelyek most kerültek elő, és György József kitűnően felépített tanulmányának közelebbi tárgyát képezik. A szerző a 3 kötet alapján (1896—1905, 1905—1931, 1932—1945) ismerteti a gyűjtemény történetét, és időrendben felsorolja az emlékkönyvek nevesebb bejegyzőit, a magyar tudományos és művészeti élet sok fontos egyéniségét, pl. Eötvös Károlyt, Kodály Zoltánt (1901-ből!), Jászai Marit, Stein Aurélt stb. Szívesen vettük volna, ha az összeállítás a külföldi illusztris bejegyzőkre is kiterjed. Az utolsó bejegyző — az egyetlen említett külföldi — egy szovjet gárdaőrnagy 1945 májusában, s feltehetőleg ő volt a gyűjtemény utolsó látogatója is, mert az ostrom alatt károkat szenvedett kiállítást megszüntették és a könyvtár megfelelő osztályain helyezték el. Örömmel olvassuk most, hogy az Akadémia talán újra felállítja a gyűjteményt és nemcsak György József kiadványának szép fényképmellékletein láthatjuk.

V. A.

Mándi Péter: A könyv és közönsége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1968. 295 l.

A humán területen dolgozók, a kultúra ügyeivel foglalkozók számára rendszerint idegen a közgazdasági szemlélet, a statisztikai adatok halmaza. Ezért félő, hogy ez a könyv nem jut el közönségéhez, vagy nem oly mértékben, mint ahogy az szükséges lenne. Mert Mándi művét igen széles körben forgathatnák eredménnyel: a szűkebb könyvszakma, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem szakemberein kívül

a könyvtárosok, tanárok, népművelők, a sajtóban és a tömegtájékoztatás egyéb területein tevékenykedők és mindenki, aki aggódik és fáradozik Magyarország szellemi életének előbbreviteléért. Mert a közölt statisztikákból, táblázatokból, számhalmazokból a szerző közérthető stílusban érzékletes helyzetelemzést fogalmaz meg. Teljesíti azt, amit a bevezetőben ígér: ez a könyv szakkönyv, de nem a szűk szakma ügyeit tárgyalja, hanem a nemzeti művelődés egy fontos területéről rajzol képet.

A kép a könyvkiadás és a könyvtárhálózat mennyiségi mutatóinak 1945-től végigkísért fokozatos növekedése ellenére is sok elgondolkoztató, negatívumot jelentő adatot tartalmaz.

A legfontosabbak a következők. Magyarország 15 éven felüli lakosainak 39%-a, tehát jóval több mint $^1/_3$-a egyáltalán nem olvas könyvet. Ugyancsak a 15 éven felüli lakosság $^1/_7$-e más sajtóterméket sem olvas, tehát minden hetedik „felnőtt" lakos egyáltalán semmit nem olvas. Iskolázottság szerint: a nyolc általánost végzettek $^1/_5$-e nem vesz kezébe könyvet. Az olvasás indítékainak vizsgálata is elszomorító adattal szolgál: minden tizedik olvasó unalmának elűzésére, gondolatainak elterelésére fordul a könyvhöz.

A más vonatkozásban elég gyakran pozitívumként emlegetett sajátosság: szépirodalmunk mindig is nagy társadalmi szerepe e könyvstatisztikákban negatív oldaláról tükröződik. A szépirodalom szemmel látható túlsúlya MÁNDI adatai szerint egyúttal a tudományos és ismeretterjesztő irodalom, a szakkönyvek alacsony részesedését jelenti. Az utoljára olvasott könyvek statisztikájában 79% jut a szépirodalomra és csupán 11,7% a non-fiction műszóval jellemezhető művekre. Mint Mándi közli, ez az adat Nyugat-Németországban 22%. Ugyancsak meglepő és nem örvendetes jelenség, hogy az olvasmányok összetételében a tudományos és ismeretterjesztő művekkel csaknem egyenlő súllyal szerepelnek az ifjúsági könyvek: 9,2%-kal. 16 éven felüli olvasókról van szó! Teljes mértékben egyet kell tehát értenünk MÁNDI Péterrel abban, hogy „az ismeretközlő műfajok alacsony részesedése, olvasmány-összetételünk túlságosan szépirodalmi jellege korszerűtlen tünet, és arra int, hogy e téren még sok a tenni- és változtatni való". A szakmunkásoknak csak a fele szokott szakkönyvet olvasni, rendszeresen pedig csupán 14%-uk, vagyis kb. minden hetedik szakmunkás. Ez annak ellenére van így, hogy könyvkiadási struktúránk megfelel a fejlett országokénak: a fiction, illetve a non-fiction kategóriájába tartozó művek aránya a kiadott könyvek számát tekintve 1 : 5, a példányszámot tekintve 1 : 2,5.

MÁNDI igen sok szempontból végzett elemzései közül bennünket kettő érdekel különösebben: a könyvtárüggyel és a sajtóval kapcsolatos. Legfontosabb megállapításait a következőkben összegezhetjük. A felnőtt olvasók olvasmányainak mintegy 1/5-e könyvtári könyv. Az üzemi könyvtárak szerepe a közfelfogástól eltérően, igen fontos: teljesítményük (Budapesten) nem sokkal marad el a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár forgalmától. Az üzemi műszaki könyvtárakkal kapcsolatban negatív jelenséget kell kiemelnünk: munkások alig élnek ezzel a kölcsönzési lehetőséggel. A közművelődési könyvtárak, biztató fejlődésük ellenére, egy feladatot a továbbiakban sem lesznek képesek ellátni: az új könyvek áradatával való lépéstartást.

MÁNDI adatelemzései közül egyet érzek kevéssé elfogadhatónak. Véleményem szerint itt adatait túl pozitívan értékeli: mert igaz, hogy a falusi könyvtárügy imponáló méretekben fejlődött, és igaz lehet, hogy minden községben megtaláljuk a falu könyvtárát, de túl kevésnek tartom annak megállapítását, hogy „a könyvállomány gazdagságában és változatosságában még mindig nagy a különbség a város és falu között". Az a tény, amit MÁNDI maga említ, hogy a falvakban a nem olvasók aránya meghaladja az 50%-ot, s amit a falusi könyvtárak hihetetlenül rossz állapotáról és elenyésző hatékonyságáról akár csak riportokból tudunk, e helyzet problematikusságának alaposabb és részletesebb feltárására támaszt bennünk igényt.

Annak alapján, hogy a könyvolvasók gyakorlatilag teljes létszámban olvasnak újságot, időszaki sajtóterméket, míg viszont az újságolvasók egyharmada nem jutott még el a könyvhöz, szerző — igen helyesen — nagy szerepet tulajdonít a sajtónak. Nem direkt könyvpropagandára gondol itt elsősorban, hanem arra, hogy a sajtó az olvasás megszerettetésével megteremtheti a könyv nélküli réteg és a könyv kapcsolatát, és az időnkénti olvasót is rendszeres olvasóvá nevelheti. Különösen érdekesek a Ganz-MÁVAG-beli munkások körében végzett vizsgálatok eredményei, amelyek szerint az átlagosnál magasabb olvasói szintet képviselő réteghez egyáltalán nem jut el az *Élet és Irodalom* és egyetlen egy folyóirat sem. Tekintve, hogy a munkások elsősorban nem könyv-, hanem újságolvasók, ízlésüket, világszemléletüket a napilapok határozzák meg és a Nők Lapja, amelyet a nőknek

több mint 70%-a olvas, s amelynek a férfidolgozók körében is sok híve van.

Teljes mértékben egyetérthetünk szerzőnek azzal a megállapításával, hogy a közönségszondázásnak idővel rutinmunkává kell válnia. Ezt nemcsak a könyvkiadás és a terjesztés érdekében tartjuk szükségesnek, hanem úgy is, mint az ízlés- és tudatformáláshoz nélkülözhetetlenül szükséges tájékoztató forrást.

A könyvben közölt adatok közül még egyet kell kiemelnem: MÁNDI munkája 1800 példányban jelent meg. Ezt a számot az olvasásszociológiai vizsgálatok különös aktualitása és a könyv hasznossága miatt egyaránt kevésnek tartom.

WINTERMANTEL ISTVÁN

Kamarás István: Munkások és az olvasás. Budapest 1969, Népművelési Propaganda Iroda, 202 l.

Úttörő munkát végzett a szerző a munkások olvasásának elemzésével, mert ez volt az első vizsgálat, amely hazánkban a társadalom egyik alapvető osztályának egészét reprezentáló mintasokaság művelődésének egyik tartományára vonatkozó adatokat és következtetéseket megismertette az érdeklődő szakemberrel. Szakembert kell írnunk, mert a könyv kis példányszáma és terjesztésének módja lehetetlenné teszi, hogy a laikus érdeklődők és a kérdésben bizonyos fokig illetékességgel rendelkező tisztségviselők a könyvtárakon kívül is hozzáférhessenek a műhöz. Fontosnak kell tartanunk a vállalkozást azért is, mert rámutat arra a tényre, hogy ilyen nagy volumenű munkát az olvasás szociológiai aspektusaival is foglalkozó szakember csak abban az esetben tud elvégezni, ha azt valamelyik társadalmi szervezet anyagilag támogatja. A vizsgálat következtetéseit közlő mű tükrözi az alkalmazott módszer eredményességét, s egyben néhány kisebb hiányosságra is felhívja a figyelmet.

Az interjús módszerrel készült felmérés során előre kiképzett kérdezőbiztosok segítségével 2610 főt kérdeztek meg. A mintavétel figyelembe vette a nemek arányát, a szakképzettség, az egyes iparágak és földrajzi megoszlásuk kvótáit. Az interjúalanyok kijelölése a véletlen kiválasztás módszerével történt. A kérdőív 31 zárt és nyitott kérdést, valamint 9 mellékletet tartalmazott.

A vizsgálat kiterjedt a napilapok, képeslapok, folyóiratok olvasására; a könyvet olvasók, nem olvasók és rendszeres olvasók körének meghatározására; a könyv, könyvtár és olvasás kapcsolatára; az olvasás indítékaira, céljaira és az igényekre; a szerzőknek, műveknek és műfajoknak az olvasmány kiválasztásában betöltött szerepére; az olvasmányokból szerzett élményekre és azok hatására, végül a kapott adatok alapján a munkás olvasók ízlésszintjéről és olvasásuk fejlettségi fokáról olvashatunk.

A vizsgálat hipotézisének lényeges kiindulópontja, hogy a hírlap- és a könyvolvasás kiegészítik egymást. Az újságolvasás rendszeressége az alap, amelyre a könyvolvasás gyakorisága épülhet, s a könyv nyújtotta élmény befogadása visszahat a sajtóval szembeni elvárásokra. A megkérdezetteknek 93%-a olvas napilapokat, ezek közül 73% rendszeresen. A szépirodalmi és tudományos folyóiratok olvasottsága minimális. Feltétlenül fel kell figyelnünk bizonyos hetilapok olvasottságának viszonylag magas százalékára, s bár a szerző is megemlíti, fokozottabban kell hangsúlyoznunk: ezeknek a hetilapoknak gyakran szirupos elbeszélései és történetei legalább olyan veszélyt jelentenek az olvasói ízlés alakulására, mint a lektűrök. A hetilapok hatására teljes biztonsággal akkor következtethetünk majd, ha elkészül egy vagy több ilyen jellegű folyóirat tartalmi elemzése.

Annak ellenére, hogy hazánkban több szélesebb körű olvasásvizsgálatot végeztek, ezek eltérnek egymástól annak meghatározásában, hogy milyen gyakoriság tekinthető rendszeres olvasásnak. Bár a tanulmány szerzőjének nem lehetett feladata, hogy bizonyos kritériumok alapján minden kutató számára elfogadható kategóriákat állapítson meg — úgy gondoljuk —, az általa használt besorolás: rendszeres olvasó, aki a kérdezés időpontjában olvasott, alkalomszerű, aki az elmúlt negyedévben olvasott egy könyvet, egyszeri olvasó—, aki régebben mint az utóbbi negyedév olvasott valamely művet és nem olvasó — más vizsgálat esetében is elfogadható bizonyos finomítással.

A fentiek alapján a munkások 48 százaléka rendszeres, 17 százaléka alkalomszerű, 10 százaléka egyszeri olvasónak tekinthető, 25 százalék nem olvas könyvet.

Az olvasás rendszerességét leginkább az iskolai végzettség és az életkor befolyásolja. Ezeknek az objektív adatoknak a bontásában találjuk a legnagyobb különbséget. Az iskolai végzettség növekedésével ugrásszerűen megnövekszik a rendszeresen olvasók és csökken a nem olvasók százaléka, az életkor növekedésével párhuzamosan emelkedik a nem olvasók százalékaránya.

A nők több könyvet olvasnak, mint a férfiak, de a napilapokból történő hírfogyasztás nagyobb százalékarányban jelentkezik a férfiaknál. Sajátos módon a városi életmód nem növeli a rendszeresen olvasók arányszámát a falusi életmódot folytató munkások rovására.

Az iskolai végzettség és az életkor mellett az olvasás gyakoriságát a szabadidő szintén döntően befolyásolja. Itt kell — véleményünk szerint — a vizsgálat egyetlen lényegesebb hiányosságára utalnunk, nevezetesen arra, hogy a kutató nem vizsgálta az olvasásnak a munkások szabadidejének szubjektív struktúrájában betöltött helyét, s nem informálódott, hogy véleményük szerint hetente mennyi időt töltenek olvasással. Komplexebb képpel rendelkeznénk a munkások olvasásáról, ha nem is időmérleg segítségével, de véleményük alapján elhelyezhetnénk az olvasást a többi szabadidő-tevékenység között. Egy kérdésblokk elhelyezése a kérdőívben nem jelentett volna lényeges munkatöbbletet sem a kérdezőbiztosoknak, sem a feldolgozást előkészítő kódolóknak.

Igen pozitívan értékelhetjük, hogy a megkérdezettek csaknem felének társadalmi elvárásai könyvvel kapcsolatosak, s a sok könyvvel rendelkező embert a kétharmad kedvezően értékeli.

Az olvasási szokások kutatásához szorosan kapcsolódik az olvasott könyv beszerzési forrásának vizsgálata. A szerző megállapítja, hogy a könyvtár vagy az üzemi könyvtár nem játszik jelentős szerepet a munkások olvasásában. A könyvtáros státuszát nem sokra értékelik, 12 foglalkozás között a 11. helyen említik.

Az olvasási szokások ismeretében KAMARÁS megnyugtatóan biztos módszerrel vizsgálja az olvasással kapcsolatos igényeket és elvárásokat, de nem hagyja figyelmen kívül az olvasmány hatását sem. Három kategóriát állít fel a kiválasztás módjának elemzéséhez: belső indíték (írótéma-műfaj) — közvetítők segítségével — nem tudja. Ehhez kapcsolódik az olvasás céljának, az olvasási igényeknek elemzésel A megkérdezettek 23 válaszlehetőség közül többet is megjelölhettek, s az így kapott eredmények alapján 9 igénykategória különíthető el: 1. szórakozás, 2. aktivitás, 3. presztízs, 4. boldogságkeresés, 5. önmagára ismerés, 6. etikai igény, 7. kötelező olvasás, 8. ismeretek szerzése, 9. szükséglet. A szerző több alkalommal is említi az *escapismus* problémáját. Véleményünk szerint ha az escapismus kimutatható, bár ez elmélyültebb vizsgálatot követelne, nem egyedül, hanem más igénykategóriákkal együtt jelentkezik, s alapja nem a világtól való teljes elfordulást, hanem bizonyos problémák időleges megkerülésének igényét jelentheti.

Az olvasmányfajták vizsgálata azt mutatta, hogy a megkérdezettek fele szépirodalmat is, csaknem ugyanekkora százalék szórakoztató könyveket is, minden negyedik olvasó ismeretterjesztő műveket is olvas. Az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan emelkedik az ismeretterjesztő, valamint a szépirodalmi művek olvasásának aránya és csökken a csak szórakoztató jellegű könyvek igénylése.

Értékes felvilágosítást kapunk az utoljára és az addig olvasott szerzők műveiről. A Központi Statisztikai Hivatal néhány évvel ezelőtt az országos panelen végzett vizsgálatának adataival összevetve azt állapíthatjuk meg, hogy JÓKAI hegemóniája csökken, vele együtt sajnálatos módon MÓRICZ, MIKSZÁTH és TOLSZTOJ szerepe is. Helyüket részben színvonalas írók, részben REJTŐ és BERKESI művei foglalják el. A lektűrnek nagy szerepe van a munkások olvasmányai között, a legutoljára olvasott könyvek 45%-a tartozott a szépirodalomhoz, 38% lektűr volt.

A mai magyar irodalom iránti érdeklődés az iskolai végzettség emelkedésével egyenes arányban nő, hasonlóképpen a külföldi kortárs írók igénylése. Az új irodalom iránti érdeklődés eredményeként a régi irodalom olvasásának szerepe csökken.

Az olvasott regények hatásának vizsgálatát a megkérdezettek mintegy 20%-ánál lehetett megvalósítani. Ennyien adtak választ arra, hogy az olvasott könyv miért tetszett, illetve nem tetszett.

A munkások ízlésszintjének vizsgálata 5 vers segítségével és 10 regény érték szerinti sorrendbe állításával történt, amelyet szakértők által összeállított skálával hasonlítottak össze. Egyéb összehasonlítási alappal nem rendelkezvén megállapítható, hogy a munkás olvasók értéksorrendje eltér a szakértők által felállított skálától, de mégis közelebb helyezkedik el ahhoz, mint a parasztolvasóké.

A szerző vizsgálati eredményeinek birtokában a munkások olvasását középhelyen jelöli meg, s utal az ebből eredő ellentmondásosságra. Csaknem egyenlő arányban igénylik a csak szórakoztató és magasabb igényeket is kielégítő műveket, értékes irodalmat éppen úgy olvasnak, mint lektűrt. Maradandó olvasmányélményként könyvelik el a társadalmi, valamint erkölcsi összefüggéseket feltáró regényeket, de az „izgalmas" és „szerelmes" könyveket is.

A tanulmány értékes szolgálatot tett, nemcsak a munkások olvasási szokásainak, igényeinek és elvárásainak feltárásával, hanem a demográfiai tényezők

bontásában tett megállapításaival is, amelyek az alkalmazott módszerrel együtt más társadalmi rétegek vagy foglalkozási csoportok vizsgálatában is hasznos útmutatást nyújtanak. A szerző számos következtetését az *irodalom-szociológiában* is kiindulópontnak lehet tekinteni.

SZENTIRMAI LÁSZLÓ

Fiatal és felnőtt olvasók a város peremén. (Újpesti és ferencvárosi tapasztalatok.) Szerk.: GÁL Györgyné. Bp. 1969, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 62 l. (Tapasztalataink a felnőttkönyvtárakban 10.)

A sorozat újabb kötete két tanulmányt foglal magában. KOVÁCS Lajosné a 28. sz. könyvtár elemzése alapján az 1964—65-ös tanévben általános iskolát végzett, felnőtt könyvtárba átiratkozó fiatalok gyermekkönyvtári olvasottságát és további olvasmányait vizsgálja.

A másik tanulmány szerzője, LUKÁCS Györgyné az *Olvasók az Aszódi úton* címmel a 23-as könyvtárban folytatott vizsgálatokról ad képet. Ezúttal nők, férfiak, munkások, ipari tanulók, diákok, nyugdíjasok, mintegy 100 emberből álló olvasócsoport és három kérdés: az olvasó ízlése, a könyvkiválasztás módja és a könyvtár hatóköre került a reflektorfénybe. A szerző többek között arra is rámutat, hogy a szabadpolc mellett sem hanyagolható el a könyvtáros anyagismerete, és az ízlésfejlesztés területén pedig még hangsúlyozottabban szükség van a könyvtáros hivatástudatára és politikai tudatosságára. Külön figyelemre méltó a tanulmány írójának az az észrevétele, hogy a könyvtáraknál ún. rejtett olvasóréteggel is számolnunk kell. Arra a kérdésre, hogy „ki olvassa még a kölcsönzött könyveket?" a kérdésre adott válaszokból kiderült, hogy „100 olvasónknak 174 családtagja is olvassa könyveinket, sőt ezenkívül 28 jóbarát vagy szomszéd is. Könyveink összesen tehát 202 olvasónál fordulnak meg. Ezek az adatok azonban nem tükröződnek statisztikáinkban. A nem családtag ‚orv-olvasók' száma az itt említettnél sokkal magasabb".

Ez a — táblázatokban is gazdag — kötet a sorozat többi kötetéhez hasonlóan figyelemreméltó megállapításokat tartalmaz. A tanulmányokban felvetett izgalmas kérdések mielőbbi országos felmérést igényelnek.

MÉRŐ ÉVA

Kelemen János: Mi a strukturalizmus? Bp. 1969, Kossuth K. 126 l. (Napjaink kérdései.)

A könyv tudománynépszerűsítő és ideológiai tájékoztató funkciót kíván betölteni. Legfőbb célja az, hogy a címében feltett kérdésre egyetlen szóval válaszolhasson: Mi a strukturalizmus? egyfajta filozófia, és hogy bizonyítsa: ebben a filozófiában, jellegzetességeiben, kialakulásában a modern polgári gondolkodás sikertelen kiútkeresését kell látnunk. Ebből adódik a könyv szerkezete: filozófiatörténeti bevezetés után a nyelvészeti és a szociológiai strukturalizmust ismerteti. Mindkettőt az idealista tudósoknak abból a szándékából származtatja, hogy ideológiai és társadalmi jelenségek vizsgálatára objektív módszert kívántak kidolgozni. Összegző fejezetként a strukturalista ideológiát, a Michel FOUCAULT gondolkodástörténeti művében megnyilvánuló filozófiát ismerteti.

A két középső fejezet jól látja el ismeretterjesztő feladatát: a szerző, akinek korábban is jelentek meg már tanulmányai e tárgykörből, érzékelhetően vezeti le, hogyan jönnek létre szaktudományos problémák megoldása során olyan új fogalmak és magyarázó elvek, amelyek egy általánosabb világszemlélet lehetőségét rejtik magukban. Ugyancsak érdeme a szerzőnek, hogy megmutatja: abban, hogy a részösszefüggések ragyogó elemzései, amelyeket a strukturalisták adtak, mesterkélt konstrukciókba, a fejlődést tagadó filozófiába egyesülnek, milyen szerepe volt a marxista filozófia, a marxista gondolkodás és tudományosság egyes hiányosságainak.

Egészében véve azonban a könyv nem jól látja el feladatát. Az alapkérdés: módszer-e vagy filozófia a strukturalizmus, egyszerűen csak felmerül, nem kapunk magyarázatot, miért fontos egyáltalán ez a kérdés. További hibája a kötetnek: ahhoz, hogy ismeretterjesztő célját megvalósíthassa, szerző túlságosan is nagy filozófiai-nyelvi műveltséget tételez fel olvasójáról: a filozófiatörténeti áttekintés túl tömör, túl rohanó, s az átlagolvasó számára érthetetlenül szakszerű. Ez a filozófiai igényesség ugyanakkor elfogadhatatlanná teszi azt a túlságosan is egyszerűsítő gondolatmenetet, amit az önmagában jó 2. és 3. fejezet ismeretterjesztő jellege indokolhatott csak. A strukturalizmus ugyanis korántsem korlátozódik csak a nyelvészetre és az etnológiára. A pszichológiában, a történettudományban, a matematikában való jelentkezése legalábbis említést, az irodalomtudományban betöl-

tött szerepe pedig, ha ilyen jellegű munkában esetleg nem is önálló fejezetet, de fél mondatnál mindenképpen többet érdemelt volna.

További hiányossága a kötetnek, hogy nem ad tájékoztató bibliográfiát. Ezt a hiányt VOIGHT Vilmos pótolta a *Valóság* 1970. évfolyamában megjelent kritikájában.

Kár, hogy a szerző nem találta meg a helyes arányt a tudományos ismeretközlés és a filozófiai propaganda helyes kettős céljának megvalósításánál, mert különben e könyvével KELEMEN János és sorozatával a kiadó fontos feladatot vállalt magára.

WINTERMANTEL ISTVÁN

Index acronymorum selectorum. 6. Instituta oeconomica. Bp. 1969, MTA Könyvtára. 556 l. (A Magyar Tudományot Akadémia Könyvtárának közleményei. 57.-

Napjaink társadalmi életének intenzitását, a gazdasági és tudományos éles forradalmi fejlődését tükrözi az egyesülések és tudományos intézmények számának ugrásszerű emelkedése. Ezzel óhatatlanul együtt jár az intézmények rendszerint amúgy is összetett vagy egyébként hosszú elnevezésének rövidítése s a szakirodalomban, a kiadványokon, levelezésben, hivatkozásokban a rövidített, rendszerint a kezdőbetűkből, de a mássalhangzók torlódása vagy az azonos rövidítések kikerülése, illetőleg éppen a jól hangzó cím érdekében attól eltérő, képzett elnevezés használata. Nincs olyan szakember, aki saját munkaterületén ismerhetné valamennyi jelentős egyesülés, vállalat, tudományos társaság stb. rövidítését, még kevésbé a kisebb intézményekét. Ezen túlmenően egyszerűen képtelenség lenne, az intézményekkel általában foglalkozó, a kiadványokat gyűjtő, tarifáló és feltáró intézmények, könyvtárak és dokumentációs szervek munkatársait ilyen — egyébként felesleges — adathalmaz ismeretére szorítani.

Nagyon helyes kezdeményezés volt tehát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának elsősorban a könyvtárosok számára készülő sorozatterve, a *Vocabularium Abbreviaturarum Bibliothecarii* és a terv megvalósításaként nagy műgonddal, könyvtárosi precizitással készített kötetek kiadása. A sorozat 6. kötete ezúttal a gazdasági intézmények (bankok, jelentős kereskedelmi vállalatok, gyárak stb.), másrészt a szakmai érdekvédelmi szervek (elsősorban a szakszervezetek) névrövidítéseit oldja fel. Több mint 15000 tételt tartalmaz, s mintegy 30 nyelv rövidítéseit veszi figyelembe. Nemcsak az élő rövidítéseket tarifálja, hanem visszanyúl a múltba, teljességre törekedve a jelenben és szelektálva a múltat illetően.

Az összeállítás használhatóságát jelentősen könnyíti az 5 nyelven (magyarul, oroszul, angolul, franciául és németül) írt előszó, amely nemcsak bemutatkozást tartalmaz, hanem eligazítást is ad a kezelés és felhasználás tekintetében. Az előszó után irodalmi jegyzéket közöl, amely jól dokumentálja megalapozását, az összeállítók alapos szerkesztési munkáját. Nélkülözhetetlen technikai segédlet a fordításokban szereplő betűjelek feloldása. Ez után következik a munka tartalmi része, két fejezetben: 371 oldalon latin nyelvű, de magyar betükkel (ékezetes magánhangzókkal) kiegészített ABC-s rendben és 159 oldalon a cirill betűs rövidítések rendszerében. A két, tartalmilag lényeget jelentő rész között, segédletként van közbeiktatva a pénznemek rövidítésének jegyzéke. Tárgymutatós indexe a fő részekre utal.

A munka méltatását kiadásának indokoltsága, közelebbről az előszó adja. Szükségessége nem is lehet vitás. A szerkesztők jó munkáját, a teljesség megközelítését, a gyűjtés fáradságos és rendkívül alapos eredményeit a szótár forgatása közben s különösen a használatban láthatjuk és értékelhetjük. Könyvtárosi alaposság, szerkesztési rutin és az előző kötetek kiadása során szerzett tapasztalatok értékesítése jellemzi. Csak a hasonló segédletek összeállításában gyakorlott szakemberek tudják azonban igazán értékelni tudományos rangját, amely még saját műfajából is kiemeli.

A munka tartalmi részével kapcsolatban erőltetett és ezért teljesen felesleges lenne minden észrevétel vagy bírálat. Ez lényegében „foghatatlan", mert nem változtathat az értékelésen az sem, ha mégis előfordulna olyan rövidítés, amely az összeállításban nem szerepel. A „szúrópróbák" mindenesetre igazolják a teljesség igéretét, a gyakorlat azonban — óhatatlanul — kivételt teremthet. Mindez nem von le értékéből. A szerkesztés technikájában némi következetlenségre mutat a több nyelvű címek és a latin nyelvű tartalomra utalások váltakozó használata (az előszó 5 nyelvű, a bibliográfiai adatok felett latin nyelvű, a pénznemek mutatójánál latin nyelvű, a betűjelek feloldásában ismét öt nyelvű felirat tájékoztat). Helyes lett volna ezenkívül, ha a szerkesztő teljes tartalommutatót is ad.

A kiadványon árjelzés nincs, s ez arra

mutat, hogy könyvárusi forgalomba nem kerül, amit sajnálattal kell tudomásul venni, mivel maga az összeállítás és a szerkesztés nemzetközi használat céljaira törekszik, s ez indokolt és remélhető is.

Az összeállítás tartalmi és szerkezeti érdemeiért elsősorban MORAVEK Endrét illeti a dícséret, s vele együtt munkatársait: BODNÁR-BERNÁTH Edithet és TULOK Magdát, végül a lektorokat: PAPP Sámuelt és TÁRKÁNYI Gyulát is. A kezdeményezés jelentőségét felismerő tudományos intézmény: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára jó célt és jó munkát támogatott. Hasznos szolgálatot tettek a szerkesztők és a kiadó a tudományos kutatóknak, a dokumentációt szerkesztő és használó szakembereknek, de általában a művelt és művelődni vágyó olvasóknak is.

TAKÁCS JÓZSEF

Rocznik Historii czasopiśmiennictwa Polskiego Tom VIII, Zeszyt 4. Wroclaw—Warszawa—Kraków 1969. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 157 l.

A Lengyel Tudományos Akadémia Lengyel Sajtótörténeti Kutatócsoportja folyóiratának legutóbbi száma az előbbiekhez hasonlóan színvonalas tanulmányokat közöl a lengyel sajtó történetének legkülönbözőbb időszakaiból. Jerzy ŁOJEK, a 18. század sajtójának kutatója ezúttal az 1791—1793 között megjelent francia nyelvű tájékoztató hírlap, a Gazette de Varsovie kiadóiról és szerkesztőiről emlékezik meg. Jerzy MYŚLIŃSKI *Galicia tudományos folyóiratai az autonómia korszakában (1867—1914)* címmel, főleg rendszerező és statisztikai jellegű bevezetést publikált a téma mélyreható elemzése céljára. Zenon KMIECIK az 1882—1909 között Péterváron megjelenő *Kraj* hetilapnak a „Lengyel—orosz megegyezés programja" érdekében kifejtett tevékenységét dolgozta fel. A külföldi lengyel sajtóval foglalkozó cikksorozat keretében Andrzej PACZKOWSKITÓL *A franciaországi lengyel sajtó 1918—1940 között* címmel jelent meg tanulmány. A két világháború közti lengyel állam hivatalos külföldi tájékoztató tevékenységével Eugeniusz RUDZINSKI foglalkozik *A szanációs korszak külföldi sajtópolitikája és a hivatalos hírügynökségek tevékenysége* című cikkében. A hitlerista megszállók által kiadott lengyel nyelvű lapok *(Goniec Krakowski* és a *Gazeta Żydowska)* történetét Tadeusz CIEŚLAK cikke ismerteti. A tanulmányokat kiegészítő dokumentumanyag-rovatban Jósef SKRZYPEK a lengyel külügyminisztérium 1935-ös tájékoztatója alapján közli az akkori külföldi lengyel sajtó bibliográfiai adatait (17 országban összesen 202 lengyel hírlap és folyóirat jelent meg — az USA-ban 93, Csehszlovákiában 20, Németországban 19, a Szovjetunióban 18, Franciaországban 15).

KINDLOVITS KÁLMÁN

Pedeset godina čehoslovačke lijepe knjige. Izložba 1970. Muzej umjetnost i obrt — Nacionalna i sveučilisna knjiznica, Zagreb. Vydavatelstvi Typografia za Památník národniho pisemnictvi, Praha a Památnik slovenskej literatury, Martin, 1969. 12 l.

A csehszlovák könyvművészetnek a cseh és a szlovák irodalomtudományi múzeumok által Zágrábban, az itteni Képző- és Iparművészeti Múzeum, valamint a Nemzeti és Egyetemi Könyvtár közreműködésével, megrendezett reprezentatív kiállításának tájékoztatója a hasonló jellegű kiadványok színvonalát meghaladó figyelemreméltó publikáció. Josef JAVŮREK és Michal KOVÁČ tollából két tartalmas tanulmány ad elemző történeti áttekintést a huszadik századi cseh és szlovák könyvművészet különböző területeinek (tipográfia, könyvkötészet, borítólaptervezés, illusztráció) fejlődéséről, a jelentkező művészeti irányokról (hagyományhű, szecessziós, neorealista, funkcionális, nem-figurális), a kiadók és a grafikus művészek kiemelkedő teljesítményeiről. A szlovák könyvművészet tárgyalása keretében megfelelő értékelést kap a Matica Slovenská e téren betöltött szerepe is. A tájékoztató függelékének 41 művészi kivitelezésű reprodukciója önmagában is szemléltetően és meggyőzően bizonyítja a csehszlovák nyomdatechnika, bibliofil grafika, litográfia, fa- és rézmetszés magas színvonalát, eredetiségét és sokrétű művészi törekvéseit.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Hamanová, Pavlina—Nuska, Bohumil: Knižní vazba sedmi století z fondů strahovské knihovny. Památník Národního Písemnictví. Praha, 1966. 75 l. 16 t.

A Prága—Strahov-i kolostor könyvtára hét évszázadot (12—19. sz.) átfogó könyvállományával a könyvkultúra sok más területe mellett a könyvkötészet történeti

fejlődésének áttekintésére is bőséges adalékot nyújt. A könyvtári kutató munka keretén belül itt már hagyományszerű a könyvkötészet művészeti és technikai vonatkozásainak tudományos tanulmányozása. Szerzők négy fejezetben (gótika; renaissance, barokk és rokokó; klasszicizmus és empire) a könyvtár kétszáz, kötészeti szempontból részletes leírással katalogizált remekműve alapján elemzik a kötészeti stílusok, a felhasznált anyagok, a színek, a díszítőelemek, a motívumok és szimbólumok változásait, azok keletkezési idejének és helyének figyelembevételével. A tudományos alapozású, de olvasmányos művet 32 művészi könyvkötés fotókópiája egészíti ki.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Rothe, Edith: Buchmalerei aus zwölf Jahrhunderten. Berlin, 1966, Union Verl. 180 l.

A szép kiállítású, nagyméretű kötet a Német Demokratikus Köztársaság könyvtáraiban és levéltáraiban őrzött középkori illusztrált kódexekről kíván áttekintést adni. Edith ROTHE 33 gyűjteményből válogatta ki a bemutatásra leginkább méltó darabokat, s a legértékesebb kötetek mellett igyekezett eddig ismeretleneket is feltárni. Gondos munkája eredményeképpen a 160 tárgyalt kézirat közül 26 eddig nem szerepelt szakirodalomban, s a bemutatott képeknek több mint a fele (160 közül 84) először jelenik meg reprodukcióban. A városi levéltárak (Erfurt, Mühlhausen, Stralsund, Zwickau), székesegyházi és káptalani könyvtárak (Brandenburg, Erfurt, Halberstadt, Merseburg, Naumburg), valamint a fennmaradt néhány cisztercita kolostor (Sankt Marienstern, Sankt Marienthal) állományát eddig nem részesítették kellő figyelemben a kutatók. Így a merseburgi székesegyházi könyvtárban talált ROTHE egy eddig az irodalomban nem méltatott *Evangeliarium*ot a IX. század első feléből.

A válogatás tizenkét évszázad fejlődését szemlélteti. A legkorábbi darab a berlini Staatsbibliothek 400 után készült középitáliai Itala-töredéke, a legkésőbbi pedig — véletlenül ismét egy itáliai kódex — egy 1557-ben írott velencei történet. A KAROLING-korszakot megelőző időből 5, a Karoling-korból (780—900) 6, a korai román időből (900—1100) 11, a virágzó és késői román korból (1100—1250) 23, a gótika idejéből (1250—1500) 84, végül a reneszánsz korból (1500—1600) 31 kódex leírása és bemutatása található a kötetben.

Természetesen a német területen készült kódexek vannak túlsúlyban, de az egyes korszakokban néhány mű bepillantást nyújt más területek (Itália, Franciaország, Spanyolország, Írország, Csehország) könyvművészetébe is. Magyar földön készült művet nem találunk a válogatásban.

A kötet fő részét a 160 — nagyobbrészt színes — tábla foglalja el. A szerző minden kéziratból egy illuminált lapot mutat be. A táblák előtt egészen röviden az általános történetbe beágyazva vázolja az európai könyvdíszítés fejlődését. A táblák után részletes magyarázat keretében ismerteti a bemutatott miniatúrákat, iniciálékat, történeti korszakok és művészeti iskolák szerinti csoportosításban.

A kötet végén a 160 kódex adatai, rövid története és irodalma, majd a lelőhelyek szerinti mutató (ebben további illuminált kódexek is szerepelnek jelzetükkel) és bibliográfia található.

Az egész kötet igen magas színvonalú nyomdai munkáról tanúskodik, a reprodukciók igen szépek. ROTHE munkája szakembereknek és a művészetet kedvelő bibliofileknek egyaránt nyújt újat.

DR.

Jahrbuch der Deutschen Bücherei. 6. Jg. (Hrsg. von Helmut RÖTZSCH, Hans—Martin PLESSKE.) Leipzig, 1970. 222 l. 5 t.

A Deutsche Bücherei a tőle megszokott pontossággal bocsátotta útjára évkönyveinek 6. kötetét 6 tanulmánnyal, amelyek részben aktuális könyvtárpolitikai kérdésekkel foglalkoznak, részben történeti kutatások eredményeit közlik. A kötetben találjuk a könyvtár működéséről szóló beszámolót és történetének bibliográfiáját.

A történeti témájú tanulmányok közül kettő — mivel a kötet LENIN születésének 100. évfordulójának évében jelent meg — LENIN tiszteletére készült. Mint a bevezetőben írja RÖTZSCH főigazgató, a német könyvtárügy 1945 óta lenini értelemben fejlődött. Céljuk LENIN követelményeinek megvalósítása, műveinek tanulmányozása. Ehhez nyújt nélkülözhetetlen segítséget Horst BUNKE *Lenin viszonya a könyvtárakhoz, a könyvtárügyhöz és a bibliográfiához* címmel írt tanulmánya.

Helmut LOHSE a Deutsche Bücherei egyik könyvritkaságáról, LENIN *Mi a teendő?* Németországban kiadott orosz nyelvű első kiadásáról számol be, ismertetve a mű létrejöttének körülményeit is. Bár a Deutsche Bücherei gyűjtését 1913-ban kezdte meg, a korábbi időszakokból is rendelkezik néhány nagyértékű kiad-

vánnyal, így pl. J. H. W. DIETZ, stuttgarti könyvkereskedő szociáldemokrata és szocialista magángyűjteményét 1916—1917-ben adta át a könyvtárnak. A gyűjtemény több értékes kiadványa között volt a nagy történeti jelentőségű tanulmány, amely mind LENIN munkássága, mind kiadástörténeti szempontból érdeklődésre tarthat számot. A kiadás nagy része — minden valószínűség szerint — a forradalmi mozgalom támogatására illegális úton Oroszországba került, míg kisebb része Németországban és Svájcban kerülhetett eladásra az érdeklődő orosz emigránsok között. Ezt támasztja alá, hogy a könyv ára egyaránt meg van adva rubelben, márkában és frankban.

Wolfgang SCHLIEDER a papírgyártás történetéhez szolgál érdekes adalékokkal. Németországban az első papírgyártó gépre 1818-ban kapott szabadalmat az angol J. CORTY, és 1820-ban az erre a célra alakult részvénytársaság CORTY műszaki vezetésével megkezdte működését. A szerző új forrásanyagot dolgoz fel, és ipartörténeti, valamint könyvtörténeti szempontból egyaránt további kutatási eredmények alapjául szolgálhat.

Két cikk a könyvtár két viszonylag újabb részlegével, a térképek gyűjteményével és a restauráló üzemmel foglalkozik: Joachim DAMMHAIN a Térképtár történeti fejlődéséről, anyagáról, munkamódszereiről, a feltárás formáiról, a berendezésről és a gyűjtemény perspektíváiról ad számot. A könyvtár e viszonylag fiatal gyűjteménye hamar felzárkózott, és máris figyelemre méltó helyet foglal el a könyvtár nagy hagyománnyal rendelkező egyéb gyűjteményei között.

Wolfgang WÄCHTER egy nálunk sajnálatosan elmaradott területtel, a restaurálással foglalkozik, a Deutsche Bücherei Könyv- és Írástörténeti Múzeuma restauráló üzemét ismerteti. 1964-ben hozták létre, és bár Németországban már működtek hasonló üzemek, az új üzem nem ezek rendszerét vette át sematikusan, hanem maga alakította ki a maga sajátos feladatainak megfelelő keretet. Fejlődése azóta folyamatos és fokozatos, az utánpótlás kérdését is megoldotta. Józan, óvatos és mégis modern alapelvekre épül e kényes és a nemzeti kultúrértékek megőrzésében oly fontos munka. Munkamódszereik általános ismertetése mellett egyik értékes és sok problémát okozó mű restaurálásának folyamatát részletesen is közli (*Der Atlas des „Grossen Kurfürsten"* 38 térképből áll és a XVII. században készült). Ez a cikk sem lenne teljes, ha a kötet többi tanulmányához hasonlóan, nem vázolná a perspektívákat is.

Hans-Martin PLESSKE cikke a zenei kutatásokhoz és a kiadástörténethez egyaránt fontos. C. F. PETERS zenei kiadó a lipcsei Staatsarchiv gyűjteményében levő 1800—1926 periódusban írt üzleti leveleit ismerteti. A levelek érdekes betekintést engednek az egyik vezető német zenei kiadó üzleti tevékenységébe egy viszonylag hosszú periódus alatt. Zene- és kultúrtörténeti kérdésekben, könyv- és kiadástörténeti, de a XIX. századra és a XX. század első negyedének politikai-gazdasági tendenciáira vonatkozóan is egyaránt értékes adalékokat tár fel. A kereken 175 000 darabból álló gyűjtemény 3 éves rendező-feltáró munka után az érdeklődők rendelkezésére áll. A levelek között számos zeneszerző eredeti levele található, így számolni lehet azzal, hogy a már kiadott, vagy kiadásra tervezett levélgyűjtemények eddig ismeretlen adatokkal gazdagodnak. Magyar vonatkozású levelek is találhatók a gyűjteményben, pl. DOHNÁNYI, GOLDMARK, NIKISCH, WEINER levelei.

A Deutsche Bücherei 50 oldalas működési jelentése külön elemzést érdemelne áttekinthetőségével és minden részletre kiterjedő adataival.

A kötetet zárja Sigune MALLACHOW összeállítása, a 131 tételből álló válogatott bibliográfia a könyvtárra vonatkozó 1969-ben megjelent közleményekből. A könyvtár szervezetéhez simuló szakrendben közölt bibliográfiát név- és tárgymutató teszi mintaszerűen használhatóvá. Az egyes tételeknél az adatfelvételt indokolja a rövid jelzés, hogy az idézett rész mire vonatkozik.

E válogatott bibliográfia is jelzi, hogy a Deutsche Bücherei kiemelkedő szerepet tölt be az NDK kulturális életében, a kötet színvonala pedig megerősíti, hogy joggal tölti be ezt a szerepet.

FARAGÓ LÁSZLÓNÉ

Twyman Michael: Lithography 1800—1850, Oxford University Press, London 1970. 253 l., 158 kép.

A nagy szakértelemmel és alapossággal írt munka a litográfia történetének első ötven évéből főleg a feltalálást követő évtizedekkel foglalkozik behatóan, mivel a korábbi szakirodalom meglehetősen elhanyagolta ennek a periódusnak a feldolgozását. TWYMAN könyve eltér az eddig megjelent litográfia történetektől abban is, hogy eltekint a festő litográfusok műveinek ismertetésétől, és azoknak a grafikusoknak a munkásságával foglalkozik,

akiknek a tevékenysége főleg a kőrajzolásra koncentrálódott. A kereskedelmi jellegű litográfiai produktumok áttekintését szintén elhagyta, mivel azok sajátos jellegük miatt önálló feldolgozás igényére tarthatnak számot. Végül a téma további redukciója, hogy a szerző a technika németországi feltalálásának ismertetésétől eltekintve csak az angol és a vele szorosan összefüggő francia litográfia fejlődését tárgyalja. Egyébként a könyv alcíme is világosan meghatározza a publikáció tulajdonképpeni témáját, azaz a kőrajzolás technikájának ismertetését Angliában és Franciaországban és ennek alkalmazását a topográfiai jellegű munkáknál.

A szerző világos célkitűzésének megfelelően a könyv három fő fejezetre tagolódik: az első, legrövidebb rész a litográfia feltalálásának körülményeivel és korai elterjedésével foglalkozik, továbbá a XIX. század első felében Németországban, Angliában és Franciaországban alakult kőnyomdák tevékenységét ismerteti. A második, terjedelmesebb fő fejezet a technikai kérdéseket tárgyalja igen nagy részletességgel a korabeli cikkek és önálló kiadványok alapján. A szerző különösen részletesen foglalkozik SENEFELDERnek, a technika feltalálójának írásaival, és ugyanígy nagy figyelmet szentel Charles HULLMANDEL, az angol és Godefroy ENGELMANN, a francia kőnyomás vezető egyéniségei publikációinak. A különféle technikai eljárások ismertetése révén az olvasó betekintést nyerhet a krétarajz, a tollrajz modor és a kőmetszés technikai és művészi problematikájába. A szerző igen érzékletesen jellemzi a litográfia fejlődésének azt a korai szakaszát, amelyben a kőrajzolás a régebbi grafikai sokszorosító eljárásokat utánzó megoldásoktól a technika sajátos lehetőségeit kiaknázó, tónusokat hangsúlyozó eredményekig eljutott.

A topográfiai kőrajzokkal foglalkozó utolsó fejezet mindenekelőtt e litográfiák megjelenési formáját, körülményeit ismerteti, hangsúlyozva, hogy e sorozatban, album vagy könyv formában megjelenő lapok a XVIII. századi rézmetszet vagy aquatinta technikával sokszorosított topográfiai ábrázolások hagyományait követték. A szerző részletesen elemzi a nagy múltra visszatekintő angol tájkép és a topográfiai ábrázolások összefüggését. Helyesen mutat rá, hogy a topográfiai ábrázolások iránti érdeklődést milyen nagy mértékben táplálta a romantikának a távoli, egzotikus vidékek iránti vonzódása, valamint az antikvitás, majd a középkori emlékek iránti érdeklődése. TWYMAN azt sem hagyta figyelmen kívül, hogy e korszak az angol gyarmatosításnak és expanziónak fontos periódusa volt, amely szintén fokozta az idegen kontinensek iránti érdeklődést.

A XVIII. századi topográfiai ábrázolások kialakulásánál, amelyek a hasonló jellegű kőrajzok előképei voltak, a szerző három művészi tényezőt emel ki: Claude LORRAIN, a XVII. századi holland tájkép és CANALETTO művészetének hatását. Ezután következik a sorozatokban, mappákban, illetve könyvillusztrációként megjelent litográfiai kiadványok, azaz Ch. J. HULLMANDEL, F. NICHOLSON, S. PROUT, W. WESTALL, J. D. HAARDING munkásságának ismertetése.

Külön fejezetet szánt a szerző az 1835-től kezdve egyre gyakrabban alkalmazott színes alapnyomás, illetve a színes litográfiák jellemzésére, és főként F. D. HAARDING, J. F. LEWIS, L. HAAGHE és T. S. BOYS munkásságát emeli ki.

A francia topográfiai litográfiák tárgyalásánál lényegében egyetlen, monumentális kiadvány, a *Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France* ismertetésére szorítkozik. Ebben a munkában több mint 150 művész közreműködött, köztük angolok is, így aránylag egy nagyobb korszak litográfiai tevékenységének jellemző keresztmetszetét mutatja egy műfajon belül.

A történeti rész után részletes bibliográfia következik, különös tekintettel a korai kőrajzolás történetével és technikájával foglalkozó forrás jellegű kiadványokra.

A képek között hiába keressük a jól ismert, kiemelkedő lapok reprodukcióit. A szerző a bevezetésben megindokolja, hogy ezeket azért nem reprodukálja, mivel a legtöbb litográfia történetben szerepelnek. Inkább a forráskiadványokból kiválasztott, kevéssé ismert ábrázolásokat és a technikai szempontból érdekes részleteket választotta ki képanyagul minden elismerést megérdemlő munkájához.

GERSZI TERÉZ

Tezla, Albert: Hungarian authors. A bibliographical handbook. Cambridge Mass. 1964, The Belknap Press. 792 l.

Már öt esztendővel ezelőtt is, amikor Albert TEZLA, az egyesült államokbeli minnesotai egyetem professzora megjelentette az amerikai egyetemi hallgatók használatára szánt bibliográfiai kalauzát a magyar irodalom tanulmányozásához,[1] meg

[1] TEZLA, Albert: *An introductory bibliography to the study of Hungarian literature.* Cambridge Mass. 1964. Ism. *Magy. Könyvszemle.* 1966. 106–107. l.

kellett állapítanunk: örvendetes, hogy megjelent ez a nélkülözhetetlen munkaeszköz, amely lehetővé teszi különösen a kezdők számára a magyar irodalom problémáival való megismerkedést, ugyanakkor sajnálatos hogy ilyen bibliográfiai műszer nem áll a magyar közönség rendelkezésére.

Most, hogy ennek a nagyon jelentős munkának kiegészítése is megjelent, amelynek célja a magyar irodalom anyagának, nem pedig a szakirodalmi forrásoknak bibliográfiai feldolgozása, ismét saját adósságaink jutnak eszünkbe; ugyanakkor a külföldi tudós által nagy hozzáértéssel, odaadással és lelkesedéssel végzett munka tanulmányozása inkább arra késztet, hogy saját teendőinkre való figyelmeztetés helyett, a mű néhány jellegzetességével foglalkozzunk.

Az irodalomtörténeti kutatás bibliográfiai műszereinek szerves részét képezi az irodalom anyagát feltáró bibliográfia. A retrospektív irodalomtörténeti bibliográfiai szintézisek (Bateson, Lanson, Goedecke stb.) ilyen jellegű tájékoztatást is nyújtanak. Ezt a tájékoztatást egészíti ki a bio-bibliográfiai ismertetés és a művekkel kapcsolatos kritikai irodalom feltárása. E bibliográfiai feladat megoldása sok és bonyolult problémát vet fel mind az irodalomtörténész, mind a bibliográfus számára. Az első ezek között azoknak az íróknak a kiválasztása, akiknek életműve megismeréséhez kíván a bibliográfia segítséget nyújtani. Nyilvánvaló, hogy a teljesség, vagyis valamennyi író életművének bibliográfiai feldolgozása nem lehet az irodalomtörténeti bibliográfiai segédkönyv célja; ez a feltárás a nemzeti bibliográfia teljes rendszerében valósul meg. Általában az a követelmény támasztható, hogy az irodalomtörténet által számon tartott írók életművéről nyújtson tájékoztatást az ilyen jellegű szakbibliográfia. Mivel ennek a követelménynek a maga idejében megfelelt Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténet*ének bibliográfiai része, az ma is nélkülözhetetlen bibliográfiai segédlet. Ilyen jellegű korszerű bibliográfiai műszer nem állván rendelkezésre, különösen jelentős Albert Tezla kézikönyvének megjelenése.

Albert Tezla rendkívül nehéz feladat előtt állott az írói névsor összeállításakor. A terjedelmi korlátok, a külföldi használók igénye, egyes írók és alkotásaiknak különböző értékelése eleve kizárják annak lehetőségét, hogy mindenki helyeselje az ismertetett 162 író kiválasztását — ne támadjon hiányérzet, és ha elfogadhatónak látszik, hogy a terjedelmet nem lehetett növelni, úgy az is, aki 162 író ismertetését tartja szükségesnek, óhatatlanul mérlegelni kezdi, miért szerepel egyik vagy másik író az ismertetettek között, és miért nem szerepel jó néhány kihagyott. Ennek mérlegelése azonban elsősorban az irodalomtörténeti kritika feladata. Az a tény, hogy milyen magyar művek váltak hozzáférhetővé az Egyesült Államok könyvtáraiban, a kiválasztást nyilván nagymértékben befolyásolta. Nem maradhat azonban megemlítés nélkül, hogy pl. a magyar irodalomtörténet által számon tartott és jelentősnek vélt írók, költők, mint Gellért Oszkár, Gozsdu Elek, Gulyás Pál, Nadányi Zoltán, Oláh Gábor, Dutka Ákos, Devecseri Gábor, Jankovich Ferenc, vagy az élők közül Kálnoki László, Karinthy Ferenc és még jó néhány jelentősnek tartott író a nagyszámú kihagyott között van.

Egyértelműen örvendetes és mintaszerű azonban a bibliográfia szerkezete, a feldolgozás módja és tudományos pontossága.

Az írókat lexikális rendszerezésben, nevük betűrendje szerint ismerteti. Rövidre fogott adatközlő életrajz, tárgyilagos, a szakirodalomra támaszkodó értékelés és annak közlése, hogy milyen nyelvre fordították az író műveit, vezeti be a bibliográfiai összeállítást, mely az első kiadásokat, a tanulmányozásra alkalmas gyűjteményes és egyéb kiadásokat sorolja fel. Ezt egészíti ki az írókra vonatkozó bibliográfia is, majd az életrajzi források ismertetése, végül az íróra vonatkozó kritikai irodalom összefoglalása. Ez a szerkezeti megoldás felel meg leginkább azoknak a követelményeknek, melyeket az irodalomnak vagy egy részének tanulmányozása során egy bibliográfiai kézikönyvvel szemben támasztanak. Bizonyára gyakorlati meggondolások — Tezla szerint az időbeli közelség okozta problémák — késztették szerzőt arra, hogy külön részben ismertesse az 1945 utáni írókat. Ez bizonyos szerkezeti nehézségeket jelent, különösen olyan írók esetében, akik már 1945 előtt is publikáltak. A kézikönyv kizárólag szépírók életművének ismertetésére vállalkozik, ellentétben a korábbi bibliográfiai bevezetéssel, s ez egy helyes szerkesztési szempont érvényesítését jelenti.

A feldolgozás módja és pontossága külön erénye a kézikönyvnek. A lényeges elemek kiemelése, a helyes válogatás, a teljességre törekvés egyedül érvényes értelmezését látszik bizonyítani. A *felhasználható* információk teljességét nyújtja, és ezért nem törekedett esetleg látványos, de a felhasználót csak zavaró, formai teljességre, szekunder jellegű információk közlésére.

Az, hogy az adatközlés pontos és megbízható, a könyv előszavának tanúsága

szerint is a szerző magyarországi segítőinek is érdeme. Az Országos Széchényi Könyvtár, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársai az adatközlés munkájában nagyon tevékenyen segítették Albert Tezlát. Jó ügyet szolgáltak, és jó munkát végeztek.

A rövidítések feloldása, a magyar kifejezések angol nyelvű magyarázata a kézikönyv használóinak megkönnyíti annak kezelését.

A kézikönyv adatai sok tekintetben nagyon tanulságosak. Némelyikük behatóbb elemzést érdemelne.

A kézikönyv, ugyanúgy mint az előző bibliográfiai bevezető, közli az ismertetett művek amerikai, valamint jó néhány európai könyvtári lelőhelyét. Tanulságos lenne ennek alapján egyszer elemezni, hogy a magyar irodalom alkotásai és a magyar irodalomtörténeti szakirodalom milyen mértékben és milyen megoszlásban reprezentált a külföldi könyvtárakban.

Sajnálatos módon ugyanennek a problémának van hazai vetülete is. Ugyanis abban az esetben, ha egy ismertetett mű adatait szerző nem az OSZK katalógusa alapján írta le, úgy megjelöli a szekunder forrást. Ebből megállapítható, hogy melyek azok a művek, amelyek a nemzeti könyvtár állományában nincsenek meg. Bizonyára hasznos dezideratum-jegyzék készülhet tehát a kézikönyv alapján a nemzeti könyvtár számára.

Az emigráns irodalom sorsára vet fényt a következő. Külföldön élt vagy élő magyar írók (Márai Sándor, Zilahy Lajos stb.) külföldön megjelent magyar nyelvű munkái mellett úgyszólván sehol sem találjuk a külföldi könyvtár szigláját. Ami azt jelenti, hogy a külföldi könyvtárak magyar anyaga elsősorban a hazai könyvkiadás forrásaiból gyarapodik.

A kézikönyvvel kapcsolatban azonban nem az a lényeg, hogy a vele való foglalkozás milyen „melléktermékeket" produkálhat, hanem az, hogy a magyar irodalomtörténeti bibliográfia vele egy nagyon értékes, nagyon jól használható munkával gazdagodott.

Szentmihályi János

Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Bp., 1970, Tankönyvkiadó. 890 l. (MTA Történettudományi Intézete).

A történelem kutatójának, az egykorú objektív valóság megismerésére törekvő embernek a megismerésért, az objektív valóság szellemi birtokbavételéért nagy és nehéz küzdelmet kell folytatnia.

A megismerés, a múlt megjelenítésének forrásai és azok változatossága, továbbá az irodalom, amely a történelmi folyamatokat, az azokat alakító társadalmi erőket, személyeket, a történelem tág horizontú hátterét és mozgató erőit bemutatja, vagyis a felhasználható információk belátthatatlan mennyiséget és minőségi változatokat jelentenek.

Az, hogy mi a megjelenítés, ill. a megismerés forrása, az a történész döntésének, a döntést befolyásoló szemléletének függvénye. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy ennek következtében annak, aki eligazítást kíván nyújtani a történelem forrásaiban, a történelmi szakirodalomnak nevezett irodalmi áradatban valamilyen formai teljességre kell törekednie. A történész az, aki valójában érzi az információredundancia terhét, az egyazon információ többszörösen és feleslegesen való megjelenése felett érzett bosszúságot. Az, aki a történeti tájékoztatás műszereiben a teljességre törekszik, lehet, hogy valamilyen bibliográfiai világcsúcsot ér el, de joggal tűnődhetik azon, hogy hatalmas kézirata miért nem lel kiadóra. Pedig a tudományos teljesség az információk redundanciamentes teljességét jelenti, és olyan hatalmas területet átfogó tudományban is elérhető, mint a történelem. Legalábbis ezt bizonyítja a magyar történelmi bibliográfiák legújabbika, Kosáry Domokos példamutató alkotása.

Célja világos és körülhatárolt; olyan művet kíván alkotni, mely a jelenleg összegyűjthető különböző szintű, eredetű és korú információk lehetőleg rendszerezett és útbaigazításokkal ellátott együttese.

Ezt a célt már Kosáry Domokos korábbi nélkülözhetetlen bibliográfiai kézikönyve, a *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* is igyekezett megvalósítani, s mivel az is koncepciózus, a magyar történettudomány eredményeit és problémáit elmélyülten ismerő kiváló történész munkája, közel két évtizeden át nélkülözhetetlen tájékoztatási segédlet maradt. Sok tényező játszott közre abban, hogy Kosáry Domokos e korábbi művében az általa kitűzött célt teljességgel elérni nem tudta. A munka létrejöttének időpontja részben már meg is magyarázza a terjedelem korlátozását, egyes információk hiányait. A Tankönyvkiadó vitathatatlan érdeme, hogy most lehetőséget nyújtott Kosáry Domokosnak öt terjedelmes kötetre tervezett bibliográfiai szintézis teljes közreadására.

Ez a terjedelmi különbség, valamint a címváltozás utal már arra, hogy tartalmában, koncepciójában az előbbinél sokkal szélesebb és mélyebb alapozású munka

első, bevezető kötetét vehettük kézbe. A magyar történelem forrásainak és irodalmának bibliográfiai feldolgozása helyett Magyarország, vagyis egy földrajzi egység teljes, a magyar államiság kialakulása előtti történetét is magába foglaló történelmi folyamat megismerését lehetővé tevő forrás- és irodalomanyag bibliográfiai feldolgozásáról van szó. Nagyobb a vállalkozás a régebbinél azért is, mert KOSÁRY Domokos ebben az újabb művében nem tesz különbséget a megismerés alapjául szolgáló források között, és vállalja a publikált források ismertetése mellett a történelmi kutatás számára legfontosabb kéziratos, levéltári források ismertetését is.

A levéltári és kéziratos források ismertetése egy bibliográfia keretében merész vállalkozás. Elsősorban azokat hökkenti meg, akik *a bibliográfia funkcióváltozásait* nem veszik tudomásul, és figyelmen kívül hagyják, hogy az információk feldolgozásának és hasznosításának bibliográfiai módszereit az ismerethordozók megjelenési formáira való tekintet nélkül alkalmazni szokás a tudományos tájékoztatásban. Merésznek tartották azok is a vállalkozást, akik felismerték, hogy a levéltári és a kéziratos források ismertetése nélkül csonka a történettudományi bibliográfia által nyújtott tájékoztatás, mert ismerik ennek az anyagnak bőségét is, azt, hogy a releváns és irreleváns információk felismerése és feldolgozása a történész kutatómunkájának szerves része, melyet helyette más, még ha olyan kiváló történész is, mint e bibliográfia szerzője, nem tud elvégezni.

Ez utóbbi komoly és indokolt aggályt is teljes mértékben eloszlatja KOSÁRY Domokos úttörő jellegű munkája. Nem vállalkozik túlméretezett feladatok megoldására. Mint a történelmi forrásanyag kitűnő ismerője magára vette azt a terhet, hogy a provenienciájuk szerint rendezett levéltári fondok lelőhelyéről nyújtson értékes információt és ennek az információnak csoportosítása révén tartalmi felvilágosítást a felhasználható források jellegéről. KOSÁRY Domokos szerint „a történészt nem a proveniencia, hanem a pertinencia érdekli".

A tájékoztatásnak ez a módja látszik a történettudomány művelője számára a leghatékonyabbnak és egyben az egyedül megvalósíthatónak. Megvalósításának előfeltétele egy átgondolt történettudományi és bibliográfiai koncepció következetes érvényesítése. És ez ennek a munkának legnagyobb érdeme, egyben annak a kulcsa, hogy egy ilyen merésznek tartott újszerű vállalkozás sikerrel megoldható legyen.

A koncepció megvalósításának egyik leglényegesebb eleme a bibliográfia szerkezeti felépítése. Szinte közhelyszerű megállapítás, hogy a szakbibliográfiának a tájékoztatás tárgyát képező tudomány tartalmi szerkezetét kell követnie. KOSÁRY Domokos ezt az alapelvet a történettudományi tájékoztatás specifikus műszereire vonatkozóan a következőképpen fogalmazza meg: „Magasabb igényű történeti bibliográfiának olyan struktúra szerint kell felépülnie, amely az egykorú objektív valóság: az adott társadalom struktúrájának és funkciójának, illetve az erről alkotható képnek diagrammszerűen, megközelítően megfelel."

A most megjelent első kötet alapján, mely a bibliográfia általános részének nagy hányadát, a könyvtárak és bibliográfiák, valamint a levéltárak és forráskösletek, ill. az ezek első részének ismertetését tartalmazza, a végleges szerkezet képe még nem rajzolódik ki. Ennek elemzése tehát a későbbi kötetek ismertetése kapcsán válik aktuálissá.

A koncepció másik alkotóeleme viszont, mely a releváns és pertinens információk összegyűjtésében, kiválasztásában és feltárási formájában ölt testet, már ebben az első, bevezető jellegű kötetben is tetten érhető.

A történész információ-szükséglete nehezen határozható meg. Az egykorú objektív valóság megismerése és megjelenítése olyan kiválasztott információ-elemek alapján történik, ahol a kiválasztást, az információ értékelését és felhasználását a konkrét kutatás tárgya, módszere és szempontjai befolyásolják. A pertinens információk elemző feldolgozása, mely olyan tudományterületeken, ahol a szakirodalmi dokumentum mint információs forrás csak akkor bír értékkel, ha aktuális, újabb ismeretek hordozója az információ-visszakereső rendszerek működését reális alapokra helyezi. A történész számára azonban nem az dönti el az információ értékét, hogy primer jellegű-e, hogy valóban „új" ismeretet jelent-e. Az irodalom avulásának a történész számára nincsenek objektív ismérvei. Bizonyára igaza van KOSÁRY Domokosnak, amikor azt írja, hogy: „a történettudománynak olyan új sokoldalú modern tudományos technikai felszerelésre van szüksége, amely a különböző részletinformációkat összesítve korszerű apparátussal adja a kutatók kezébe mindazt, amit egyéni utánjárással csak tömérdek idő- és energiaveszteség árán szedhetnénk össze vagy még annak árán sem." A szükségesnek vélt modern technikai felszerelés megalkotása és kipróbálása elé azonban számtalan akadály gördül.

KOSÁRY Domokos munkáját tanulmá-

nyozva ennek a korszerű technikai felszerelésnek hiányát alig érezzük. Ez annak köszönhető, hogy a szerző érvényesíteni tudta koncepcióját, melynek lényege azoknak az információknak felkutatása — és nem szemponttalan gyűjtése —, amelyek a történelem kutatóját a legrövidebb úton vezetik el ahhoz a legmegbízhatóbb információhoz, melyet fel tud használni.

Vannak bibliográfusok, akik úgy vélik, hogy a gyűjtött anyag tartalma, jellege szabja meg a bibliográfia struktúráját. Kosáry Domokos az ellenkező irányból indult el. A tudós alapossággával, pontossággal állapította meg az információk iránti szükségleteket, figyelembevéve a tudományterület struktúráját, a felhasználható információ jellegét és tartalmát. Erre alapozva sikerül a tudományos teljesség igényével olyan művet alkotnia, amely hathatós segítséget nyújt az egyénileg felhasználható információk birtokba vételéhez.

A bibliográfia használatát elsősorban logikus szerkezeti felépítése és a kötetenkénti névmutató könnyíti meg.

A teljes mű megjelenésére még nyilván várni kell. Az első kötet, a kezdeti lépések alapján is megállapítható, hogy a tudós és bibliográfus „perszonál-uniója" nagy hasznot jelent mindazok számára, akik Magyarország 1848 előtti történetével foglalkoznak. A magyar bibliográfiai irodalom pedig egyik legértékesebb alkotásával gazdagodott.

Szentmihályi János

Politikai plakátok. 1945—1948. (Összeáll. Szuntay Jánosné—Fegyó János) M. Munkásmozgalmi Múzeum. Bp. 1970, Kossuth K. 14[2] l. 48 t.

Szikrákat fröccsentve, izzón csapódott le az az új világot alakító kalapács, amelyet Bíró Mihály festő és grafikus még 1911-ben (azóta is felülmúlhatatlanul) Kalapácsos Emberének kezébe adott . . . Önkéntelenül ez a kép jelenik meg előttünk, ha a felszabadulásunk 25. évfordulója alkalmából kiadott plakátgyűjtemény címlapjára nézünk. A kiadvány 45, eredeti színeiben reprodukált plakátot tartalmaz, túlnyomórészt — 31 darab — 1945-ből. Ennek nyilván egyik oka, hogy akkor falragaszokkal kellett pótolni a megbénult rotációs gépek miatt olyan gyér számmal megjelenő újságokat. Szükség volt az utca "tárlatára", a plakát harsány kiáltására, hogy mindenki hallja az új idők új hangját. A legegyszerűbb embereknek is lehetővé tették a magyar plakátművészek — stilizált, bizonyos mértékig absztrahált formanyelvükön olykor már a közhelyek határát súrolva —, hogy az új valóságot megismerjék és megértsék.

A művészek — közöttük ilyen nevek, mint Ék Sándor, Konecsni György, Bortnyik Sándor, Szántó Piroska — halló füllel találták meg az új társadalom „plakáthangját". Ennek kottáit vetették papírra, hogy az eszmei igazságoknak képekben való kifejezésével az értelemre hassanak, roncsok, sérült tárgyak fotórészleteinek a plakátkompozícióba való beillesztésével dokumentatív erejűvé tett falragasz az újjáépítés vágyát keltse. Ezt követte az infláció, az új forint, a stabilizáció ábrázolása, hogy aktivizáló lendülettel szóljanak bele az új társadalom életébe és kialakulásába. A kiadványt forgatva meggyőződhetünk, hogy a felszabadulást követő esztendőkben milyen fontosságuk volt a politikai plakátoknak. 1945—1948: a sorsfordítás évei, amelyek a plakát műfajában hagyták a legtöbb művészettörténeti nyomot.

Megrendelők a kormányzati szervek, minisztériumok, választási harcok idején a különböző pártok voltak, amelyek a falragasz plasztikus kiáltásával igyekeztek politikai célkitűzéseiknek megnyerni a tömegeket. Hogy milyen gazdag, az értelemre és érzelemre egyaránt ható ötletek születtek, legjobban talán a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 1947-es választási harcát bemutató plakátokban tükröződik.

A kiadvány egyenes folytatása annak a plakátgyűjteménynek, amely 1959-ben, a Tanácsköztársaság megalakulásának 40. évfordulója alkalmából jelent meg. A kettőt azonban nehéz összehasonlítanunk. Akkor zömmel expresszionista festők alkottak, és stílus, művészi kifejező eszközök esetében négy évtized önmagában is nagy távolság, amellett a felszabadulás idejének plakátjait más körülmények és feladatok hívták életre.

A plakát — céljánál fogva — mulandó alkotás, mégis történelmet őriz, nemcsak a felnövő új nemzedéknek, hanem nekünk is, akik ezekkel a falragaszokkal annak idején személyes élményként az utcán találkoztunk.

Herendiné Lakatos Éva

Magyar Könyvészet. A Magyarországon megjelent grafikai plakátok és metszetek címjegyzéke (1965—1966). Összeáll. MUNKÁCSI Piroska. Bp. 1969. OSZK, 309 l., 30 ábra.

Az egyre szélesedő magyar nemzeti bibliográfiai vállalkozás újszerű kötete az Országos Széchényi Könyvtár kötelespéldány-anyaga alapján nyújt tájékoztatást a címben adott anyagról, a magyar kisgrafikai művészet egy jelentékeny területéről. A bevezetés szerint feldolgozza a kép-ábrázolású, többszínnyomású plakátokat, a rajzolt betűplakátokat és a rézkarcokat. Szakcsoportosítása az ETO-renden alapszik, a címleírás a magyar szabvány előírásait veszi figyelembe. A szakrendi csoportosítást betűrendes mutató egészíti ki, mely a szerző nevét, név híján a címet, ill. a címleírásban szereplő személy- és helyneveket tünteti fel. Magáról a szakrendről áttekintő táblázat és betűrendes tárgyi index is készült.

A gazdag anyagot a lehetőségig teljes apparátus tárja fel. A kötet úttörő jellegű: oly anyaggal foglalkozik mely eddig nem vagy csak minimális mértékben volt hozzáférhető a kutatás számára; így természetesen — a már jelzett pozitív, jó tulajdonságok mellett — lehetnek hiányosságai is. Ezekre szeretnénk itt a figyelmet felhívni, hogy megfontolás tárgyává lehessen tenni a következő kötetekben történő kiküszöbölésüket.

Úgy véljük, a kötet túlzottan „szakrendcentrikus": kár volt az országonként és koronként változó jellegű szakrendnek az immanens műfaji jelleget alárendelni. Már a cím is külön említi a két műfajt, a grafikai plakátot és a metszetet. Ennek ellenére csupán azért, mert az előbbiek az ETO 027—690 és 700—912 szakcsoportjaiba, az utóbbiak a 7041—7042.6 tartalmi jellegű korlátozottan közös alosztású csoportjaiba tartoznak — a kötet a plakátanyagot (szakrendi alapon) két részre töri. Logikusabb, indokoltabb lett volna a műfaji jelleg primátusának biztosítása.

Másik megjegyzésünk a plakátok magyarázó szövegeinek jellegével kapcsolatos. A szövegekből nem tűnik ki vizuálisan és minden kétséget kizáróan, hogy vajon képes-szöveges vagy csupán szöveges darabokról van-e szó? Magukban a szövegekben is van rendszertelenség. Vegyük a legelső lapot példaként. „Gyorsabb az utazás . . ." végén ez olvasható: „Négy soros ábra szöveggel." Nyilván elírás „szöveg ábrával" helyett, azonban a lényeget illetően nem tűnik ki, mit ábrázol az ábra — jóllehet az *Aki olvas* . . . plakátról megtudjuk, hogy az könyvekkel tele polcokat ábrázol. — Vagy „A három testőr . . ." magyarázó szövegével kapcsolatban a problémák a következők: a) ha balról könyv van, mi van jobbról? b) a testőrök milyen korbeli öltözetben vannak?

Talán a pár oldalas terjedelmi többlet megérné, ha az anyagot áttekinthetőbbé lehetne tenni bizonyos minden esetben alkalmazandó, esetleg egyezményes jelekkel megoldott magyarázatokkal, melyek az alábbi adatokról nyújtanának felvilágosítást:

Színezés (Sz): fehér alapon kék stb. színek . . .
Ábra (Á): könyvespolcok (v. embléma) . .
Betűk (B): x sorban y színben z kivitelezésben.

Egy-két címleírási hiányosságra inkább csak a rend kedvéért hívnánk fel a figyelmet. A 3. lap közepén „Bertóthy" keresztnevét az Athenaeum-nyomda közreműködésével biztosan meg lehetett volna állapítani. U. o. a lap alján CSERGEZÁN (Pál) neve mellől elmaradt a folyóirat címe *(A kutya)*. A 7. lap alján „Bolmányi" neve mellől hiányzik a keresztnév, mely az 1966. évi budapesti távbeszélő névsor szerint „Ferenc".

Megjegyzéseink azt a célt szolgálták, hogy a következő kötetek még jobb formában és minőségben állhassanak a kutatás rendelkezésére. A kötet azonban ilyen formában is kitűnő szolgálatot tesz egy eddig szinte „elrejtett", művészet- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős anyag hozzáférhetővé tétele terén.

TÓTH ANDRÁS

Magyar Könyvészet. (Tankönyvek.) A Magyarországon megjelent tankönyvek, egyetemi és főiskolai jegyzetek szakosított jegyzéke 1967—1968. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1970. XXI, 278 l.

Másodízben jelentette meg az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai Osztálya Kurrens Csoportjának összeállításában a magyarországi alsó-, közép- és felsőfokú tankönyvek, segédkönyvek és egyéb oktatási segédletek szakosított bibliográfiáját. E kiadványcsoportok a nemzeti könyvtermés szerves s példányszámukat tekintve tekintélyes részét képezik, a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* félhavi füzeteiben, illetve a *Magyar Könyvészet* éves köteteiben azonban nem látnak napvilágot. Bibliográfiai számbavételük és közzétételük nemcsak a nemzeti bibliográfia teljessége miatt, de művelődéstörténeti és tudományos szempontból is fontos. Az iskolázás

és oktatásügy kutatásának általában nélkülözhetetlen forrásai a különböző iskolatípusok tankönyvei, de a felsőoktatási intézmények számára készült jegyzetek és tankönyvek — oktatási funkciójuk mellett — a legtöbb esetben egyben hasznos tudományos segédkönyvek, kézikönyvek is. A főiskolai és egyetemi oktatók nagyon gyakran jegyzeteikben, tankönyveikben fogalmazzák meg először kutatási eredményeiket, s ez esetben e kiadványok új tudományos eredményeket összegeznek. A felsőoktatás jellege megköveteli a különböző tudomány- és ismeretágak rendszeres és átfogó ismertetését, s így számos olyan terület ismeretanyagának összefoglalása, amely nem rendelkezik magyar nyelvű kézikönyvekkel, csak felsőfokú jegyzetekben, tankönyvekben áll a magyar olvasók, érdeklődők rendelkezésére. Számos esetben előfordul az is, hogy fontos későbbi kézikönyvek tudományos alapvetéseként készül el egy-egy egyetemi jegyzet. A tankönyvbibliográfia tehát hézagpótló segédlete, az oktatás mellett, a tudományos tájékozódásnak és később a művelődéstörténeti kutatásnak is.

A bibliográfia elején álló útmutató is tájékoztat róla, hogy a kiadvány címanyaga két főrészre tagolódik. Az első rész az alap- és középfokú iskolák, valamint felsőfokú technikumok Magyarországon 1967-ben és 1968-ban kiadott tankönyveit tartalmazza, a magyar nyelvű intézményeké mellett a nemzetiségi iskolák tankönyveit is; a második részben e két év egyetemi és főiskolai tankönyvei és jegyzetei kaptak helyet. A további tagolás mindkét főfejezeten belül ETO szerinti, illetve az ETO-ból a tantárgyaknak megfelelő részletezés szerint kialakított szakrendszer alapján történt, majd a szakcsoportokon belül a bibliográfiai tételek betűrendben követik egymást. Meggondolandó, hogy a következő kötetekben a szakcsoportokon, azaz tantárgyakon belül nem lenne-e célszerű előbb oktatási intézménytípusok szerint és csak a továbbiakban betűrendben közölni az anyagot. Az iskolatípus, illetve az egyetem, egyetemi kar stb. figyelembevétele olyan rendezői elvet jelentene, amely logikusan tovább tagolná egyes nagyobb szakcsoportok (pl. matematika) címanyagát, továbbá megkönnyítené a keresést azon kutatók számára, akik valamely intézménytípus tankönyvei, illetve jegyzetei iránt érdeklődnek.

A bibliográfia címleírásai egyszerűsítettek, csak a leglényegesebb adatokat közlik, s ezzel általánosságban egyet is lehet érteni. Ha tekintetbe vesszük azonban a bibliográfiát használó kutatók szempontjait is (s e bibliográfiát elsősorban kutatók használják majd, a tanulók és egyetemi hallgatók nem ennek alapján szereznek tudomást tankönyveikről, jegyzeteikről), akkor hiányoljuk a kiadás- és utánnyomásjelzés, továbbá a tankönyvekben és jegyzetekben közölt rejtett bibliográfiák feltüntetését. E rejtett bibliográfiák nagyon gyakran a tudományterület jól válogatott, hasznos szakbibliográfiái.

Az alap- és középfokú tankönyveket, mivel így közismertek, címükön írja le a kiadvány, az egyetemieket és főiskolaiakat a címleírási szabvány szerint. A tankönyvbibliográfiában való tájékozódást részletes tartalomjegyzék, valamint a szerzők és társszerzők nevét, illetve — ha cím szerint történt a bibliográfiai leírásuk — a kiadványok címét tartalmazó betűrendes mutató könnyíti meg.

FÜLÖP GÉZA

Tiszay Andor: Ének Leninről. Lenin a magyar nyelvű dalokban és zeneművekben. (Bibliográfia dokumentumokkal.) Lenin születése 100. évfordulójának tiszteletére. Eger 1970, Heves megyei Tanács V.B. Titkárság Házinyomdája. 112 l. (Heves megyei Könyvtár füzetei 20.)

A bibliográfia a LENINnel foglalkozó kéziratos és nyomtatott, népi eredetű és ismert szerzőjű zeneművekről egyaránt igyekszik képet adni. A műveket keletkezésük ill. kiadásuk időrendjében csoportosítja, így történeti jellege is van. Az egyes darabokból jellemző szövegrészleteket is idéz, néhány esetben kottapéldát mellékel. A szoros értelemben vett címleírási adatokon túlmenően közli a lelőhelyet és a fontosabb történeti adatokat. Az egri Megyei Könyvtár szép kiállítású kiadványa illő tisztelgés a LENIN-évfordulón.

P. E. M.

Ursula Winter: Die Handschriften des Joachimsthalschen Gymnasiums und der Carl Alexander-Bibliothek. Berlin, 1970. Deutsche Staatsbibliothek. VIII, 86 l. Handschrifteninventare der Deutschen Staatsbibliothek 1.

A berlini Staatsbibliothek új sorozatot indított, s ebben sokszorosított formában ismerteti újonnan beszerzett kéziratait. Az első füzetben Ursula WINTER két könyvtárat dolgozott fel. Az első a joachimsthali gimnáziumé. Ezt az iskolát 1607-ben alapították, a harmincéves háború idején

Berlinbe költöztették, s azóta ott működött. Közel százezer kötetes könyvtára a második világháború alatt tönkrement, kéziratállományából 132 egység maradt meg. A másik gyűjtemény, a Carl Alexander-Bibliothek is iskolai könyvtárként működött Eisenachban, később sok más könyvtárral egyesítve városi könyvtár lett. Állománya 1967-ben került Berlinbe. Kézirat kevés van benne, mindössze 70 egység.

Ursula WINTER a két jegyzéket az előszóban csak leltárnak nevezi, de a tételek túlnyomó részét olyan részletesen írja le, hogy katalógusnak is elfogadható. Használatát a szerzők és az intézmények betűrendes mutatója segíti elő.

A sorozat kiadása örvendetes, mert a kutatókat már az első füzet is olyan kéziratokkal ismerteti meg, amelyek meglétéről és a könyvtárban létéről más úton nehezen szerezhetnének tudomást. Ámbár nem kimagasló fontosságú munkák ezek, nagyobb részük a társadalom-, a művelődés-, az irodalom- és tudománytörténet tanulmányozói részére jól felhasználható forrás.

VÉRTESY MIKLÓS

Kreutzberger, M.: Leo Baeck Institute New York. Bibliothek und Archiv. Katalog. Band I. Tübingen, 1970. XLI +623 l.

Leo BAECK berlini főrabbi (1874—1956) volt a német zsidóság vezetője és legnagyobb egyénisége a második világháború előtt és alatt. Úgy nyilatkozott, hogy nem hagyja el hazáját, amíg egyetlen zsidó él benne. Theresienstadtban szabadult fel, ahol a véletlennek köszönhette megmenekülését. A felszabadulás után nem tért többé vissza Németországba. Felváltva Londonban és New Yorkban élt.

Tiszteletére 1955-ben életrehívták a Leo BAECK Institutot három székhellyel (Jeruzsálem, London, New York). Célja a németországi és német ajkú zsidóság történeti emlékeinek gyűjtése és feldolgozása. Hatalmas könyv- és kézirattárat gyűjtöttek New Yorkban, és jelentős könyvsorozatot indítottak meg.

Ennek keretében jelenik meg a könyv- és kézirattár katalógusa, amelynek I. kötete fekszik előttünk. Három részből áll: A. *A német ajkú zsidó hitközségekre vonatkozó nyomtatványok.* B. *Periodica.* C. *Kéziratos emlékiratok.*

Az A szakból a következő magyarországi gyülekezetekre található irodalom: Budapest (664—68), Eisenstadt és a hét község (852—62), Gross-Kanizsa (1292), Kaschau (1553), Mukačevo (1877—78) Osijek (2005), Palota (2027), Pápa (2028), Pösing (2055), Pressburg (2257—64), Temesvár (2604), Tisza-Eszlár (2613—19) és Ungarn (2660—97).

A B-ben is sok a magyar vonatkozás és nem kevés a ritkaság (pl. No. 127: *Jahrbuch für die israelitischen Cultus-Gemeinden in Ungarn und seinen ehemaligen Nebenländern.* I. Arad, 1860.).

A C. pontban a 63. számú memoárt S. COHN 1867-ben Pesten írta. Benne német nyelven magyarországi magántanítói élményeit mondja el.

A több kötetre tervezett katalógus folytatását nagy érdeklődéssel várjuk, hiszen a kéziratos anyagról ad majd számot.

SCHEIBER SÁNDOR

International bibliography of sociology — Bibliographie international de sociologie 1952 – Prep. by the Internat. Committee for Social Science Documentation. (Paris), Unesco, (1951—) Vol. 1—24.5 cm.

Az előszó tárgyalja, hogy Az IBS 1950-ben az UNESCO segítségével jött létre, az International Committee for Social Sciences Documentation — Társadalomtudományi Dokumentáció Nemzetközi Szervezete — közreműködésével. Ennek a nemzetközi bizottságnak az a feladata, hogy a társadalomtudományi kutatás bibliográfiai és dokumentációs eszközeit megteremtse, fejlessze, támogassa. Világviszonylatban is a legfontosabb, legkitűnőbb tudományos intézmények munkatársai állítják össze a bibliográfiát. Az IBS — a szakrendszerének megfelelően csoportosítva — a tudományos publikációnak szinte teljes képét adja. Feltár könyveket, cikkeket, különféle típusú periodikákat, jelentést, beszámolót, kézirat gyanánt kiadott műveket nem vesz fel. Különös figyelmet fordít a vezetés hivatalos kiadványaira. A szelekció fő kritériuma az anyag valóban tudományos jellege.

Az IBS a társadalomtudománynak mind a négy ágában jelentős. A szociológiában, a politikai tudományokban, a közgazdaságtanban és a társadalmi és kulturális antropológiában.

Az IBS nem veszi fel tételei közé a társadalomtudományok következő ágait: a demográfiát, a szociálpszichológiát és a jogot. A demográfiai kérdésekkel kapcsolatosan speciális bibliográfia jelenik meg negyedévenként, a Population index, a szociálpszichológiai kérdéseket a Psychological abstracts tartalmazza.

Az IBS előszavának végén a szerkesztőség köszönetet mond a különböző országoknak, illetve az intézmények szakembereinek, akik segítették a Bibliográfia összeállítását. Magyar részről HEGEDÜS András neve szerepel.

Magyarországot kb. 30 periodika cikkei képviselik.

A szakrendszer ismertetése külön cikk tárgyát képezhetné. A szakokat betű jelöli. A betű (A—F jelzet) után számjelzetek képezik az alosztást. Két esetleg háromjegyű szám is következik a betű után, ez tovább bontást, részletezést jelöl.

A. A társadalomtudományok története és szervezete. (History and organization of social studies.)
B. Szociológiai elméletek és módszerek. (Theories and methods of sociology.)
C. Társadalmi struktúra. (Social structure.)
D. Társadalmi ellenőrzés és érintkezés. (Social control and communication.)
E. Társadalmi fejlődés. (Social change.)
F. Társadalmi problémák, szociálpolitika. (Social problems and social policy.)

Példa a szakrendszer további bontására.

C. Társadalmi struktúra. (Social structure.)
C.0 Általános munkák. (General works.)
C.1 Demográfiai tényezők. (Demographic factors.)
C.10 Általános tanulmányok. (General studies.)
C.11 Népesség változása. (Population changes.)
C.12 Korcsoportok. (Age groups.)
C.120 Általános tanulmányok. (General studies.)
C.121 Korai gyermekkor és gyermekévek. (Infancy and childhood.)
C.122 Serdülőkor és ifjúsági problémák. (Adolescence and youth problems.)
C.123 Öregkor. (Old age.)

A tárgymutató a kötetek végén kitűnően mutatja a feldolgozott anyag mennyiségét. Mechanikus betűrendben közli a — feldolgozott művek tartalmára — legjellemzőbb tárgyszavakat. A tárgyszót a rávonatkozó művek tételszámai követik.

Ezt az osztályozási rendszert használtuk fel *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. I. kötet: folyóiratok 1900—1919* szociológiai cikkeinek feldolgozásánál. Az anyag tartalmának megfelelően a szakrendszer némileg módosítva lett, de az alapot ez jelentette. Az említett bibliográfia még ez évben megjelenik. Fogalomköre, tárgymutatója hozzájárulhat esetleg egy magyar nyelven kiadásra kerülő szociológiai lexikon alap-fogalomtárához.

Összefoglalva: az IBS-t felépítése, következetessége és az a hatalmas anyag, amit felölel a szociológiai kutatás és tájékoztatás alapvető munkaeszközévé teszi.

HOLLÓSI KLÁRA

TARTALOMJEGYZÉK

Mezey László: A Pray-kódex keletkezése — Der Codex Prayanus 109
D. Szemző Piroska: Bartók Béla gyermekkori személyiségformáló olvasmányélményei — Kinderlektüre und geistige Entwicklung des Tondichters Béla Bartók .. 124
Markovits Györgyi: „Les mots restent . . ." — La littérature de la résistance 152
Borsa Gedeon: Computer-assisted examination of printing types of early printings .. 165

KÖZLEMÉNYEK

Csapodi Csaba: Gritti mint a Corvina-könyvtár állítólagos fosztogatója 171
Fallenbüchl Zoltán: Egy régi Pest-Buda látképről 174
Herepei János: Méhes György, az 1789. évi kolozsvári Új és O Kalendariom szerkesztője 177
Herepei János: Hirdetési lapok Erdélyben 1848 előtt 179
Batári Gyula: Magyar Isis, a Természettudományi Társulat tervezett folyóirata .. 182
Füves Ödön: Czuczor Gergely Riadója röpíven 184
Benkőné Bartha Ilona: A Magyar Tanácsköztársaság gyermeksajtójáról 186
Huszthy Sándor: Egy mű az aquatinta-technikáról és kiadásának története 190
mgy.: Elsüllyedt folyóiratok: Kórus (1933) 191

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Bencze Imre: Adalékok Sóvári Soós Kristóf életéhez és műveihez 194

FIGYELŐ

V. K. I.—R. M.: Beszámoló a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkbizottság működéséről 197
Kádár Zoltán: Megjelent a legrégibb természettudományi kódex színes facsimile kiadása 200
Bakos József: Bibliográfiai tanulmány Comenius Orbis Pictusa kiadásairól 201
Takács József: A társadalom tudományos irányítása 204
Dezsényi Béla: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 206
Gombocz István: Az IFLA 36. Közgyűlése 214
P. Eckhardt Mária: Az OSZK Zeneműtárának bécsi kiállításáról 219
Galambos Ferenc: A budapesti XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus 220
Székely Artur: A könyvművészeti verseny újjászervezése 224
Herendiné Lakatos Éva: A képeslevelezőlap-kiállítás margójára 227
Vida Sándor: A vízügyi szolgálat szakkönyvtára 229
Bugyi Balázs: Száz éve született az orvosi bibliográfia megteremtője 231
N.: Régi kéziratok sorsa 232
N.: Wagner irattára 232

SZEMLE

Buday György fametszetei (Ism. *Pogány Ödön Gábor)* 233
Pálvölgyi Endre: Könyvek a vádlottak padján (Ism. *mgy.)* 234
Tamás Anna: Az Életképek (1846—1848) (Ism. *Dezsényi Béla)* 235
Magyar újjászületés. Hajdú-Bihar megye és Debrecen 1944 október—1945 április (Ism. *Nagydiósi Gézáné)* 238
Dolgozók Lapja 1944—1945 (Ism. *Batári Gyula)* 239
Magyar András: A diósgyőri Jószerencse Dal- és Önképzőkör Könyvtárának története (Ism. *Dezsényi Béla)* 239
Bóna Ervin—Farkas János: A tudomány néhány elméleti kérdése (Ism. *Takács József)* 240
Könyvtártudományi tanulmányok (Ism. *Tóth András)* 241
Medical history in Hungary 1970 (Ism. *Bugyi Balázs)* 243
György József: Az Akadémia Könyvtára egykori Goethe-szobája és nevesebb magyar látogatói (Ism. *V. A.)* 244
Mándi Péter: A könyv és közönsége (Ism. *Wintermantel István)* 244
Kamarás István: Munkások és az olvasás (Ism. *Szentirmai László)* 246
Fiatal és felnőtt olvasók a város peremén (Ism. *Mérő Éva)* 248
Kelemen János: Mi a strukturalizmus? (Ism. *W. I.)* 248
Index acronymorum selectorum 6. (Ism. *Takács József)* 249
Rocznik Historii czasopiśmennictwa Polskiego (Ism. *Kindlovits Kálmán)* 250
Pedeset godina čehoslovačke lijepe knjige (Ism. *Kindlovits Kálmán)* 250

Hamanová, P. — Nuska, B.: Knižní vazba sedmi století z fondů strahovské knihovny (Ism. *Kindlovits Kálmán)* 250
Rothe, Edith: Buchmalerei aus zwölf Jahrhunderten (Ism. *Dr.)* 251
Jahrbuch der Deutschen Bücherei 6. (Ism. *Faragó Lászlóné)* 251
Twyman, Michael: Lithography 1800—1850 (Ism. *Gerszi Teréz)* 252
Tezla, Albert: Hungarian authors (Ism. *Szentmihályi János)* 253
Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába (Ism. *Szentmihályi János)* 255
Politikai plakátok 1945—1948 (Ism. *Herendiné Lakatos Éva)* 257
Magyar Könyvészet. A Magyarországon megjelent grafikai plakátok és metszetek címjegyzéke 1965—1966 (Ism. *Tóth András)* 258
Magyar Könyvészet. Tankönyvek 1967—1968. (Ism. *Fülöp Géza)* 258
Tiszay Andor: Ének Leninről (Ism. *P. E. M.)* 258
Winter, Ursula: Die Handschriften des Joachimstalschen Gymnasiums und der Carl Alexander Bibliothek (Ism. *Vértesy Miklós)* 259
Kreutzberger, M.: Leo Baeck Institute, New York (Ism. *Scheiber Sándor)* 260
International Bibliography of sociology (Ism. *Hollósi Klára)* 260

ORSZ. SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. IV. 2. — Terjedelem 13.65 (A/5) ív

71.71541 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető Bernát György

Ára: 40,— Ft
Előfizetés egy évre: 60,— Ft

INDEX: 25.543

TABLE DES MATIÈRES

L. Mezey: Le manuscrit médiéval Pray et son origine (Avec résumé en allemand) .. 109
P. D. Szemző: Les lectures d'enfance de Béla Bartók (Avec résumé en allemand) .. 124
Gy Markovits: „Les mots restent" La littérature de la résistance (Texte entier en. français) 152
G. Borsa: Computer-assisted examination of printing types of early printings (Texte entier en anglais) 165

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Cs. Csapodi: Gritti a-t-il pillé la bibliothèque du roi Mathias? 171
Z. Fallenbüchl: Une vieille vue de Pest-Buda 174
J. Herepei: La rédacteur du Vieu et Nouveau Calendrier édité à Kolozsvár en 1789 177
J. Herepei: Les Feuilles d'avis en Transylvanie avant 1848 179
Gy. Batári: „Magyar Isis", revue en projet de la Société des Sciences Naturelles ... 182
G. Füves: Le poème „Riadó" (Alarme) de Gergely Czuczor imprimé comme feuille volante 184
I. B. Bartha: La revue „Gyermek Hírlap" du temps de la République des Conseils 186
S. Huszty: Les antécédants d'un livre sur l'aquatinta 190
mgy.: Revues oubliées: Kórus, 1933. 191

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

I. Bencze: Contribution à la biographie et aux oeuvres de Kristóf Sóvári Soós 194

CHRONIQUE

V. K. S.—R. M. Les activités du Comité pour l'historie du livre 197
Z. Kádár: Facsimile du plus ancien manuscrit d'histoire naturelle 200
J. Bakos: Comenius — l'histoire de ses éditions 201
J. Takács: La société et le scientific manegement 204
B. Dezsényi: Les débuts du journalisme hongrois, livre de György Kókay 206
I. Gombocz: La 36e Assamblée Générale de l'IFLA 214
M. P. Eckhardt: L'exposition à Vienne de la section musicale de la Bibliothèque Nationale Széchényi 219
F. Galambos: Le XIIIe Congrès International de l'exlibris à Budapest 220
A. Székely: La réorganisation du concours de l'art des livres 221
E. Herendi—Lakatos: À propos de l'exposition des cartes postales illustrées 227
S. Vida: La bibliothèque du Service des Eaux 229
B. Bugyi: Le centenaire du créateur de la bibliographie médicale 231
N.: Le sort des manuscrits anciens 232
N.: La collection des documents de Wagner 232

COMPTES RENDUS CRITIQUES